

su. Nie można więc będzie liczyć na transporty zboża i kukurydzy, przychodzące z zagranicy.

Ponieważ nasza cywilizacja mieszczańska opiera się na wyzyskiwaniu ras niższych i krajów bardziej zacofanych pod względem przemysłowym, pierwszym dobrodziejstwem rewolucji będzie podkopać tę „cywilizację” dając możliwość wyemancypowania się rasom, rzekomo niższym.

Olbrzymie to dobrodziejstwo wszakże, wyrazi się na razie w postaci znacznego zmniejszenia się dopływu artykułów spożywczych do wielkich miast Zachodu.

Trudniejszym jest do przewidzenia układ stosunków wewnętrznych w kraju objętym rewolucją. Z jednej strony rolnik odniesie niewątpliwie korzyści z rewolucji, która mu pozwoli swobodnie odetchnąć i wyprostować kark zgięty ku ziemi. Zamiast pracować, jak dziś, po 14–16 godzin, będzie nie bez racji, pracować o połowę mniej, co jednak spowodować może na razie zmniejszenie się produkcji głównych artykułów spożywczych, zboża i mięsa.

Z drugiej strony nastąpi zwiększenie produkcji, z chwilą gdy rolnik nie będzie już zmuszony pracować dla żywienia próżniaków. Nowe grunta przybędą dzięki uprawie nieużytków maszyny doskonalsze znajdą zastosowanie w rolnictwie.

„Nigdy uprawa roli nie była staranniejsza, jak w 1792 r. kiedy chłop odebrał od panów feudalnych ziemie, której od tak dawna pożywał” — powiada Michelet, mówiąc o Wielkiej Rewolucji.

Niebawem kultura intensywna stanie się dostępną dla każdego rolnika, gdy udoskonalone maszyny, nawozy sztuczne itp., będą w rozporządzeniu ogółu. Wszystko jednak każe przypuszczać, że w początkowym okresie rewolucji produkcja rolna zmniejszy się zarówno we Francji, jak gdzie indziej.

Najrozsądniej więc będzie, na wszelki wypadek, liczyć na zmniejszenie się dowozu, zarówno z wewnątrz kraju, jak i z zagranicy.

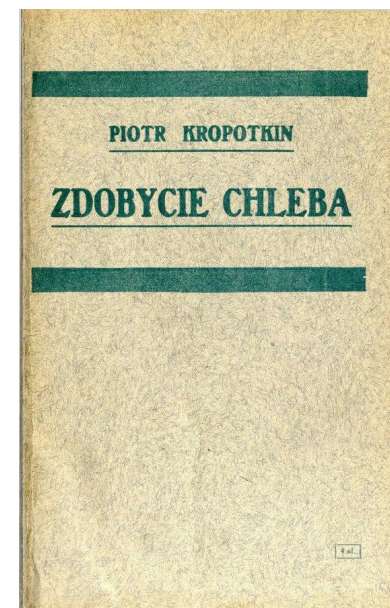
Jak zapełnić tę lukę? Trzeba samemu wziąć się do jej zapełnienia. Rozwiązanie kwestii jest zupełnie proste.

Trzeba, żeby wielkie miasta zaczęły uprawiać ziemię tak samo jak to czynią wsie. Trzeba powrócić do tego, co biologia nazwałaby „integracją funkcji”. Po dokonaniu podziału pracy, należy ją „scałkować”: tą drogą wszystko postępuje w Przyrodzie.

Zresztą — zostawiamy filozofię na stronie — siła faktów zmusi do tego. Niech jeno Paryż spostrzeże, że po 8 miesiącach nie będzie miał zboża — a weźmie się do uprawy roli.

Zdobycie Chleba

Piotr Kropotkin

1892

Spis treści

PRZEDMOWA do II-go wydania polskiego	5
Rozdział 1. Nasze Bogactwa	8
I	8
II	9
III	13
Rozdział 2. Dobrobyt Dla wszystkich	17
I	17
II	20
III	23
Rozdział 3. Komunizm Anarchistyczny	26
I	26
II	30
Rozdział 4. Wywłaszczenie	36
I	36
II	38
III	42
Rozdział 5. Żywność	47
I	47
II	49
III	52
IV	55
V	58
VI	60
VII	63

zdaniem, jądro kwestii. Ofiarować rolnikowi w zamian za jego produkty nie kawałki papieru, zadrukowane rozmaitymi napisami, lecz realne przedmioty użytkowe, które mu są potrzebne. Wówczas, żywność napływać będzie do miast. Jeżeli się tego nie dokona, będzie w miastach głód i wszystkie jego skutki – reakcja i zdławienie rewolucji.

VII

Mówiliśmy już, że wszystkie wielkie miasta sprowadzają zboże, mąkę, mięso nie tylko z prowincji, lecz również i z zagranicy. Zagranica zaopatruje Paryż w towary kolonialne, w ryby i zbytkowne przysmaki, oraz w znaczne ilości zboża i mięsa.

Podczas rewolucji wszakże trzeba przestać liczyć na zagranicę, lub też liczyć na nią jak najmniej. Jeżeli zboże rosyjskie, ryż włoski lub indyjski, wina hiszpańskie lub węgierskie napływają dziś obficie na rynki zachodnioeuropejskie, to nie dlatego, że kraje, eksportujące te produkty, posiadają ich za dużo, lub że one rosną tam dziko, jak trawa na łące, W Rosji, na przykład, włościanin pracował do 16-tu godzin dziennie i pościł 3 do 6 miesięcy w roku, by móc sprzedać zagranicy swe zboże i mieć z czego opłacić właściciela ziemi² i rząd. W przeciwnym razie w wiosce rosyjskiej zaraz po żniwach zjawiała się policja i sprzedawała chłopu ostatnią krowę lub konia za nieuiszczone w terminie podatki i czynsz dzierżawny. Włościanin zostawiał sobie zboża na 9 miesięcy, a resztę sprzedawał, byle ocalić swój nędzny dobytek od sprzedaży za bezcen. Żeby wyżyć do nowych żniw – przez 3 miesiące, jeżeli rok był dobry, przez 6 miesięcy, jeżeli był nieurodzaj, dodawał do mąki tartej kory brzozonej lub nasienia lebiody, podczas gdy w Londynie zjadano smaczne ciasta z jego pszenicy.

Z wybuchem rewolucji rolnik zachowa zboże dla siebie i dla swych dzieci. Włościanie włoscy i węgierscy uczynią to samo; miejmy nadzieję, że i Hindus skorzysta z tego przykładu, jak również i robotnicy amerykańscy z Bonanza farms³, i o ile ta postać własności ziemskiej nie rozpadnie się wskutek kryzy-

² Autor ma tu zapewne na myśli rentę dzierżawną. Przed wojną 1/3 część ornych gruntów dworskich w Rosji dzierżawili włościanie. (przyp. red.)

³ Fermi, znane pod tą nazwą, oznaczały początkowo darowane przez rząd majątki, z których po raz pierwszy powstały wielkie folwarki w Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej. Dziś nazwa ta stosowana jest bez związku ze swym pochodzeniem do wszelkich wielkich folwarków w zachodnich Stanach. Sam wyraz „bonanza” jest pochodzenia hiszpańskiego, oznacza duże szczęście.

„bonami pracy” — rezultat zawsze będzie ten sam. Zapasy żywności pozostaną w wsi: miasto nie będzie ich widziało, nawet jeżeli ucieknie się znów do gilotynowania chłopów.

Należy chłopu dostarczyć przedmiotów, których niezbędnie potrzebuje: maszyn i narzędzi bez których się obywa z musu; odzieży, która by go zabezpieczała od niepogody, lamp i nafty, która zastąpi jego nędzne ogarki; rydli, grabi, kos, pługów, wreszcie wszystkiego tego, czego chłop odmawia sobie dzisiaj, pędząc bowiem żywot w ciągłym niedostatku i ciągłej pracy, wyrzeka się mnóstwa przedmiotów użytecznych nie dlatego, żeby nie odczuwał ich potrzeby, lecz, dlatego, że są dlań niedostępne z powodu wysokiej ceny.

Niech miasto, zamiast bawić się w wyrabianie fatałaszków, służących do zaspakajania próżności burżuazji, zabierze się niezwłocznie do produkowania tych przedmiotów, których brak jest rolnikowi. Niech paryskie maszyny do szycia szyją włościańskie odzienia, odświętne i codzienne, zamiast sukni balowych i wypraw weselnych; niech fabryki i warsztaty wyrabiają maszyny i narzędzia rolnicze, nie czekając, aż je przyślą Anglicy w zamian za nasze wino!

Niech miasto wysyła na wieś nie komisarzy, przepasanych czerwoną lub różnokolorową szarfą, wiozących włościanom dekrety i rozkazy o przymusowej dostawie produktów rolnych do takiej a takiej miejscowości, ale niech przysyła przyjaciół, braci, którzy mówiliby: „przywoźcie nam swoje plony — a z naszych magazynów bierzcie wszystkie artykuły przemysłowe, które wam są potrzebne”. Wtedy zapasy żywności napływać będą zewsząd. Wieśniak zachowa sobie tyle, ile mu potrzeba do życia, a resztę dostarczy robotnikom miejskim, w których — po raz pierwszy w dziejach — ujrzy swych braci, a nie wyzyskiwaczy. Powiedzą nam może na to, że dlatego potrzeba zupełnego przekształcenia przemysłu. — Oczywiście, przynajmniej niektórych jego gałęzi, gdyż setki innych będą mogły natychmiast przystosować się w taki sposób, żeby dostarczać wieśniakom odzieży, sprzętów domowych, narzędzi i mniej skombinowanych maszyn, za które dziś miasto każe sobie tak drogo płacić. Tkacze, krawcy, fabrykanci obuwia, wyrobów żelaznych, stolarze i tylu innych będą mogli bez żadnej trudności zamienić swą dzisiejszą produkcję przedmiotów zbytku na wytwarzanie przedmiotów użytecznych. Potrzeba tylko, żeby uświadomiono sobie konieczność takiego przekształcenia przemysłu, żeby uważano je za czyn sprawiedliwości i postępu, żeby zaprzestano łudzić się mrzonką teoretyków, iż rewolucja powinna się ograniczyć tylko do pochycenia w swe ręce nadwartości i że przemysł i handel mogą pozostać nadal w takiej postaci, w jakiej są dzisiaj. Tu tkwi, naszym

Rozdział 6. Mieszkanie	67
I	67
II	69
III	71
Rozdział 7. Odzież	75
I	75
Rozdział 8. Cel i Wydajność Produkcji	78
I	78
II	80
Rozdział 9. Pragnienie Zbytku	84
II	86
III	88
IV	90
V	93
Rozdział 10. Praca Radosna	97
I	97
II	99
Rozdział 11. Wolne Porozumienie	104
I	104
II	107
III	109
Rozdział 12. Zarzuty	117
I	117
II	121
III	124
IV	128
Rozdział 13. Praca Najemna w Społeczeństwie Kolektywistycznym	132
I	132
II	134
III	136
IV	140

Rozdział 14. Spożycie i Produkcja	146
I	146
II	149
Rozdział 15. Podział Pracy	153
I	153
Rozdział 16. Decentralizacja Przemysłu	156
I	156
II	160
III	161
Rozdział 17. Rolnictwo	165
I	165
II	168
III	172
IV	175
V	177

artykułów żywności i wydałby rozkaz, żeby taki a taki artykuł spożywczy w takiej ilości został dostarczony do takiego miejsca, oddany w takim dniu na takiej stacji, przyjęty przez takiego urzędnika, złożony do takiego spichrza itd. w tym rodzaju.

Otóż jesteśmy najmocniej przekonani, że podobne rozwiązanie kwestii nie tylko nie jest pożądane, ale jest wręcz niemożliwe do urzeczywistnienia. Jest to czysta utopia.

Marzyć o czymś podobnym można chyba tylko na papierze z piórem w rękę; w praktyce jest to absolutna niemożliwość, nie bierze się tu bowiem w rachubę ducha niezależności, drzemiącego w każdym człowieku. Wywołałoby to opór powszechny: trzy lub cztery Wandeje,¹ zamiast jednej, wojnę wsi przeciwko miastom, Francji całej przeciwko miastu, które ośmieliło się narzucić podobny system.

Dość już tych jakobińskich mrzonek! Zobaczmy, czy nie można rozwiązać tej kwestii w inny sposób.

W 1793 r. wieś wygłodziła wielkie miasta i zabiła rewolucję. A jednak wiadomo, że w latach 1792–93 produkcja zboża we Francji wcale się nie zmniejszyła; są podstawy do przypuszczenia, że nawet wzrosła. Tylko, że burżuazja wiejska, zawładnąwszy większą częścią obszarów dworskich i dokonawszy na nich sprzętu plonów, nie chciała sprzedawać zboża za asygnaty rządu rewolucyjnego. Trzymała zboże w spichrzach, oczekując na podniesienie się cen lub ukazanie monety złotej. I najsurowsze dekryty Konwentu, zmuszające właścicieli zapasów i przekupniów do sprzedaży zboża, ani egzekucje nie osiągały rezultatu. Wiadomo przecie, że komisarze rządu rewolucyjnego nie robili zbytich ceremonii z właścicielami zapasów zbożowych i ucinali im głowy, a lud wieszał ich na latarniach; a jednak zboże pozostawało dalej w spichrzach, a ludność miast umierała z głodu.

Cóż dawano rolnikom w zamian za ich ciężką krwawicę? — Asygnaty! Szmaty papieru, których wartość spadała z dnia na dzień, kwity, na których drukowano, że wartość wynosi np. 500 franków, a które nie posiadały żadnej wartości. Za 1000-frankową asygnatę nie można było kupić pary butów; nic dziwnego, że chłop opierał się wymianie plonu swej całorocznej pracy na kawałek papieru, za który nie mógł sprawić sobie nawet koszuli.

I dopóki dawać się będzie rolnikowi w zamian za jego pracę, bezwartościowe papierki, — mniejsza o to, czy będą się one nazywać asygnatami, czy

¹ Przyp. Red. Fermy, znane pod tą nazwą, oznaczały początkowo czyli podczas wielkiej rewolucji przeciwko centralistycznym rządóm jakobińskim w obronie przywilejów feodalnych i tronu. Porównaj Kropotkina „Wielka Rewolucja Francuska”, tom II. Rozdz. 4 IV,

bia górnicze i ogniska przemysłowe nie omieszkają dać dymisję swym opiekunom kapitalistycznym i ukonstytuują się w wolne związki.

Obok wszakże komun rewolucyjnych pozostanie całe mnóstwo wsi, które trzymać się będą starego, indywidualnego porządku rzeczy, zachowując postawę wyczekującą. Nie widząc grasujących po wsiach komorników i poborców podatkowych, włościanie nie będą żywili względem rewolucjonistów uczuć wrogich, a korzystając z sytuacji, oczekiwać będą sposobności uregulowania swych porachunków z miejscowymi wyzyskiwaczami. Ale dzięki temu zmysłowi praktycznemu, który był cechą wybitną wszystkich ruchów agrarnych (przypomnijmy sobie gorączkowe przygotowanie pod zasiew gruntu w 1792 r.), rzucą się z zapalem do uprawy ziemi, do której będą mieli tern większe przywiązanie, że będzie wolną od podatków i hipotek.

Na zewnątrz zaś wszędzie będzie rewolucja. Ale rewolucja w najrozmaitszych postaciach: tu o charakterze centralistycznym, ówdzie federalistycznym, a wszędzie mniej lub więcej socjalistycznym. Żadnej jednostajności.

VI

Powróćmy do kwestii: skąd i w jaki sposób miasto rewolucyjne zaopatrywać się będzie w żywność? Skąd wziąć niezbędne artykuły spożywcze, jeżeli komunizm nie został jeszcze przyjęty przez cały naród? Weźmy dla przykładu którekolwiek wielkie miasto francuskie, chociażby stolicę. Paryż spożywa co roku miliony centnarów zboża, 350 000 wołów i krów, 200 000 cieląt, 300 000 wieprzy i z górą dwa miliony baranów, nie licząc zwierzyny. Nadto potrzeba mu jeszcze około 8 milionów kg. masła i 172 milionów jaj, oraz innych artykułów w odpowiedniej proporcji.

Mąkę i zboże sprowadza się ze Stanów Zjednoczonych, z Rosji, Węgier, Włoch, Egiptu, z Indii. Bydło przywozi się z Niemiec. Włoch, Hiszpanii — nawet z Rumunii i Rosji. Co zaś do towarów przemysłowych, to niema na świecie niemal ani jednego kraju, który by ich nie dostarczał. Rozpatrzmy najpierw, w jaki sposób Paryż lub inne wielkie miasto mogłoby zaopatrywać się w produkty, uprawiane przez rolników francuskich, którzy radzi są je zbywać.

Dla zwolenników władzy państwowej kwestia ta nie przedstawia trudności. Przede wszystkim utworzyliby rząd mocno scentralizowany, zaopatrzone we wszystkie organa przymusu wojskowego, jak policja, wojsko, gilotyna. Rząd taki prowadziłby statystykę wszystkiego, co się produkuje we Francji; podzieliłby kraj na pewną liczbę okręgów podług rodzaju produkowanych

PRZEDMOWA do II-go wydania polskiego

Z licznych prac Piotra Kropotkina „Zdobycie Chleba” cieszy się bodaj największą popularnością wśród zwolenników socjalizmu bezpieczeństwa. Przemawiając nie tylko do rozumu, ale poruszając równocześnie sumienie i rozżarzając uczucia, książka ta, jak żadna inna, podnosi czytelnika na duchu. Przekonuje, na podstawie danych obiektywnych, że będące dziś w rozporządzeniu możliwości techniczne, przy rozumnym ich użytkowaniu oraz przy wyzwoleniu się od wielu zakorzenionych przesądów ekonomicznych — wystarczyłyby w zupełności, by wszystkim zapewnić warunki bytu, godne człowieka.

Hańbą dzisiejszej cywilizacji jest to właśnie, że dzieje się inaczej, że ogromna większość ludzi, przytłoczona nadmierną, a tak często bezsensowną i szkodliwą pracą, cierpiąc niedostatek lub nędzę — nie ma możliwości duchowego rozwoju, spełnia do dziś poniżającą rolę środka dla celów garstki uprzywilejowanych.

Zdumiewające triumfy umysłu ludzkiego innych dziedzinach — aeronautyki czy radiotechniki — hańbę tę tylko pogłębiają.

Nieżłomna wiara Kropotkina w instynkt społeczny i twórczość społeczną mas ludowych, tłumiona przez obecny ustrój — wiara, będąca źródłem Jego optymizmu — stanowi wybitną cechę „Zdobycia Chleba”, a zarazem jest jednym z rysów zasadniczych, wyróżniających światopogląd anarchistyczny z pośród wszystkich innych szkół socjalistycznych. Ta wiara Kropotkina ma poniekąd podstawy realne — jest wynikiem gruntownych studiów, które przeprowadził nad ewolucją ludzkości, a które wzbogaciły literaturę społeczną szeregiem prac wybitnych.

Zdawać by się mogło na pierwszy rzut oka, że światowe doświadczenia powojenne optymizmowi temu zadają cios śmiertelny. A jednak głębsze zapoznanie się z faktami, jak to uczynił np. Aleksander Berkman¹ w stosunku do Rosji, wskazuje, że wszystko, co się stało, potwierdza pogląd Kropotkina na bezsilność jakichkolwiek rządów w dziele odrodzenia społecznego.

Czy potrzeba dodawać, że komunizm anarchistyczny Kropotkina nie ma żadnych punktów stykowych z rzekomym „komunizmem” bolszewickim, będącym skrajnym wyrazem idei państwa i dyktatury. „Uczymy się w Rosji, powiada Kropotkin w liście do robotników Zachodu z roku 1919 — w jaki sposób

¹ Aleksander Berkman (1870–1936) – działacz anarchistyczny aktywny w Stanach Zjednoczonych oraz w Rosji. Autor książek takich jak „Bolshevik Myth” i „The ABC Of Communist Anarchism”.

komunizm nie powinien być wprowadzany nawet w kraju, gdzie ludność jest przemęczona dawnymi stosunkami i nie przeciwstawia żadnego czynnego oporu eksperymentom nowych rządów”.

Kropotkin bynajmniej nie bagatelizuje ogromu niezbędnych wysiłków i wypowiada na ten temat niejedną myśl głęboką, zwłaszcza w swej niezmiernie ciekawej autobiografii. Troska o to nie opuszcza go do końca. „Pozostaje kolosalna praca do spełnienia dla rewolucji w Rosji i na całym świecie” — są, jak powiadają — ostatnie jego słowa na łożu śmierci.

Można mieć wątpliwości, czy optymizm Kropotkina nie jest przesadzony, gdyż masy ludowe, przynajmniej w pewnych momentach dziejów, cechuje jednak bierność, a przeciętna jednostka nie jest wolna od żądzy władzy i despotyzmu, przejawiającej się we wszystkich stosunkach z ludźmi: w rodzinie, przy pracy, w stowarzyszeniach. Jednak każdy przyznać musi, że, głosząc konieczność zharmonizowania rolnictwa z przemysłem, pracy ręcznej z pracą umysłową, przeciwstawiając utartym poglądom o dobrodziejstwach centralizacji przemysłu i podziału pracy — hasło decentralizacji i integracji pracy — Kropotkin otwiera nowe rozległe perspektywy społeczne.

Myśli te, rzucone w „Zdobyciu Chleba”, zostały szerzej rozwinięte w innej pracy Kropotkina², o której Rudolf Rocker³ jeden z teoretyków współczesnego anarcho-syndykalizmu, słusznie powiada, że cała literatura socjalistyczna ostatnich lat trzydziestu nie wydała dzieła bardziej doniosłego.

„Zdobycie Chleba” powstało w końcu XIX stulecia, z artykułów, pomieszczonych w piśmie „Le Revolté” — „Zbuntowany”. Oryginał wyszedł dotychczas w 14-tu wydaniach, lecz niestety Autor nie miał możliwości gruntownie uzupełnić ostatnich wydań nowymi danymi. Dlatego na pierwszy rzut oka książka czyni, być może, wrażenie przestarzałej, nieaktualnej. Jasnym jest wszakże, że idea przewodnia tego dzieła żywotności swej dotąd nie straciła — w ostatnich latach kilkudziesięciu ludzkość niestety nie posunęła się wyraźnie w kierunku urzeczywistnienia tych postulatów. Co się tyczy danych, dotyczących produktywności pracy w przemyśle i rolnictwie, to stają się one bardziej jeszcze wymowne przez to, że odnoszą się do okresu wcześniejszego. Natomiast niektóre tezy Kropotkina, co do tendencji decentralizacji przemysłowej, bankructwa zasady podziału pracy pomiędzy narodami — należałoby poprzeczyć faktem i współczesnego rozwoju. Zamierzamy uzupełnienia te wpro-

² „Fields, factories and workshops” wydana w Londynie w 1912 roku.

³ Rudolf Rocker (1873–1958) – anarchista, historyk i pisarz. Aktywny w Niemczech, Francji, Holandii i Wielkiej Brytanii, autor książek „Nationalism and Culture” i „Anarchosindicalism: Theory and Practise”.

chem dokonała rewolucji społecznej i wprowadziła komunizm, postąpiono by odpowiednio. Lecz jeżeli tylko kilka gmin w Europie dokona eksperymentu anarcho-komunistycznego, wypadnie uciec się do zgoła odmiennych środków. Jakie położenie, takie środki.

Zanim pójdziemy dalej, musimy rzucić okiem na Europę współczesną i, nie roszcząc pretensji do prorokowania, zastanowić się nad przyszłym pochodem rewolucji przynajmniej w najgłówniejszych zarysach.

Zapewne, byłoby pożądane, ażeby cała Europa powstała jednocześnie, aby wszędzie nastąpiło wywłaszczenie i aby wszędzie wcielono w życie zasady komunistyczne. Taki jednoczesny powszechny wybuch uprościłby niezmiernie zadanie naszego wieku.

Wszystko jednak każe przypuszczać, że tak nie będzie. Że rewolucja ogarnie Europę — o tym nie wątpimy. Jeżeli jedna z czterech wielkich stolic kontynentu — Paryż, Wiedeń, Bruksela lub Berlin — powstanie i obali rząd, to niema wątpliwości, że trzy pozostałe uczynią to samo w kilka tygodni później. Również prawdopodobnym jest, że i na półwyspach, a nawet w Londynie i Petersburgu rewolucja nie każe na siebie czekać zbyt długo. Ale czy wszędzie mieć ona będzie jednakowy charakter? — To więcej, niż wątpliwe.

Wszędzie prawdopodobnie dokonane zostaną na większą skalę akty wywłaszczenia. Przykład jednego z wielkich narodów europejskich oddziała na mniejsze narody ościenne. Wszakże od samego początku ruchy rewolucyjne posiadać będą w każdym kraju cechy lokalne i przebieg rewolucji nie wszędzie będzie jednakowy. W latach 1789 — 1793 chłopcy francuscy potrzebowali aż czterech lat na ostateczne wyzwolenie się z więzów feudalnych, tyleż czasu trwało obalenie monarchii przez burżuazję. Nie zapominajmy o tym i przygotujmy się na to, że upłynie pewien okres czasu, zanim rewolucja rozwinię się w pełni. Bądźmy gotowi i na to, że nie wszędzie postępować będzie w równie szybkim tempie.

Czy wynika stąd, że narody bardziej posunięte winny miarkować swój rozwój, stosując się do narodów bardziej zacofanych (jak to niegdyś twierdzono)? Czy należy czekać, aż rewolucja anarcho-komunistyczna dojrzeje we wszystkich krajach cywilizowanych? Bynajmniej! Zresztą, gdyby nawet chciano tego, byłoby to niemożliwe: Historia nie czeka na maruderów!

Z drugiej znów strony nie sądzimy, by w jednym i tym samym kraju rewolucja dokonała się w warunkach, o jakich marzą niektórzy socjaliści. Jest rzeczą bardzo prawdopodobną, że gdy we Francji jedno z wielkich miast — Paryż, Marsylia, Lille, Bordeaux — ogłosi Komunę, to pozostałe mniejsze miasta pójdą za jego przykładem. Również prawdopodobne jest, że niektóre zagłę-

I kiedy kuchnia wspólna — „kuchnia przyszłości” przestanie być miejscem oszustwa, fałszerstwa i trucicielstwa, ludzie przyzwyczajają się brać już gotowe podstawowe składniki obiadu, które w domu będą mogli przyrządzać według własnego gustu.

Ale nadawać temu formę przymusu prawnego, narzucać obowiązek brania gotowego pokarmu ze wspólnych kuchen, byłoby to dla człowieka współczesnego pomysł również wstrętny, jak idea klasztoru lub koszar, idea niezdrowa, wylęła w mózgach znieprawionych nawykniem do rozkazywania lub wykoślawionych wychowaniem religijnym.

Kto będzie miał prawo korzystać ze środków żywności komuny? Będzie to pierwsza kwestia, która niewątpliwie wysunie się na porządek dzienny. Każde miasto lub gmina da na nią samodzielną odpowiedź. Jesteśmy przekonani, że odpowiedzi podyktowane będą przez poczucie sprawiedliwości. Dopóki praca nie jest należycie zorganizowana, dopóki trwa jeszcze okres gorączkowy i niepodobna odróżnić próżniaka od robotnika, wbrew woli pozabawionego pracy, istniejące zasoby winny służyć wszystkim — bez wyjątku. Ci, co z bronią w ręku opierali się zwycięstwu ludowemu lub przeciwko ludowi knowali spiski, sami zapewne pośpieszą opuścić terytorium, objęte rewolucją. Sądźmy wszakże, iż lud zawsze wspaniałomyślny i wieczny wróg ucisku i represji, zechce podzielić chleb swój ze wszystkimi, którzy pozostali, czy to będą wyzyskiwacze, czy wyzyskiwani. Rewolucja, ożywiona tą ideą, nic na tym nie straci, a gdy nastąpi powrót do spokojnej pracy, wczorajsi przeciwnicy spotkają się ze sobą przy jednym warsztacie. W społeczeństwie, w którym praca jest wolna, niema obawy by znaleźli się próżniacy.

„Ależ w takim razie żywność wyczerpie się w ciągu jednego miesiąca!” wołają nasi krytycy.

Tym lepiej — odpowiadamy — będzie to dowodem, że proletariusz po raz pierwszy w życiu najadł się do syta. Co się zaś tyczy kwestii zastąpienia tego, co zostało spożyte, to chcemy właśnie nad nią się zastanowić.

V

W jaki sposób miasto, objęte płomieniem rewolucji społecznej, może zaopatrzyć się w żywność? Chcemy odpowiedzieć na to pytanie. Jest rzeczą oczywistą, że środki, których się w tym celu użyje, zależą od charakteru, jaki ruch rewolucyjny przybierze na prowincji, jak również i w krajach ościennych. Gdyby cały naród, albo jeszcze lepiej — cała Europa za jednym zama-

wadzić do następnego wydania i wdzięczni będziemy za wszelką pomoc, jaką, rozsiani po świecie, nasi przyjaciele zechcą okazać nam w tym względzie.

Pierwsze wydanie polskie „Zdobycie Chleba” z r. 1904, ze względu na cenzurę rosyjską, wyszło we Lwowie w przekładzie Pawła Zaorskiego⁴, nakładem Polskiego Towarzystwa Nakładowego z funduszu wyd. im. R. Gieysztora i bardzo szybko zostało zupełnie, wyczerpane. Wydanie obecne jest uzgodnione z XLV-tym wydaniem oryginału francuskiego z r. 1921.

Edward Godwin⁵

Warszawa, w kwietniu 1925 r.

⁴ Stanisław Stempowski ps. „Paweł Zaorski” (1870–1952) – działacz socjalistyczny, mason. Minister Zdrowia w rządzie Ukraińskiej Republiki Ludowej, prezes Towarzystwa Polsko-Ukraińskiego, założyciel Biblioteki Ministerstwa Rolnictwa.

⁵ Maria Orsetti ps. „Edward Godwin” (1880–1957) – anarchistka, działaczka spółdzielcza. Autorka prac dotyczących ruchu spółdzielczego w Europie Zachodniej oraz XVIII-wiecznego socjalizmu. Wydała w języku polskim trzy prace Kropotkina: „Zdobycie Chleba”, „Państwo i jego rola historyczna” oraz „Spółnictwo a socjalizm wolnościowy”.

Rozdział 1. Nasze Bogactwa

I

Ludzkość odbiegła daleko od owej epoki zamierzchłej, w której człowiek, przy pomocy niezdarnych narzędzi, czerpał środki do życia z przypadkowych zdobyczy myślistwa i potomkom swym pozostawiał, jako jedyne dziedzictwo — schronisko w grocie skalnej, liche narzędzia z krzemienia i... Przyrodę, niezmierną, nieznaną, okrutną Przyrodę, z którą trzeba było prowadzić twardą walkę o nędzny byt.

W ciągu tego okresu pełnego niepokoju, trwającego tysiące i setki tysięcy lat, rodzaj ludzki zdołał jednak nagromadzić niesłychane skarby. Wykarczował olbrzymie przestrzenie, osuszył bagna, poprzecinał puszcze leśne, przeprowadził drogi, budował, robił wynalazki i spostrzeżenia, uczył się, stworzył narzędzia skomplikowane, wydarł Przyrodzie jej tajemnice, ujarzmił parę wodną; tak dalece, że dziś człowiek cywilizowany, przychodząc na świat, ma na swe usługi ogromny zasób bogactw, nagromadzonych przez pokolenia poprzednie. Pozwala mu to stwarzać pracą własną, nowe bogactwa, o jakich nie marzyła nawet wyobraźnia Wschodu w bajkach z „Tysiąca jednej nocy”.

Powierzchnia ziemi, częściowo wykarczowana, oczekuje tylko pracy inteligentnej i doborowego ziarna, by pokryć się plonem bujnym, przewyższającym potrzeby całej ludzkości. Technika i środki uprawy są zbadane.

Na dziewiczych łąkach stepów amerykańskich, stu ludzi przy pomocy potężnych maszyn, produkuje w ciągu paru miesięcy tyle zboża, ile potrzeba dla dziesięciu tysięcy na przeciąg roku. Gdzie chodzi o podwojenie, potrojenie lub o stokrotne pomnożenie zbiorów, tam człowiek sam stwarza glebę, pielęgnuje odpowiednio każdą roślinę i otrzymuje bajeczne plony. W czasie, gdy pierwotny myśliwy potrzebował dla wyżywienia swej rodziny, co najmniej stu kilometrów kwadratowych ziemi, dziś człowiek cywilizowany, nieskończenie mniejszym trudem i z większą pewnością, zapewnia utrzymanie dla swej rodziny z uprawy roślin na powierzchni dziesięć tysięcy razy mniejszej.

gdyby w całym Paryżu było dziesięć kuropatw i jedna jedyna butelka malagi, to należałoby je oddać do szpitali, dla powracających do zdrowia; powiedzcie to... Powiedzcie, że zaraz po chorych idą dzieci. Dla nich mleko krów i kóz, jeżeli niema tyle, aby starczyło dla wszystkich! Dla dziecka i dla starca ostatni kawałek mięsa, a dla zdrowych i silnych chleb suchy — gdy przyjdzie czas głodu.

Słowem głóście, że jeżeli brak dla wszystkich jakiegoś artykułu i trzeba go dzielić i rozdawać, to ostatnie porcje należy zachować dla tych, którzy go najwięcej potrzebują, powiedzcie to, a zyskacie jednogłośnie, gorący poklask.

Lud rozumie i zawsze rozumiał to, czego syty nie rozumie, ale gdy ten ostatni znajdzie się na ulicy i zetknie się z ludem, zrozumie również.

Teoretycy — dla których mundur i kocioł żołnierski są ostatnim słowem cywilizacji — zażądają niewątpliwie wprowadzenia natychmiastowego kuchni narodowej i zupy z soczewicy. Powoływać się będą na korzyści, jakie popłyną z zaoszczędzonego opału i żywności wskutek urządzenia olbrzymich kuchni, gdzie każdy otrzyma swą porcję zupy, chleba i jarzyn.

Nie zaprzeczamy tych korzyści. Wiemy dobrze, ile ludzkość zaoszczędziła opału i pracy, zaniechawszy najpierw mielenia zboża na żarnach ręcznych, a następnie pieczenia chleba dla każdej rodziny osobno, jak to praktykowało się dawniej. Rozumiemy, że daleko ekonomiczniej byłoby gotować rosół dla stu rodzin przy jednym ogniu, niż palić w stu piecach z osobna. Wiemy również, że jest co najmniej tysiąc sposobów przyrządzania kartofli, ale, że nie byłyby wcale gorsze, gdyby je przyrządzano dla stu rodzin w jednym rondlu.

Rozumiemy wreszcie, że ponieważ różnorodność kuchni pochodzi przede wszystkim z indywidualnego przyprawiania potraw, ugotowanie centnara kartofli w jednym kotle nie przeszkodziłoby gospodyniom przyprawić je podług własnego gustu. I wiemy, że z rosółu można przyrządzić sto rozmaitych zup dla zaspokojenia stu rozmaitych gustów.

Wszystko to wiemy, a jednak twierdzimy, że nikt nie ma prawa zmuszać gospodynię do brania ugotowanych kartofli z magazynu komunalnego, jeżeli woli gotować je sama w swoim rondlu, przy swoim ogniu. Przede wszystkim bowiem pragnęliśmy, żeby każdy mógł spożywać swój posiłek, jak chce — w kole rodziny, czy przyjaciół, czy nawet w restauracji, jeżeli mu się podoba.

Powstaną prawdopodobnie wielkie kuchnie na miejscu restauracyj, w których dziś trują ludzie. Już dziś paryżanka bierze od rzeźnika gotowy bulion do przyrządzania zupy podług własnego smaku, a mieszkanka Londynu wie o tym, że może kazać upiec mięso w pierwszej lepszej piekarni za kilkanaście centów i zaoszczędzić w ten sposób zarówno na czasie, jak i na węglu.

W krajach Europy wschodniej, gdzie lasów i ziemi nie braknie, włościanie ścinają drzewa i zajmują pod uprawę pola stosownie do ich potrzeb, nie ograniczając użytkowania lasu, ani nie dzieląc ziemi na parcele. Ograniczenie i podział następują dopiero wtedy, gdy przestrzeń lasów i gruntów w stosunku do zaludnienia się zmniejszyła, jak to ma już miejsce w Rosji.

Słowem, zasada jest taka: czerpać do woli z tego, czego posiadamy w obfitości! Wydzielać to, co musi być mierzone, dzielone! Z 350 milionów mieszkańców Europy, 200 milionów kieruje się jeszcze w życiu tą zasadą, całkiem naturalną.

Rzecz godna uwagi, że i w wielkich miastach ta sama zasada stosowana jest względem jednego przynajmniej artykułu, znajdującego się pod dostatkiem, mianowicie względem wody, dostarczanej do domów.

Dopóki ilość wody w wodociągach wystarcza dla zaspokajania potrzeb ludności i niema obawy, że wody zabraknie, żadnemu towarzystwu wodociągowemu nie przyjdzie do głowy ograniczać lub regulować ilość wody, zużywanej w każdym mieszkaniu. Niech biorą, ile się komu podoba! W czasie wielkich upałów natomiast, gdy Paryżowi grozi brak wody, wystarcza zamieścić w gazetach czterowierszowe ostrzeżenie i okazuje się to środkiem zupełnie wystarczającym, by paryżanie ograniczyli ilość spożywanej wody i powstrzymali się od jej marnowania.

Lecz coby zrobiono, gdyby wody brakło istotnie? Zaczęto by ją rozdawać według zasad równego podziału! Jest to środek tak naturalny i oczywisty, że w 1871 r. w Paryżu po dwakroć żądano stosowania go względem zapasów żywności podczas pierwszego i drugiego oblężenia.

Czyż trzeba wchodzić w szczegóły, kreślić drobiazgowo wykazy, w jaki sposób rozdawnictwo mogłoby być stosowane? Czyż trzeba dowodzić, że byłoby ono nieskończenie bardziej sprawiedliwe od wszystkiego, co istnieje obecnie? Ale żadne szczegóły ani wykazy nie zdołają przekonać tych z pośród burżuazji, którzy patrzą na lud, jak na zbiorowisko dzikich ludzi, rzucających się na siebie z pazurami, gdy tylko władza państwowa przestaje nad nimi ciążyć. Ten chyba tylko, kto nigdy nie słyszał, jak lud radzi i rozprawia, mógłby wątpić, że przyjęty przezeń sposób podziału żywności, nie będzie oparty na najczystszych poczuciu sprawiedliwości i słuszności.

Idźcie na zgromadzenie ludowe i powiedzcie, że kuropatwy winny iść na stół wydelikacyonnych próżniaków z arystokracji, a czarny chleb dla chorych w szpitalach, a na pewno zostaniecie zakrzyczani. Ale powiedzcie na tem samem zgromadzeniu, głoście na rogach ulic, że najdelikatniejsze jadlo winno być zachowane dla słabych, dla chorych przede wszystkim. Powiedzcie, że

Klimat nie stanowi już dzisiaj przeszkody. Brak słońca człowiek zastępuje ciepłem sztucznym, zanim wynajdzie także odpowiednie sztuczne światło, dla przyspieszania rozwoju roślin. Przy pomocy szkła i rur z ciepłą wodą zbiera plon dziesięciokrotny, w porównaniu do tego, jaki otrzymywał dawniej na tej samej przestrzeni.

Cuda, dokonane w przemyśle, są jeszcze bardziej uderzające. Przy pomocy tych mądrych istot — maszyn współczesnych — owocu pracy, trzech lub czterech pokoleń, przeważnie nieznanymi, wynalazców — stu robotników wytwarza tkaniny potrzebne na odzież dla dziesięciu tysięcy ludzi w ciągu dwóch lat. W dobrze urządzonej kopalni węgla stu górników wydobywa opał dostateczny dla dziesięciu tysięcy rodzin w surowym klimacie.

Ijakkolwiek, zarówno w przemyśle, rolnictwie, jak w ogóle w całokształcie organizacji współczesnej, z pracy naszych przodków korzysta w całej pełni niewielka garstka ludzi, tem niemniej jednak twierdzić możemy, że już dziś ludzkość, posługując się nawet tymi tylko maszynami, które posiada, mogłaby zapewnić wszystkim życie dostatnie, a nawet zbyt bogate.

Tak, w istocie jesteśmy bogaci, nieskończenie bardziej, niż przypuszczamy: bogaci, dzięki temu, co już posiadamy, a bardziej jeszcze ze względu na to, co stworzyć możemy przy pomocy istniejących środków produkcji, nieskończenie zaś bogaci przez możność tego, co da się otrzymać z ziemi, z fabryk, z wiedzy i umiejętności technicznych, gdy cała produkcja zostanie skierowana dla zapewnienia dobrobytu powszechnego.

II

Czemuż, skoro społeczeństwa cywilizowane są tak bogate, spotyka się tyle nędzy naokoło? Po co ta ciężka, ogłupiająca praca mas ludzkich? Skąd ta niepewność jutra, trapiąca robotnika, najlepiej nawet uposażonego? A wszystko to pośród niezliczonych bogactw, odziedziczonych po przeszłości i w obliczu potężnych sił wytwórczych, które mogą dać dobrobyt wszystkim w zamian za kilkugodzinną pracę dzienną.

Odpowiedź na to pytanie dali socjaliści. Odpowiedź tę powtarzają codziennie, popierając ją argumentami, zaczerpniętymi ze wszystkich dziedzin wiedzy. Dzieje się tak dlatego, bo wszystko, co jest niezbędne dla produkcji: ziemia, bogactwa mineralne, narzędzia i maszyny, środki komunikacji, żywność, mieszkania, wykształcenie, wiedza, wszystko zostało zagarnięte przez jednostki w ciągu tych długich dziejów łupiestwa, wędrówek ludów, wojen,

ciemnoty i ucisku, które przeżyła ludzkość, zanim nauczyła się ujarzmić siły przyrody.

Dzieje się tak dlatego, że korzystając z domniemanych praw, nabytych w przeszłości, jednostki te przywłaszczają sobie dwie trzecie produktu pracy ludzkiej, które trwonią w sposób nierozumny, gorszący; dlatego, że pozbawivszy masy środków istnienia, dopuszczają człowieka do pracy tylko pod warunkiem, że lwia część plonu swej pracy im oddawać będzie; przy tym nie dają mu wytwarzać tego, co jest mu potrzebne lub byłoby pożyteczne dla innych, lecz to, co zapewnia właścicielowi największe zyski!

W odpowiedzi powyższej streszcza się cały socjalizm.

Istotnie, spójrzmy na którykolwiek kraj cywilizowany. Lasy, które go ongiś pokrywały zostały przetrzebione, bagna — osuszone, klimat — uzdrowiony: dogodne to miejsce dla siedzib ludzkich. Gleba, rodząca dawniej jeno dzikie zielska, dziś wydaje bogate plony. Urwiska skalne, zwisające nad dolinami południa, pocięto w tarasy, na których wspina się krzew winny, o złocistych gronach. Rośliny dzikie, dające niegdyś owoc cierpki, lub korzeń niejadalny, zostały przekształcone przez umiejętną uprawę w jarzyny soczyste, w drzewa, dające owoc doskonały.

Tysiące dróg bitych i żelaznych krzyżują się na powierzchni ziemi, lokomotywa gwizdże w dzikich wąwozach Alp, Kaukazu i Himalajów. Rzeki uczyniono spławnymi; brzegi zgruntowane i uregulowane starannie, ułatwiają dostęp statkom; sztuczne porty z wielkim trudem wznoszone i zabezpieczone od burz, dają schronienie okrętom. W skałach, przewiercono głębokie tunele, całe labirynty korytarzy podziemnych ciągną się na wielokilometrycznych przestrzeniach tam, gdzie znajdują się złoża węgla kamiennego, lub rud mineralnych. Na wszystkich skrzyżowaniach dróg, powstały ogromne miasta, a w ich murach kryją się wszelkie skarby przemysłu, wiedzy i sztuki.

Całe pokolenia ludzi, zrodzonych i zmarłych w nędzy, uciskanych i poniewieranych przez swych panów, upadających pod brzemieniem pracy, przekazały naszym czasom to olbrzymie dziedzictwo.

Przez tysiące lat miliony ludzi pracowały nad trzebieeniem puszczy leśnych, osuszaniem bagnisk, torowaniem dróg, otamowywaniem rzek. Każda piędź ziemi, którą uprawiamy w Europie przepojona jest potem paru ras ludzkich, każda droga ma swoją historię świadczeń pańszczyźnianych, pracy ponad siły i cierpień. Każdy kilometr kolei żelaznej, każdy metr tunelu pochłoneły należną im daninę krwi ludzkiej.

W kopalniach zachowały się na ścianach do dziś jeszcze wyraźne ślady zaciosów, które ręka pioniera złośliła w opoće. A w korytarzach podziemnych,

dzą wam, jak dalece zmysł organizacyjny Ludu, tego Wielkiego Zapoznanego, wyższy jest od mądrości biurokracji!

A nawet gdyby trzeba było znieść w ciągu dwóch lub czterech tygodni pewien względny nieład — mniejsza o to. Dla mas ludowych będzie on zawsze lepszy, niż ten, który dziś panuje; zresztą podczas rewolucji obiad, złożony z kawałka kielbasy i suchego chleba, spożywa się bez szemrania, wśród śmiechu, a raczej wśród dyskusji!

W każdym razie to, co powstanie samorzutnie, pod naciskiem naglącej potrzeby, będzie nieskończenie doskonalsze od tego wszystkiego, co można by wymyślić w gabinecie przepelnionym księgami lub w kancelariach ratusza.

IV

Sam bieg wypadków zmusi lud wielkich miast do stopniowego przejęcia w swe ręce zasobów spożywczych, w celu zaspakajania potrzeb wszystkich mieszkańców.

Im prędzej się to stanie, tym lepiej; tym mniej nędzy, tym mniej walk domowych.

Jaką jednak zasadę należy przyjąć przy wspólnym użytkowaniu nagromadzonych zasobów żywności? Zagadnienie to nasuwa się samo przez się.

Otóż, niema tu dwóch sposobów postępowania słusznego, jest tylko jeden jedyny, odpowiadający poczuciu sprawiedliwości i zarazem istotnie praktyczny. Jest to zasada przyjęta przez wszystkie gminy rolne w Europie.

Przyjrzyjmy się gminie chłopskiej w jakimkolwiek kraju — chociażby we Francji, gdzie jakobini użyli wszelkich środków, żeby zniszczyć zwyczaję komunistyczne wśród ludu. Jeżeli gmina posiada na przykład las, to dopóki nie brak suchych gałęzi, każdy ma prawo zbierać na własny użytek tyle, ile mu potrzeba, bez żadnej innej kontroli, prócz opinii publicznej sąsiadów. Co się tyczy drzewa budulcowego, którego nigdy nie bywa dosyć, uciekają się do rozdawnictwa.

To samo dzieje się z łąkami gminnymi. Dopóki wystarczają dla potrzeb wszystkich, nikomu nie przyjdzie do głowy kontrolować, ile krowa danego gospodarza zjadła trawy, ani też ile jego krów pasie się na łące. Dopiero, gdy obszar pastwisk staje się szczupłym, zaczyna się podział ich lub rozdawnictwo. W całej Szwajcarii i w wielu wsiach Francji. Niemiec, wszędzie, gdzie zachowały się pastwiska wspólne, praktykuje się ten system.

stów, a w końcu sami zostaną straceni przez reakcjonistów. I znów trzeba będzie rozpocząć rewolucję od początku.

Wszelako są wszelkie widoki, że ruch ludowy będzie posiadał dość siły i że z chwilą wybuchu rewolucji idea komunizmu anarchistycznego zyska szerokie koła zwolenników. Nie jest to bowiem idea wyssana z palca — sam lud ją nam podpowiada. Liczba jej wyznawców będzie wzrastać wobec niemożności rozstrzygnięcia kwestii społecznej innymi sposobami. Jeżeli żywiołowość ruchu będzie dostateczną, sprawa weźmie zgoła inny obrót. Zamiast rabować sklepy spożywcze po to, żeby nazajutrz nie mieć co jeść, lud zbuntowany opanuje magazyny zbożowe, obejmie w posiadanie składy wiktuałów — słowem, wszystkie istniejące w kraju zasoby spożywcze. Obywatele i obywatelki, ludzie dobrej woli, bezzwłocznie przystąpią do zinwentaryzowania wszystkiego, co się znajduje w każdym magazynie, w każdym spichrzu. We dwadzieścia cztery godziny komuna rewolucyjna? Będzie już dokładnie poinformowana o tym, o czym Paryż nie może dowiedzieć się do dziś dnia pomimo swych komitetów statystycznych i o czym nie wiedział nigdy za czasów obłączenia, a mianowicie: ile zapasów żywności mieści się w jego murach. Po 48 godzinach będą już wydrukowane w milionach egzemplarzy tablice, zawierające dokładne wykazy wszystkich artykułów żywności, punktów, w których są złożone, oraz przyjęty sposób podziału żywności.

W każdym okręgu, przy każdej ulicy zorganizują się grupy ochotników — karmiciele, którzy potrafią porozumiewać się z sobą i informować wzajemnie. Niechże bagnety jakobińskie nie wdają się w tę sprawę; niech teoretycy, rzekomo uczeni, nie przychodzą gmatwać pracy, a raczej niech przeszkadzają, ile tylko zechcą, byleby nie mieli prawa rozkazywać. Dzięki zdumiewającemu zmysłowi organizacyjnemu, który lud, zwłaszcza francuski, posiada w tak wysokim stopniu we wszystkich warstwach społecznych, a któremu niestety tak rzadko pozwalano się przejawiać, — nawet w mieście tak rozległym, jak Paryż, nawet w chwili największej gorączki rewolucyjnej — powstanie organizacja wolnej, ochotniczej obsługi publicznej w celu dostarczania każdemu niezbędnych artykułów spożywczych.

Niech jeno lud ma zupełną swobodę działania, a już po tygodniu zaopatrywanie ludności w żywność odbywać się będzie ze zdumiewającą regularnością. Wątpić o tem mogą chyba ci tylko, którzy nigdy nie widzieli ludu przy pracy, całe życie spędziwszy nad stosami ksiąg i papierów. Spytajcie tych, co widzieli lud w Paryżu za dni barykad, lub w Londynie podczas ostatniego wielkiego strajku, gdy trzeba było żywić pół miliona głodnych, a powie-

ile jest słupów, wspierających sklepienia, tyle można by postawić nagrobków dla górników, zabitych w sile wieku przez gazy trujące, usuwanie się ziemi, lub zalew wody; a wiemy dobrze, ile każda taka mogiła kosztuje nędzy, niedoli i lez rodzinę, która żyła z lichego zarobku, pogrzebanego pod gruzami, człowieka.

Miasta dzisiejsze, powiązane ze sobą siecią kolei żelaznych i dróg wodnych, są to organizmy, liczące setki lat istnienia. Spróbujcie kopać grunt, na którym stoją, a znajdziecie uwarstwione jedne na drugich fundamenty ulic, domów, teatrów, gmachów publicznych. Zapoznajcie się bliżej z ich dziejami, a dowiecie się jak, dzięki współdziałaniu mieszkańców, z wolna dźwigały się, rozwijały i rosły, zanim osiągnęły stanu obecnego.

I dziś jeszcze wartość każdego domu, każdej fabryki, każdego sklepu: pochodzi z nagromadzonej pracy milionów pracowników, spoczywających snem wiecznym, utrzymuje się zaś jedynie dzięki wysiłkom zastępów ludzi, zamieszkujących dany punkt globu. Każdy atom tego, co nazywamy bogactwem narodu, nabiera wartości jedynie przez fakt, że stanowi część składową tej olbrzymiej całości. Bo i czymże byłyby np. doki londyńskie lub wielkie magazyny Paryża, gdyby nie znajdowały się w wielkich ogniskach handlu wszechświatowego? Czym byłyby kopalnie, fabryki, warsztaty okrętowe i drogi żelazne bez tej masy towarów, przewożonych codziennie lądem i morzem?

Miliony istot ludzkich pracowały, by stworzyć całą tę cywilizację, z której dziś tak jesteśmy dumni. Inne miliony, rozsiane po wszystkich zakątkach kuli ziemskiej, pracują nad jej utrzymaniem. Bez nich w ciągu lat pięćdziesięciu z cywilizacji naszej pozostałyby gruzy.

Wszystko, nawet myśl, nawet wynalazek, jest faktem zbiorowym, zrodzonym z przeszłości i teraźniejszości. Tysiące wynalazców, znanych lub nieznanych, z których nie jeden umarł w nędzy, przygotowywali grunt dla wynalezienia każdej z tych maszyn, będących świadectwem geniuszu ludzkiego. Tysiące pisarzy, poetów, uczonych pracowało nad budową gmachu wiedzy, nad prostowaniem błędów, tworzeniem tej atmosfery myśli naukowej, bez której żaden z cudów naszego wieku nie mógłby się ujawnić. Ale czyż i te zastępy poetów, filozofów, uczonych, wynalazców nie korzystały z prac wieków ubiegłych? Czy przez całe swe życie nie byli żywieni i wspierani, zarówno fizycznie, jak i moralnie — przez rzesze rękodzielników i robotników wszelkich zawodów? Czy nie czerpali natchnienia i zapału ze swego środowiska?

Zapewne geniusz takiego Seguina,¹ Mayera² lub Grove'go³ przyczynił się bardziej do pchnięcia przemysłu na nowe tory, niż wszyscy kapitaliści świata, razem wzięci. Ale również i ci geniusze są dziećmi — nie tylko nauki, ale i przemysłu. Albowiem potrzeba było, aby przez długie lata tysiące maszyn parowych przekształcały w oczach wszystkich ciepło w pracę mechaniczną, tę zaś w dźwięk, światło i elektryczność, zanim te umysły wybrane nie ogłosiły światu teorii o jedności sił fizycznych. I jeżeli następnie ludzie XIX stulecia zrozumieli tę ideę i potrafili je zastosować praktycznie, to tylko dzięki temu, że doświadczenie codzienne ich do tego przygotowało. Już myśliciele osiemnastego wieku przewodzili i zapowiadali tę teorię, ale pozostała niezrozumiana, ponieważ wiek ów nie wzrastał przy huku maszyn parowych.

Pomyślmy, jak długo trwałaby jeszcze nieznajomość prawa o zachowaniu energii, które zrewolucjonizowało cały przemysł współczesny, gdyby Watt nie znalazł w miasteczku angielskim Soho pracowników zdolnych do wykonania w metalu jego pomysłów teoretycznych. Oni to udoskonalili wszystkie części nowej maszyny i dopięli tego, że para, uwięziona w doskonale zbudowanym mechanizmie — okazała się uleglejszą od konia, dogodniejszą w użyciu od siły spadku wody, słowem, stała się duszą przemysłu współczesnego.

Każda maszyna posiada podobną historię: szereg nocy bezsennych, walk z nędzą, rozczarowań i uniesień, ulepszeń częściowych, dokonywanych przez kilka pokoleń bezimiennych pracowników, którzy dodawali do pierwotnego wynalazku jakieś nieznaczące szczególiki, bez czego jednak najbardziej płodna idea pozostałaby jałową. Można nawet powiedzieć, że każdy nowy wyna-

po chwyceniu za broń, okaże się konieczność żywienia całych milionów rzesz ludzkich. Rewolucja polityczna może się dokonać bez najmniejszego przewrotu w przemyśle; ale rewolucja, w której lud targnie się na własność, musi z konieczności spowodować nagle ustanie wymiany i produkcji. Zasoby państwa nie wystarczą dla wspomaganie milionów bezrobotnych.

Nie można nigdy dostatecznie podkreślić tego punktu. Przekształcenia przemysłu i zorganizowania go na nowych podstawach (w dalszym ciągu wykazemy cały ogrom tego zadania) nie podobna dokonać w ciągu kilku dni i proletariatu nie będzie mógł poświęcić dla teoretyków najemnictwa całych lat nędzy. Ażeby przetrwać okres przesilenia, zażąda on tego, czego żądał zawsze podobnych wypadkach: oddania artykułów spożywczych do użytku ogółu — rozdawnictwa.

Nie czas będzie nawoływać do cierpliwości i wytrwałości — lud nie usłucha; i jeżeli zasoby spożywcze nie zostaną oddane na użytek publiczny, zacnie rabować piekarnie.

Jeżeli ruch ludowy okaże się niedostatecznie silny, skończy się rozstrzelaniem. Na to, aby kolektywizm mógł dokonać próby swojej reformy społecznej, potrzeba przede wszystkim porządku, dyscypliny, posłuszeństwa. A ponieważ kapitaliści spostrzegą niebawem, że, najlepszym środkiem zohydzenia rewolucji w oczach ludu, jest doprowadzić do rozstrzelania robotników przez tych, co się mianują rewolucjonistami, więc też niechybnie poprą obrońców „porządku”, nawet jeśli to będą kolektywiści. Tą drogą bowiem będą ich mogli zdusić nieco później z kolei. Gdy „porządek” zostanie w ten sposób „przywrócony”, łatwo przewidzieć dalsze wyniki. Nie można będzie poprzestać na rozstrzelaniu „rabusiów i gwałcicieli porządku”; trzeba będzie odszukać „sprawców zamieszania”, sięgnąć do źródła, przywrócić sądy, gilotyny — i najgorętsi rewolucjoniści pójdą na rusztowanie. Będzie to powtórzenie 1793 roku.

Przypomnijmy sobie, jaką drogą przy końcu XVIII-go stulecia reakcja doszła do zwycięstwa. Z początku stracono Hebertystów, tych najzjadlejszych, których historyk Mignet, pod świeżym w rażeniem walki, nazywa jeszcze „anarchistami”. Za nimi poszli niebawem Dantoniści, a gdy zwolennicy Robespierre'a uporali się w końcu z tymi rewolucjonistami, nadeszła kolej i na nich samych. W reszcie lud zniechęcony, uważając sprawę rewolucji za przegraną, usunął się, ustępując pola reakcjonistom.

Otóż przewidujemy, że gdy „porządek zostanie przywrócony”, kolektywiści posłają na rusztowanie anarchistów, potem posybiłiści wytracą kolektywi-

¹ Marek Seguina (1876 — 1873), samouk, który zdobył początki wiedzy technicznej w przędzalni swego ojca, później słynny inżynier wynalazca. W słał się ulepszeniem kotła parowego w parowozie przez w prowadzenie rur, które zwiększyły powierzchnię ogrzewania i umożliwiły szybkie wytwarzanie pary (1829). W nauce znany jako jeden z ojców teorii o równoważności ruchu i ciepła (1839), którą sformował na podstawie spostrzeżeń nad pracą pary wodnej w lokomotywie (ilość zużytego ciepła odpowiada ilości wykonanej pracy mechanicznej).

² Robert Julian Mayer ogłosił w roku 1842 rozprawę pod tytułem: „Uwagi nad siłami przyrody martwej”, w której z doświadczeń nad rozszerzaniem się gazów wyprowadził wniosek, że pomiędzy ilością wykonanej pracy mechanicznej, a ilością zużytego ciepła zachodzi stosunek równoważności. Wniosek ten, stwierdzony na wszystkich polach wiedzy przyrodniczej, stał się podwaliną nauki o zachowaniu energii.

³ Wiliam Robert Grove, fizyk angielski, z zawodu prawnik, należał do rzędu badaczy, którzy w drugiej połowie XIX wieku siły przyrody jak ruch, ciepło, światło usiłowali sprowadzić do wspólnego mianownika, tym sposobem przygotowali grunt, na którym rozwinęła się nowożytna wiedza fizyczno-chemiczna.

III

Najbardziej zmienną cechą ustroju kapitalistycznego jest praca najemna, sprowadzająca się pokrótce do tego: jednostka, lub pewna grupa osób, posiadających odpowiedni kapitał, zakłada przedsiębiorstwo przemysłowe; podejmuje się zaopatrywać warsztat lub fabrykę w materiał surowy, zorganizować produkcję, sprzedawać wytworzone produkty, wypłacać robotnikom określoną płacę; natomiast chowa do kieszeni nadwartość, czyli zyski, pod pozorem wynagrodzenia za kierownictwo, odszkodowania za ryzyko, związane z prowadzeniem przedsiębiorstwa, i za straty wynikające z wahań cen towarów na rynku.

Dla ratowania go obecni posiadacze kapitału gotowi są poczynić duże ustępstwa: zrzec się np. pewnej części zysków na korzyść robotników, lub przyjąć pewną skalę płac, odpowiednio do wzrostu zysków z przedsiębiorstwa — słowem, godzą się ponieść pewne ofiary, byleby utrzymać prawo kierowania przemysłem i korzystania z zysków.

Kolektywizm, jak wiadomo, wprowadza do ustroju współczesnego zmiany poważne, nie znosi wszakże zasady pracy najemnej. Na miejsce przedsiębiorstw a dzisiejszego, stawia państwo, tj. rząd parlamentarny, narodowy lub komunalny. Przedstawiciele narodu lub gminy i ich delegaci — urzędnicy stają się kierownikami przemysłu. Oni też roszczą sobie prawo do rozporządzania na korzyść ogółu całą nadwartością produkcji. Nadto kolektywiści wprowadzają do swojego systemu pewną definicję nadzwyczaj subtelną, lecz brzemienną w skutkach: mianowicie, odróżniają pracę ręczną od pracy, wymagającej nauki przygotowawczej. W oczach kolektywistów praca wyrobnika jest pracą prostą, podczas, gdy rzemieślnik, inżynier, uczone itp. wykonują pracę, nazwaną przez Marksa, pracą złożoną i mają prawo do wyższego wynagrodzenia. Ale zarówno wyrobnicy, jak inżynierowie, tkacze, jak i uczni są wszyscy najmitami państwa — „jego funkcjonariuszami”, jak się mówi w ostatnich czasach dla osłodzenia pigułki.

Otóż największą przysługę, jaką przyszła rewolucja odda ludzkości, będzie stworzenie takiej sytuacji, w której każdy system płacy zarobkowej okaże się niemożliwy, niedający się zastosować, i której narzuci się jako jedyne możliwe wyjście komunizm, tj. zaprzeczenie najemnictwa.

Nawet jeżeli przypuścimy, że reformy kolektywistyczne, wprowadzone stopniowo w ciągu pewnego okresu dobrobytu i spokoju, dałyby się urzeczywistnić (co do nas, — mocno w to wątpimy), — to w każdym razie w okresie rewolucyjnym okażą się one niezdolnymi do życia, gdyż nazajutrz

lasek jest pewnego rodzaju syntezą, wynikiem tysiąca innych wynalazków, dokonanych poprzednio na niezmiernym polu mechaniki i przemysłu.

Wiedza i przemysł, teoria i praktyka, wynalazki i ich zastosowania, wiodące do nowych wynalazków, praca umysłowa i praca fizyczna, myśli i dzieła rąk — wszystko to wiąże się ściśle ze sobą, Każde odkrycie, każdy postęp, każde pomnożenie skarbów ludzkości wiedzie swój początek ze zjednoczonych wysiłków pracy ręcznej i umysłowej przeszłości i teraźniejszości.

A więc jakim prawem może ktoś przywłaszczyć dla siebie bodaj najmniejszą cząstkę tej nieobjętej całości i rzec: „To należy do mnie, nie do was“.

III

Jednak w ciągu długiego szeregu stuleci, które przeżyła ludzkość, wszystko to, co służy człowiekowi do wytwarzania i powiększania sił wytwórczych zostało przywłaszczone przez jednostki. Kiedyś opowiemy, być może, w jaki sposób się to stało. Obecnie chodzi nam tylko o stwierdzenie samego faktu i o zanalizowanie jego skutków.

Dzisiaj ziemia, zawdzięczająca swą wartość właśnie potrzebom wciąż wzrastającej ludności, jest w posiadaniu nieznacznej mniejszości, która może nie dopuszczać i rzeczywiście nie dopuszcza reszty ludności do ziemi, lub też nie daje ją uprawiać zgodnie z potrzebami współczesnymi. Kopalnie, które są owocem pracy paru pokoleń i których wartość pochodzi także od potrzeb przemysłu i gęstości zaludnienia, również są własnością prywatną. A skutkiem tego ogranicza się ilość wydobywanego węgla, lub całkiem zawiesza działalność kopalń, o ile jej właściciel znalazł dla swych kapitałów lokatę korzystniejszą. Narzędzia pracy znajdują się również w rękach niewielu posiadaczy. Nawet maszyna, nosząca najoczywistsze ślady ulepszeń, dokonywanych na jej pierwowzorze przez trzy pokolenia pracowników, nawet taka maszyna należy do jakiegoś przedsiębiorcy. I gdyby wnukowie wynalazcy, który przed stu laty zbudował pierwszą maszynę koronkarską, zjawili się dziś w którejkolwiek z fabryk Bazylei lub Nottinghamu i upomnieli się o swe prawa, przyjęto by ich okrzykiem: „Idźcie precz! Ta maszyna należy nie do was!” Rozstrzelano by ich, gdyby chcieli wejść w jej posiadanie.

Koleje żelazne, które by były tylko żelastwem bezużytecznym bez gęstego zaludnienia Europy i bez przemysłu i handlu, należą do garstki akcjonariuszów, niewiedzących może nawet, gdzie znajdują się te linie, dające im zy-

ski większe od dochodów, jakie mieli królowie średniowieczni. A gdyby dzieci tych, którzy ginęli tysiącami wznosząc nasypy i budując tunele, przyszły tłumnie, zgłodniałe i w lachmanach, upomnieć się o chleb u akcjonariuszów — to powitałyby je bagnety i armaty, stojące na straży praw zdobytych.

Dzięki takiej potwornej organizacji społecznej, syn robotnika, gdy wchodzi w życie, nie znajdzie ani piędzi ziemi, którą mógłby uprawiać, ani jednej maszyny, którą by mógł puścić w ruch, ani jednej kopalni, w której by mógł pracować, jeśli nie zgodzi się oddawać lwiej części plonu swej pracy jakiemuś panu. Musi sprzedawać swe siły pracy za utrzymanie liche i niepewne. Ojciec jego i dziad pracowali nad użycznieniem tego pola, nad budową fabryki, nad udoskonaleniem maszyny. Zużyli w pracy wszystkie swe siły, a cóż nadto człowiek dać jest w stanie? Lecz on, ich potomek, przyszedł na świat uboższy, niż człowiek dzikiego plemienia. Jeżeli pozwoli mu uprawiać ziemię, to jedynie pod warunkiem, że czwartą część plonu swej pracy odda właścicielowi ziemi, a drugie tyle państwu i pośrednikom. Przy czym danina ta, którą pobiera od niego państwo, kapitalista, obszarnik i pośrednik, stale wzrasta i rzadko kiedy pozwala mu wprowadzić do własnego gospodarstwa a jakiegokolwiek ulepszenie. Jeżeli oddaje się pracy przemysłowej, to pozwoli mu pracować — i to zresztą nie zawsze — pod warunkiem, że otrzymywać będzie zaledwie trzecią część lub połowę plonu swej pracy, reszta zaś dostanie się temu, kto uznany jest przez prawo jako właściciel narzędzi pracy.

Oburzamy się na barona feudalnego, który zabierał rolnikowi czwartą część jego zbiorów. Nazywamy czasy te epoką barbarzyństwa. Jeżeli jednak formy zmieniły się, to treść stosunków ludzkich pozostała ta sama. Pod nazwą wolnej umowy robotnik przyjmuje jeszcze i dziś zobowiązania feudalne. Wobec tego, że wszystko jest czyjąś własnością, musi on ulec, lub zginąć z głodu!

Wynikiem takiego porządku rzeczy jest fakt, że cała nasza produkcja skierowana jest jakby na opak. Przedsiębiorca głuchy jest na potrzeby społeczeństwa: jego jedynym celem jest zwiększenie własnych zysków. Stąd bezustanne wstrząśnienia przemysłowe, przesilenia, które przechodzą w stan chroniczny, a z których każde wyrzuca na bruk setki tysięcy robotników.

Ponieważ robotnicy za swą nędzną płacę nie są w stanie nabywać bogactw, które wytworzyli, przemysł szukać musi rynków zbytu daleko poza granicami kraju, wśród warstw posiadających innych narodów. Na Wschodzie, w Afryce, mniejsza o to gdzie, w Egipcie, w Tonkinie, Kongo, — Europejczyk zmuszony jest w obecnych warunkach szukać odbiorców od siebie uzależnionych. Wszędzie jednak napotyka współzawodników, ponieważ wszystkie

Pomyślmy, ilu robotników pracuje pośrednio lub bezpośrednio w przemyśle i handlu wywozowym, ilu w produkcji przedmiotów zbytku, których odbiorcą jest mniejszość burżuazyjna!

Revolucja w Europie — to znaczny natychmiastowe zamknięcie przynajmniej połowy fabryk i warsztatów, to wyrzucenie na bruk milionów robotników z ich rodzinami.

Śmiech pomyśleć; że tak straszliwą klęskę chciano by zażegnać za pomocą warsztatów narodowych, czyli za pomocą nowych gałęzi przemysłu, stworzonych na poczekaniu dla zatrudnienia próżnujących rąk robotniczych!

Jest rzeczą oczywistą — jak tego dowiódł już Proudhon — że najmniejszy wstrząs zadany własności, pociągnie za sobą rozstrój zupełny całego porządku społecznego, opartego na własności prywatnej i pracy najemnej. Społeczeństwo stanie wobec konieczności wzięcia w swe ręce całej produkcji i przekształcenia jej zgodnie z potrzebami ogółu. Takie przekształcenie nie może wszakże być dokonane w przeciągu dnia czy miesiąca i wymaga dłuższego czasu, przez który miliony ludzi pozbawione będą środków do życia. Wobec tego co należy czynić?

W takich warunkach jest jedno wyjście istotnie praktyczne: uznać cały ogrom zadania i zamiast kusić się o ratowanie sytuacji, którą sami uczyniliśmy niemożliwą, zabrać się do przekształcania produkcji według nowych zasad.

Aby działać praktycznie trzeba, naszym zdaniem, by lud natychmiast objął w posiadanie wszystkie artykuły spożywcze, które znajdują się w gminach, objętych rewolucją; żeby je obliczył, zinventaryzował i użył w taki sposób, aby się nic nie marnowało i aby wszyscy mogli korzystać z nagromadzonych zapasów. W okresie przesilenia, porozumieć się należy z robotnikami fabrycznymi, zabezpieczyć im środki do życia na parę miesięcy i dostarczyć surowców do fabrykacji przedmiotów, niezbędnych dla rolnika. Nie zapominajmy bowiem, że jeżeli Francja wyrabia jedwabie dla bankierów niemieckich i różnych głów koronowanych, jeżeli Paryż zaopatruje w cacka bogaczy świata całego, to dwie trzecie chłopów francuskich nie posiada odpowiednich lamp do oświetlenia swych mieszkań, ani nowoczesnych narzędzi rolniczych. W reszcie, należy wziąć pod uwagę liczne obszary gruntów, leżących odłogiem, i poddać melioracji te, które w stanie obecnym nie wydają czwartej, a nawet dziesiątej części normalnego plonu przy racjonalnej kulturze. Jest to jedyne rozwiązanie praktyczne, jakie jesteśmy w stanie przewidzieć; zresztą narzuci je sama logika faktów, bez względu na to, czy się komu będzie podobało, czy nie.

su Europa przeżywa stałą gorączkę gospodarczą i położenie jej może się tylko pogarszać. Wszystko ku temu zmierza: współzawodnictwo narodów młodych, które występują do walki o stare rynki zbytu, wojny, wciąż wzrastające ciężary podatkowe i długi państwowe, niepewność jutra, wielkie przedsiębiorstwa, zakładane w dalekich krajach. Dziś w Europie miliony robotników jest bez pracy. Stan ten pogorszy się jeszcze w chwili, w której wybuchnie rewolucja i zacznie się szerzyć jak ogień w prochowni. Gdy w Europie lub Stanach Zjednoczonych wzniesione zostaną barykady — liczba bezrobotnych podwoi się. Co czynić, aby tej ogromnej masie ludzi chleb zabezpieczyć?

Nie wiemy, czy ludzie, którzy uważają się za „umysły praktyczne”, zastanawiali się kiedykolwiek poważnie nad tą kwestią. Lecz wiemy jedno: ludzie ci zamierzają utrzymać system pracy najemnej. Na pewno więc zalecać będą „warsztaty narodowe” i „roboty publiczne”, dla zapewnienia chleba bezrobotnym.

Ponieważ w r. 1789 i 1793 otwierano warsztaty narodowe, ponieważ w r. 1848 stosowano również ten środek, ponieważ Napoleon III w ciągu 18 lat utrzymywał proletariats paryski w korbach za pomocą robót publicznych, których ciężar, nawiasem mówiąc, Paryż do dziś dnia dźwiga w postaci dwóch miliardów długu i dziewięćdziesięciu franków podatku miejskiego na głowę, ponieważ ten doskonały środek „poskramiania dzikiego zwierzęcia” stosowany był już w Rzymie, a nawet w Egipcie przed czterem a tysiącami lat; ponieważ wreszcie, wszyscy despoci, królowie i cesarze zawsze rzucali ludowi kawałek chleba poło, by zyskać czas do pochwylenia bata — nie należy się dziwić, że ludzie „praktyczni” zachwalają tę metodę utrwalenia na wieki systemu pracy najemnej. Poco suszyć sobie głowę, kiedy się ma na zawołanie metodę zupełnie pewną, wypróbowaną jeszcze za faraonów egipskich!

Otóż, gdyby rewolucja miała nieszczęście wejść na te tory, byłaby niechybnie zgubioną,

27 Lutego 1848 r., gdy otwierano warsztaty narodowe, w Paryżu liczono 8 tysięcy robotników, pozbawionych pracy. W 2 tygodnie potem było już ich 49 tysięcy. I byłoby ich wkrótce 100 tysięcy, nie licząc tych, którzy nadciągali z prowincji.

Ale w owej epoce przemysł i handel we Francji nie zatrudniał nawet połowy rąk, które zatrudnia obecnie. Wiadomo, że największej cierpi podczas rewolucji handel i przemysł.

narody rozwijają się w tym kierunku. Stąd wojny, wojny bez końca, o pierwszeństwo na rynkach wszechświatowych, wojny o posiadłości na Wschodzie, wojny o panowanie na morzu, wojny celne, wojny przeciw tym, co się buntują! Huk armat nie ustaje, pokolenia całe są masakrowane, państw a europejskie poświęcają na zbrojenia trzecią część swych budżetów, a wiemy dobrze, czym są podatki dla warstw ubogich.

Wykształcenie pozostaje przywilejem nieznacznej mniejszości. Bo czyż można mówić o wykształceniu, jeżeli dziecko robotnika zmuszone bywa w trzynastym roku życia pracować w kopalni, lub pomagać ojcu w pracy na roli. Czyż można mówić o nauce robotnikowi, który wraca wieczorem do domu zmordowany całodzienną ciężką, a prawie zawsze ogłupiającą, pracą. Społeczeństwa rozpadają się na dwa wrogie obozy, a w tych warunkach wolność staje się czczym słowem. Radykalny liberał domaga się rozszerzenia swobód politycznych, lecz, przekonawszy się rychło, iż poddmuchy wolności budzą klasę robotniczą do życia czynnego — zmienia przekonania, zwraca się do praw wyjątkowych i do rządu pięści.

Dla obrony przywilejów potrzeba utrzymywać olbrzymi aparat sądów, więzień, żandarmów, dozorców i katów. Aparat ten sam staje się źródłem całego systemu szpiegostwa, oszustw, zepsucia i przekupstw.

Ponadto system ten tamuje rozwój uczucia społecznych. Każdy rozumie, że bez prawości, poczucia godności osobistej, bez sympatii i pomocy wzajemnej rodzaj ludzki musi zginąć tak, jak zginęły niektóre gatunki zwierząt, żyjące z rabunku. Cechy te wszakże nie są korzystne dla klas panujących, to też wysilają się one, by stworzyć całą, z gruntu fałszywą naukę, której celem jest dowieść, że rzecz ma się przeciwnie.

Mówi się pięknie o potrzebie dzielenia się wszystkim, co posiadamy, z tymi, którzy nie mają nic. Ale niechby ktoś zechciał wykonywać tę zasadę w praktyce, natychmiast usłyszy ostrzeżenie, że wszystkie te wielkie uczucia dobre są w książkach, w poezji, ale nie w życiu. Przyznajemy, że kłamstwo jest brzydkie i poniżające, atoli całe życie człowieka cywilizowanego staje się wielkim kłamstwem. Sami przyzwyczajamy się i przyuczamy dzieci nasze do moralności dwulicowej, do obłudy! A gdy mózg nasz nie chce się z tym pogodzić, usypiamy go sofizmatami. Obłuda i sofistyka stały się drugą naturą człowieka cywilizowanego.

Ale społeczeństwo nie może tak żyć, musi powrócić do prawdy, lub zginąć.

Fakt prywatnego zawłaszczenia bogactw wywiera zatem wpływ na kształt stosunków społecznych. Pod grozą zagłady społeczeństwa ludzie powrócić muszą do kardynalnych zasad: środki produkcji, będące dziełem zbio-

rowym ludzkości stać się winny znowu własnością spólną. Przywłaszczanie ich przez jednostki nie jest rzeczą, ani sprawiedliwą, ani pożyteczną. Wszystko należy do wszystkich, ponieważ wszyscy wszystkiego potrzebują, ponieważ wszyscy pracują w miarę swych sił i ponieważ, przy obecnym systemie produkcji, absolutnie niepodobna określić, jaka część się komu należy.

Wszystko należy do wszystkich! Oto niezliczone środki produkcji, które stworzył wiek XIX. Oto miliony niewolników z żelaza – maszyn, które heblują, tną, przędą, tkają, przekształcają materię pierwotną i stwarzają wszelkie cuda naszych czasów. Nikt nie ma prawa przywłaszczyć sobie bodaj jednej z nich i powiedzieć: „Ta maszyna należy do mnie. Za jej używanie będziecie mi płacić daninę od każdej sztuki waszego wyrobu”. Podobne bezprawie popełniał pan średniowieczny, gdy mówił do rolników: „to pole, ta łąka należą do mnie. Składać będziecie daninę od każdej zebranej miary zboża, od każdego nagromadzonego stogu siana”

Wszystko należy do wszystkich! I o ile tylko człowiek wykonuje przypadającą nań część pracy – to ma prawo korzystania ze wszystkiego, co zostało stworzone przez wszystkich. I to już mu zapewni dobrobyt, dość już tych hasła dwuznacznych, jak „prawo do pracy” lub „każdemu całkowity produkt jego pracy”. – Wyznawane przez nas hasło głosi „PRAWO DO DOBROBYTU – DOBROBYT DLA WSZYSTKICH”.

Zrozumiano błąd dopiero w dniach ostatnich; zorganizowano bezpłatne dostarczanie zupy dla wszystkich, ale było już za późno: wersalczycy wchodzili do miasta!

„Chleba! Rewolucji potrzeba chleba!” Niechaj inni wydają manifesty, pełne pięknie brzmiących frazesów. Niechaj inni naszywają sobie galony, ile ich tylko będą mogli zmieścić na ramionach! Niechaj inni dysputują nad wolnością polityczną!

Nasze zadanie polegać będzie na tym, ażeby od chwili wybuchu rewolucji i przez cały czas jej trwania na przestrzeni kraju ani jednemu mężczyźnie nie zabrakło chleba, aby ani jedna kobieta nie potrzebowała wystawać godzinami przed piekarnią, oczekując na kawałek chleba, jak na wielką łaskę, aby ani jedno dziecko nie zasnęło głodem.

Burżuazja pragnęła rozprawiać o wielkich hasłach, czyli raczej o wielkich kłamstwach!

Lud zaś chce wszystkim chleb zapewnić. Taka jest jego idea przewodnia. I podczas, gdy burżuazja i będący pod jej wpływem robotnicy, będą zabawiać się w „jadalniach” w wielkich ludzi, gdy „umysły praktyczne” rozprawiać będą bez końca o formach rządu, my „utopiści” musimy myśleć o chlebie powszednim.

Mamy odwagę twierdzić, że każdy ma prawo jeść do syta, i że przez zapewnienie chleba ogółowi rewolucja zwycięży.

II

Jesteśmy utopistami – to rzecz wiadoma. Istotnie, tak daleko posuwamy naszą utopijność, że wierzymy święcie w możliwość zapewnienia, przez rewolucję każdemu mieszkania, odzieży i pożywienia. Okrutnie się to nie podoba burżuazji zarówno czerwonej jak błękitnej, wie ona bowiem doskonale, że lud syty nie daje się tak łatwo ujarzmić, jak głodny.

Raz jeszcze powtarzamy z całym naciskiem: powstającemu ludowi trzeba chleb zapewnić, trzeba tę kwestię postawić na pierwszym planie. Jeżeli zagadnienie to będzie rozstrzygnięte w sposób właściwy, w interesie mas ludowych, to rewolucja będzie na dobrej drodze: dla pomyślnego rozstrzygnięcia kwestii żywności należy przyjąć zasadę równości, która narzuca się, wykluczając wszelkie inne sposoby załatwiania sprawy.

Przyszła rewolucja – podobnie jak rewolucja 1848 roku – wybuchnie niewątpliwie w czasie strasznego przesilenia przemysłowego. Od dłuższego cza-

„To Żyrondyści nas głodzą” — opowiadano na przedmieściach Paryża w 1793 roku. I ścinano Żyrondyistów. Złożono władz, najwyższą w ręce stronnictwa Góry, potem w ręce Komuny miasta Paryża. Istotnie Komuna myślała o chlebie. Czyniła wysiłki bohaterskie, by zaopatrzyć miasto w żywność. W Lionie dwaj jej przedstawiciele zakładali spichrze zapasowe, nie mogli ich wszakże zapełnić z powodu braku środków. Zarządy miejskie rozwijały gorączkową działalność w celu zdobycia zboża; wieszano piekarzy, ukrywających zapasy mąki, ale to nie wpłynęło na powiększenie zasobów żywności. Głód wzrastał.

Wówczas zabrano się do rojalistycznych spiskowców. Tracono ich na gilotynie po dziesięciu, piętnastu na dzień — tracono służące wraz z księżniczkami — a przede wszystkim służące, gdyż księżniczki były już przeważnie poza granicami kraju. Ale nawet, gdyby tracono po stu księżąt i hrabiów na dobę, nic by się wskutek tego nie zmieniło. Nędza rosła z dniem każdym. Ludowi potrzeba było zarobków, a tych nie było wcale. Sto trupów mniej, czy sto trupów więcej, nie mogło tu nic zmienić.

Wówczas lud począł tracić cierpliwość. „Pięknie poczyna sobie ta wasza rewolucja! — szeptał reakcjonista do ucha robotnikowi, — nigdy jeszcze nie byliście w takiej nędzy!” Pomału kapitalista odzyskiwał otuchę, wydostawał się ze swej kryjówki, urągał nędzy ludu swoim zbytkiem i przybierając minę fanfaronu zwracał się do robotników: „Dość już tych głupstw! Coście zyskali na rewolucji? Czas już z nią skończyć!” — „Rewolucja znowu zawiodła” — wzdychał rozgoryczony i zawiedziony w swych nadziejach rewolucjonista i powracał do swej nory, pozostawiając dalszy bieg wypadków łasce losu.

Wówczas reakcja podnosiła głowę — dumna, wyzywająca — i dokonywała swego zamachu stanu. Gdy rewolucja konała, nie pozostawało reakcji nic innego, jak deptać jej trupa i sięgać po władzę.

To też deptano trupa! Przelewano potoki krwi; biały terror zbierał plon z głów ludzkich, napełniał więzienia, a bogaci złodzieje rozpoczynali swe zwykłe orgie.

Tak wyglądają wszystkie nasze rewolucje. W r. 1848 robotnik paryski złożył na ołtarzu Rzeczypospolitej „trzy miesiące nędzy”, po czym, wyczerpawszy cierpliwość, uczynił ostatni rozpaczliwy wysiłek, który został zatopiony w morzu krwi. I w roku 1871 komuna upadła dzięki własnej winie. Ogłosiła oddzielenie kościoła od państwa, ale nie troszczyła się o to, by wszystkim chleb zapewnić. I nieraz widziano w Paryżu wystrojonych elegantów, którzy drwili z walczących tymi słowy: „Głupcy, — narażajcie życie za półtora franka, a my idziemy na śniadanie do modnej restauracji!”

Rozdział 2. Dobrobyt Dla wszystkich

I

Dobrobyt dla wszystkich — to nie jest czcze marzenie. Hasło to jest możliwe do urzeczywistnienia, ponieważ przodkowie nasi uczynili pracę niesłychanie wydajną.

Istotnie, wiadomo, że warstwy pracujące, które stanowią zaledwie trzecią część ludności krajów cywilizowanych, wytwarzają już tyle, ile starczyłoby każdej rodzinie na zapewnienie pewnego dobrobytu. Gdyby wszyscy ci, co dzisiaj trwonią owoce cudzej pracy, zmuszeni byli poświęcić swoje wczasy pracy użytecznej, bogactwa nasze wzrosłyby parokrotnie. — Wiemy wreszcie, że, wbrew teorii kapłana nauki mieszczańskiej, Malthusa¹, siła wytwórcza człowieka wzrasta daleko szybciej, niż przyrost ludności. Im gęstsze zaludnienie danego kraju, tym szybszy jest postęp jego sił wytwórczych.

Istotnie, podczas gdy ludność Anglii wzrosła od 1844 roku o 62%, siła produkcyjna kraju zwiększyła się w stosunku co najmniej dwa razy większym — powiedzmy o 130%. We Francji, gdzie przyrost ludności jest słabszy, rozwój produkcji postępuje jednak bardzo szybko. Pomimo przesilenia, ciężącego nad rolnictwem, pomimo wtrącaniu się państwa, pomimo podatku krwi, banków, finansów i przemysłu, produkcja zboża w ciągu XIX-go wieku, wzrosła czterokrotnie, a produkcja przemysłowa dziesięciokrotnie. Jeszcze bardziej zdumiewający jest rozwój Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej: pomimo emigracji, a raczej właśnie dzięki temu napływowi robotników z Europy, Stany Zjednoczone dziesięciokrotnie zwiększyły produkcję.

Liczyby te dają jeno słabe wyobrażenie o tym, czym mogłaby być nasza produkcja w lepszych warunkach. Dziś, w miarę wzrostu wydajności pracy, liczba próżniaków i pośredników mnoży się w stosunku zatrważającym. Dzieje

¹ Thomas Robert Malthus (1766–1834), ekonomista, anglikański pastor i socjolog. Badacz problematyki płac i pieniądza.

się zupełnie inaczej, niż przypuszczali dawniejsi socjaliści, którzy sądzą, że kapitał skoncentruje się wkrótce w niewielkiej liczbie rąk i że dość będzie wywłaszczyć kilku milionerów, aby społeczeństwo mogło objąć w posiadanie ogólne bogactwo. Widzimy obecnie, że odwrotnie ludzi, żyjących z cudzej pracy, jest coraz więcej.

We Francji na 30 mieszkańców nie przypada nawet dziesięciu wytwórców bezpośrednich. Całe bogactwo rolne kraju jest dziełem niespełna 7 milionów ludzi, a dwie największe gałęzie przemysłu — przemysł górniczy i tkacki — nie liczą więcej nad dwa i pół miliona robotników. A jakaż jest liczba wyzyskiwaczy cudzej pracy! W Anglii, (nie licząc Irlandii i Szkocji) 1.030.000 robotników, mężczyzn, kobiet i dzieci, wytwarza wszystkie tkaniny, nieco więcej niż pół miliona pracuje w kopalniach; niespełna pół miliona trudni się uprawą ziemi — i statystycy muszą dobrze rozdzielać liczby, żeby otrzymać w rezultacie swych obliczeń liczbę 8 000 000 wytwórców, na 26 milionów ogółu ludności. W rzeczywistości najwyżej 6 — 7 milionów robotników wytwarza towary, rozsyłane na cztery strony świata. A jak liczni są rentierzy i pośrednicy, którzy zyskiem, ściągającym ze świata całego, powiększają swój dochód z haraczu, narzuconego spożywczy, zmuszając go do płacenia za towary pięć i dwadzieścia razy więcej, niż otrzymał zań wytwórca?

Nie koniec na tym. Kapitałiści, dzierżąc w swym ręku kapitał, stale zmniejszają produkcję i tamują jej rozwój. Nie mówimy tu o owych beczkach ostryg wrzucanych do morza, dla zapobieżenia temu, by ten przysmak ludzi zamożnych nie stał się pokarmem plebsu; nie mówimy o tysiącach i tysiącach przedmiotów zbytku — tkaninach, pokarmach it.d. — z którymi postępuje się tak samo jak z ostrygami. Chcemy tylko przypomnieć, jakich sposobów używa się dla ograniczenia produkcji przedmiotów, niezbędnych dla wszystkich.

Całe armie górników nie pragną niczego więcej, jak tylko tego, aby im pozwolono codziennie wydobywać węgiel i wysyłać go tym, którzy drżą z zima. Bardzo często wszakże zdarza się, że trzecia część tych ludzi, a nawet dwie trzecie zmuszone są pracować nie więcej niż trzy dni w tygodniu, ponieważ właścicielom kopalń chodzi o utrzymanie cen węgla na pewnej wysokości. Tysiące tkaczy nie mają gdzie pracować, podczas gdy ich żony i dzieci chodzą w łachmanach, a trzy czwarte ludności Europy nie posiada porządnego odzienia.

Setki fabryk, tysiące warsztatów stale stoją beczynnie, drugie tyle zajętych jest tylko przez połowę czasu: a jednocześnie każdy naród cywilizowany posiada zawsze milionowe zastępy ludzi, daremnie poszukujących pracy.

Rozdział 5. Żywność

I

Jeżeli przyszła rewolucja ma być rewolucją społeczną, to musi różnić się od wszystkich przewrotów poprzednich nie tylko przez swój cel, ale i przez środki. Nowy cel wymaga nowych środków.

Pomiędzy trzem a wielkimi ruchami politycznymi, które od schyłku XVIII wieku rozegrały się we Francji, istniały pod wieloma względami znaczne różnice. A jednak spoiną im jest jedna cecha.

W każdym przypadku, lud podejmuje walkę w celu obalenia starego porządku; przelewa swą krew drogocenną, a następnie, dokonawszy wielkiego wysiłku, usuwa się w cień. Tworzy się nowy rząd, złożony z ludzi mniej lub więcej uczciwych, którzy biorą na siebie sprawę organizowania: rzeczypospolitej w roku 1793, pracy w 1848, wolnej komuny w 1871. Przeniknięty ideami jakobińskimi, nowy rząd pochłonięty jest przede wszystkim zagadnieniami politycznymi: przekształceniem maszyny państwowej, reformowaniem administracji, oddzielaniem kościoła od państwa, rozszerzaniem swobód obywatelskich itd. W prawdzie kluby robotnicze, czuwające nad działalnością nowych rządów, częstokroć narzucają im swe poglądy. Ale nawet w tych klubach, bez względu na to, czy przeważa tam żywioł mieszczański, czy robotniczy, zawsze panują idee burżuazyjne. Rozprawia się wiele o polityce, zapomina zaś o kwestii chleba.

Z ruchów tych wyłoniły się wielkie idee, które w strząsnęły światem. Wielkie hasła które padły z górą przed stu laty, dziś bicie naszego serca przyśpieszają. A jednak na przedmieściach brakło chleba.

Z chwilą wybuchu rewolucji zamierała wszelka praca, lud cierpiał skutkiem bezrobocia. Ustawał obieg towarów, kapitały chowały się. Kapitałista nie potrzebował obawiać się niczego: żył bezpiecznie ze swojej renty, jeżeli nie spekulował na nędzy ludu, ale najemnik pędził nędzny żywot z dnia na dzień.

Nadchodził głód, nędza tak okropna, jakiej nie znano za dawnych rządów.

To samo dotyczy odzieży. Gdyby ekonomiści, wprowadzający powyższe odróżnianie narzędzi produkcji od przedmiotów spożycia sami nosili kostiumy dzikich z Nowej Gwinei — zrozumielibyśmy ich zastrzeżenie. Ale w ustach ludzi, którzy nie umieliby napisać jednego wiersza, gdyby nie mieli na grzbiecie koszuli, podobne rozróżnianie pomiędzy koszulą, którą noszą, a piórem, którym piszą, brzmi co najmniej dziwnie. Jeżeli wyszukane stroje ich żon i córek są rzeczywiście przedmiotem zbytku, to istnieje jednak pewne minimum płótna, bawełny i wełny, bez którego robotnik-wytwórca nie mógłby się obejść. Bluza i obuwie, w których robotnik idzie do pracy, kurtka, którą wdziewa po skończonej pracy, wreszcie czapka są dlań niemniej niezbędne jak młot i kowadło.

Tak lud rozumie rewolucję. Gdy obali i zniesie rządy postara się przede wszystkim o zapewnienie sobie zdrowego mieszkania, dostatecznego pożywienia i odzieży, bez płacenia za to haraczu.

I lud będzie miał rację. Jego postępowanie będzie daleko bardziej zgodne z „nauką”, niż postępowanie ekonomistów, dopatrujących się zasadniczej różnicy pomiędzy narzędziem produkcji a produktem spożywczym. Lud zrozumie, że właśnie od tego winna rozpocząć się rewolucja. Założy on tym sposobem podwaliny jedynej nauki ekonomicznej, która godna jest nazwy „nauki”, i którą można określić jako: badanie potrzeb ludzkich i środków ekonomicznych do ich zaspakajania.

Miliony ludzi uważałyby za szczęście, gdyby im pozwolono przekształcić pustkowiec lub grunta źle uprawne w pola pokryte bujnym plonem. Wystarczyłby rok jeden rozumnej pracy, żeby pięciokrotnie powiększyć wydajność gruntu, który daje dziś z hektara tylko 8 hektolitrowo zboża. — Ale ci odważni pionierzy skazani są na bezczynność, gdyż właściciele ziemi, kopalni i fabryk, wolą umieszczać swe kapitały, skradzione społeczeństwu, w pożyczkach tureckich albo egipskich, lub w akcjach kopalni złota w Patagonii, gdzie pracować na nich będą fellachowie egipscy, włosi, wyzuci z ziemi ojczystej i kulisi chińscy! Jest to świadome i bezpośrednie ograniczanie produkcji; ale obok tego odbywa się jeszcze ograniczanie pośrednie i bezwiedne przez marnowanie pracy ludzkiej na wytwarzanie przedmiotów zgoła nieużytecznych lub mających na celu jedynie zaspokojenie głupiej próżności bogaczy.

Niepodobna nawet obliczyć w cyfrach ogromu strat, wynikających ze zmarnowanej w ten sposób pracy, która mogłaby być użyta na istotne potrzeby produkcji, a przede wszystkim na wytwarzanie maszyn i narzędzi pracy.

Wystarczy wspomnieć o miliardach, które wydaje Europa na zbrojenia jedynie w celu zdobywania rynków, żeby móc narzucać swe prawa ekonomiczne sąsiadom, a u siebie ułatwić eksploatację pracy ludzkiej; do tego dodać należy miliony, płacone rok rocznie wszelkiego rodzaju urzędnikom, stojącym na straży prawa mniejszości do rządzenia życiem ekonomicznym narodu; miliony tracone na utrzymanie sędziów, więzień, żandarmów, i w ogóle całej tej graciarni, zwanej sprawiedliwością, kiedy wiadomo, że dość byłoby ulżyć nędzy wielkich miast, by zbrodnicość zmniejszyła się w znacznym stopniu; wreszcie, miliony użyte na szerzenie, za pomocą prasy, idei szkodliwych, puszczanie pogłosek fałszywych w interesie pewnych partyj, pewnych działaczy politycznych lub pewnych grup wyzyskiwaczy.

Ale to jeszcze nie wszystko. Bo ileż pracy idzie całkiem na marne: na utrzymywanie gawiedzi dworskiej, stajen i psiarni bogaczy, na zaspakajanie światowych zachcianek i zbytkownej rozpusty klas próżniaczych. Na zmuszanie spóżywcy do nabywania przedmiotów, które zgoła nie są mu potrzebne, lub narzucanie mu lichoty za pomocą reklamy, w reszcie na produkowanie artykułów żywności bezwarunkowo szkodliwych, lecz korzystnych dla przedsiębiorcy. Suma sił, zmarnowanych w ten sposób, wystarczyłaby do zdwojenia całej produkcji użytecznej lub do zaopatrzenia w maszyny i narzędzia wszystkich fabryk i warsztatów, które niebawem zalałyby wprost kraj wszystkim tym, czego dziś brakuje dwóm trzecim narodu.

Z powyższego wynika, iż nawet z ogólnej liczby ludzi, zatrudnionych w każdym kraju pracą produkcyjną, co najmniej czwarta część stale zmuszona jest do próżnowania przez 3 – 4 miesiące w ciągu roku, a ponadto praca czwartej części, jeżeli nie połowy służy jedynie próżnej zabawie bogaczy lub wyzyskiwaniu publiczności.

Jeżeli weźmiemy pod uwagę z jednej strony szybkość, z jaką narody cywilizowane zwiększają swoją produkcję – z drugiej zaś – granicę, którą bądź pośrednio, bądź bezpośrednio określają produkcji istniejące warunki, to musimy dojść do wniosku, że mniej więcej rozsądna organizacja ekonomiczna pozwoliłaby narodom cywilizowanym w ciągu niewielu lat wytworzyć i nagromadzić takie mnóstwo przedmiotów użytecznych, iż w końcu zmuszone byłyby powiedzieć sobie: „Dosyć! dosyć węgla! dosyć odzieży! Odpocznijmy, opamiętajmy się, pomyślmy nad zrobieniem lepszego użytku ze swoich sił, nad lepszym spożytkowaniem naszych wczasów!”

Nie, dobrobyt dla wszystkich nie jest czczym marzeniem. Mógł nim być wtedy, gdy człowiekowi przy największych wysiłkach udawało się zebrać z hektara zaledwie ośmiu do dziesięciu hektolitrów zboża – lub kiedy zmuszony był własnoręcznie wytwarzać narzędzia rolnicze i przemysłowe. Ale nie jest to już marzenie, odkąd wynaleziony został motor, mogący, przy zużyciu niewielkiej ilości żelaza i węgla, zastąpić siłę konia, i to konia pojętnego, posłusznego, zdolnego do wprawiania w ruch maszyny najbardziej skomplikowanej.

Atoli na to, by dobrobyt dla wszystkich stał się rzeczywistością, potrzeba, żeby ten olbrzymi kapitał, który tkwi w miastach, domach, polach uprawnych, fabrykach, środkach komunikacji, szkołach, przestał być uważany, za własność prywatną, którą rozporządza dowolnie jakiś właściciel.

Trzeba, żeby te niezliczone środki produkcji, z wielkim mozołem zdobyte i nagromadzone pracą przeszłych pokoleń, stały się własnością spoiną, dającą wszystkim ludziom największe korzyści. Niezbędne jest wywłaszczenie. Dobrobyt dla wszystkich to cel, WYWŁASZCZENIE – to droga wiodąca do tego celu.

II

Wywłaszczenie, oto problemat, wobec którego postawił nas rozwój dziejowy. Powrót do wspólnoty mienia, który zapewni wszystkim dobrobyt.

Zresztą, pomimo najlepszych chęci nie zdołano by zatrzymać się na wywłaszczeniu częściowym. Gdy tylko święta zasada własności zostanie zachwiana, żadni teoretycy nie zdołają przeszkodzić całkowitemu jej zniesieniu; zniosą ją niewolnicy ziemi i niewolnicy przemysłu.

Jeżeli jakieś wielkie miasto, Paryż na przykład, – obejmie w posiadanie na korzyść ogółu domy lub fabryki – to sam bieg wypadków zmusi je do pozbawienia bankierów prawa do pobierania z gminy miejskiej ogromnego podatku w postaci procentów od dawnych pożyczek. Będzie zmuszone wejść w porozumienie z rolnikami i z konieczności będzie na nich wpływać w kierunku wyzwolenia ich z jarzma obszarniczego. Wywłaszczenie kolei żelaznych, okaże się koniecznym aby miasto miało co jeść i mogło produkować. W reszcie, by uniknąć marnotrawienia zapasów żywności, by nie znaleźć się, jak komuna w r. 1793, na łasce spekulantów zboża, miasto złoży w ręce swych obywateli pieczę nad zaopatrzeniem swych magazynów w żywność i nad podziałem tych produktów.

Niektórzy socjaliści usiłują wprowadzić tu pewne rozróżnienie: „Wywłaszczenie ziemi, kopalń, fabryk i rękodzielni – mówią oni – dobrze, piszemy się na to, są to narzędzia produkcji i sprawiedliwość wymaga, aby stały się własnością ogółu. Ale prócz tego są jeszcze przedmioty użytkowe, jak pożywienie, odzież, mieszkanie, które powinny pozostać własnością prywatną”

Zdrowy chłopski rozum nie bez racji wysmiał ten subtelny podział. W istocie nie jesteśmy dzikimi, by żyć w lasach i chronić się pod gałęzmi. Dla Europejczyka, który pracuje, potrzebny jest dom, mieszkanie, łóżko, piec. Łóżko mieszkanie, dom – to przybytek lenistwa dla tych, którzy nic nie robią. Ale dla pracownika ciepły, jasny pokój jest takim samym narzędziem produkcji, jak maszyna lub warsztat. Jest to dlań miejsce odpoczynku oraz odnowienia siły mięśniowej i nerwowej, która jutro zostanie zużyta w pracy. Odpoczynek wytwórcy – to przygotowanie maszyny do puszczenia jej w ruch.

Prawda ta jest jeszcze bardziej oczywistą, gdy chodzi o pożywienie. Tym domniemanym ekonomistom nie przyjdzie nigdy do głowy twierdzić, że węgiel, spalony dla poruszania maszyny, nie powinien być zaliczany do przedmiotów niemniej niezbędnych dla produkcji jak np. surowiec. Jakimże więc sposobem pożywienie, bez którego organizm ludzki nie mógłby się zdobyć na najmniejszy wysiłek, mogłoby być wykluczone z rzędu przedmiotów, niezbędnych dla wytwarzania? Czyżby to były pozostałości po metafizyce religijnej? Obiad bogacza, obfity i wyszukany, jest niewątpliwie spożyciem zbytkowym. Ale posiłek robotnika stanowi jeden z koniecznych warunków wytwarzania, podobnie jak węgiel, spalony na palenisku maszyny parowej.

cyj giełdowych, trudności w przeprowadzaniu melioracji rolnych i w uzyskaniu udoskonalonych narzędzi. Słowem, rolnictwo cierpi nie tylko w skutek istnienia renty, ale też wskutek całokształtu obecnych stosunków społecznych, opartych na wyzysku. Nawet, gdyby, dzięki wywłaszczeniu, wszyscy mogli uprawiać ziemię i korzystać z jej plonów bez płacenia renty jakiemuś właścicielowi — to i wtedy rolnictwo — jeśliby miało nawet pewien okres pomyślności, co zresztą nie jest pewne — niebawem popadłoby znów w ów stan wycieńczenia, w którym się dziś znajduje. Trzeba by znów wszystko rozpoczynać od początku, przybyłyby tylko nowe trudności.

Ta sama historia jest i z przemysłem. Przekażcie jutro fabrykom robotnikom, uczyńcie to, co już dokonano względem pewnej części włościan, z których uczyniono właścicieli gruntu.

Usuńcie fabrykanta, lecz równocześnie pozostawcie ziemię w rękach obszarnika, pieniądze w rękach bankiera, giełdę w ręku kupca, pozostawcie w społeczeństwie tę całą masę próżniaków, żyjących z pracy robotnika, zachowajcie tysiące pośredników i państwo ze zgrają nieprzeliczoną urzędników — a przemysł nie będzie się mógł rozwijać. Nie znajdując rynku zbytu wśród włościaństwa, pozostającego w nędzy, nie mając surowców i nie mogąc wywozić swych produktów wskutek zastoju handlowego i braku organizacji, przemysł skazany będzie na wegetację, a robotnicy na wyrzucenie na bruk. Zgłodniałe ich rzesze gotowe będą pójść za pierwszym lepszym intrygantem, a nawet zgodzą się powrócić do dawnego porządku rzeczy, byleby znaleźć pracę i zarobek.

Albo wreszcie spróbujcie wywłaszczyć właścicieli ziemskich i fabrykantów, nie dotykając wszakże tej chmary pośredników, którzy dziś spekulują po wielkich miastach na mące i zbożu, na mięsie i innych artykułach spożywczych, oraz skupują wszystkie wyroby naszych fabryk i rękodzielni. I cóż?

Gdy wymiana ustanie i towar zniknie z obiegu, gdy Paryż zostanie pozbawiony chleba, a Lion straci nabywców na swe jedwabie — będzie musiała nadejść straszliwa reakcja, krocząca przy huku armat, po stosach zabitych, pławiąca się w orgiach masowych egzekucyj, jak to było już w latach 1815, 1848 i 1871.

W naszym ustroju społecznym wszystko jest ściśle powiązane i spojone ze sobą tak iż niepodobna zreformować części, bez naruszenia całości. Z chwilą, gdy którakolwiek z form własności — własność ziemska lub przemysłowa — zostanie zniesiona, wypadnie z konieczności znieść wszystkie inne. Wymaga tego pomyślny przebieg rewolucji.

Zagadnienie to wszakże nie może być rozstrzygnięte na drodze prawodawczej. Zarówno biedak, jak bogacz rozumieją doskonale, że żadne rządy, ani istniejące, ani te, które mogłyby powstać wskutek przewrotu politycznego, nie są w stanie rozwiązać tego zagadnienia. Odczuwana jest konieczność rewolucji społecznej; wszyscy czują, że rewolucja ta jest bliską, że lada dzień może wybuchnąć.

W ciągu ostatnich kilkudziesięciu lat w umysłach dokonał się przewrót; tłumiony wszakże przez mniejszość tj. przez klasy posiadające, i nie mogący przyoblec się w ciało, siłą musi zwalczyć przeszkody i urzeczywistnić się gwałtownie przez rewolucję.

Skąd rewolucja nadejdzie? Jak się objawi? Nikt na te pytania odpowiedzieć nie może. Nie wiemy. Ale ci, co umieją patrzeć i myśleć, nie mylą się: robotnicy i wyzyskiwacze, rewolucjoniści i konserwatyści, myśliciele i profani, wszyscy zarówno czują, że rewolucja społeczna czai się tuż nad naszym progiem.

Cóż mamy czynić, skoro wybuchnie?

Tak dobrze poznaliśmy wszyscy stronę dramatyczną przeszłych rewolucyj i tak mało znamy ich istotną treść rewolucyjną, że wielu z nas tych wielkich ruchach dostrzega tylko moment zewnętrzny, dekoracyjny, walkę pierwszych dni, barykady. Ale ta walka, te pierwsze zmagania niebawem ustają, i dopiero po obaleniu starych rządów rozpoczyna się właściwe, istotne dzieło rewolucji.

Bezsilne, zaatakowane ze wszech stron, rządy upadają szybko od pierwszych podmuchów burzy ludowej. W 1848 roku dość było kilku dni, żeby monarchia mieszczańska przestała istnieć; Ludwik Filip, szukający ratunku w ucieczce, nie zdążył jeszcze przekroczyć granic Francji, gdy Paryż zapomniał już o nim. 18 marca 1871 roku rządy Thiers'a² znikły w ciągu kilku godzin, pozostawiając Paryż jego własnym losom. A jednak i rok 1848 i 1871 były jeno insurekcjami. Wobec rewolucji ludowej rządy znikają z zadziwiającą szybkością. Zaczynają od ucieczki, próbując zabezpieczyć sobie możliwy powrót.

Gdy stary rząd przestał istnieć, wojsko, w obliczu wzburzonej fali ludu, wypowiada posłuszeństwo swym wodzom; ci zresztą sami opuścili przezornie stanowiska. Wojsko albo przygląda się biernie biegowi wypadków, albo przyłącza się do szeregów rewolucyjnych. Policja, straciwszy głowę, nie wie, czy ma uderzać, czy też wołać: „niech żyje Komuna” i jej ajenci idą do domu, by „oczekiwać nowego rządu”. — Zamożniejsze mieszczaństwo pakuje tłumoki

² Adolf Thiers (1797–1877), polityk, monarchista i kontrrewolucjonista. W czasie wojny francusko-pruskiej poddał Paryż czego skutkiem była pacyfikacja Komuny Paryskiej. Zyskał sobie miano „krawego karła”.

i chroni się w bezpiecznych kryjówkach. — Na placu zostaje lud. Oto w jaki sposób objawia się rewolucja.

Komuna zostaje ogłoszona w paru wielkich miastach. Tysiące ludzi zalega ulice i co wieczór gromadzi się w zaimprovizowanych klubach, pytając się nawzajem: „co robić?”, i roztrząsa z zapalem sprawy publiczne. Wszyscy się niemi interesują; ci, co wczoraj byli obojętni, dziś są, być może, najgorętsi. Wszędzie widoczna jest dobra wola, gorąca chęć zapewnienia zwycięstwa. Mnożą się czyny wielkiego poświęcenia. Życzeniem ludu jest dążyć naprzód.

Wszystko to piękne, wspaniałe. Ale to nie jest jeszcze rewolucja. Przeciwnie, teraz dopiero rozpoczyna się właściwa praca rewolucjonisty.

Zapewne, będą i czyny zemsty. Watrin'owie i Thomas'owie padną ofiarą swej niepopularności. Będzie to wszakże tylko przypadkowy epizod walki, ale nie rewolucja.

Socjaliści państwowi, radykałowie, zapoznani geniusze prasowi, mówcy zawodowi — mieszczenie i eks-robotnicy — podążą do ratusza, do ministeriów, by zająć opuszczone fotele. Jedni cieszyć się będą do woli zewnętrznym splendorem swych nowych stanowisk. Podziwiać będą w lustrach ministerialnych odbicia własnych postaci, z odpowiednią powagą wydających rozkazy: potrzeba im czerwonego lampasa, galonów, majestatycznych gestów, by mogli imponować swym dawnym kolegom z redakcji lub fabryki! Inni pogrążą się w szpargałach ze szczerą chęcią zrozumienia czegokolwiek: będą redagowali paragrafy praw, pisali pełne dźwięcznych frazesów dekrety, których nikt spełniać nie będzie — właśnie dlatego że to czas rewolucji. Żeby nadać sobie powagę, której nie posiadają, szukać będą poparcia w dawnych formach rządu. Przybiorą nazwę Rządu Tymczasowego, Komitetu Ocalenia Publicznego itp. Powołani przez wybory lub przez aklamację, zgromadzą się jako Parlament lub Rada Komunalna. Tam to zetkną się ludzie, należący do dziesięciu, dwudziestu różnych szkół, z których każda w sposób odmienny pojmuje zakres, środki i cele rewolucji. Posybiłiści, kolektywiści, radykali jakobini, blanquiści, z musu zasiadając razem, — tracą czas na rozprawy. Ludzie uczciwi znajdują się obok ambitnych, pożeranych żądzą władzy i dyszących pogardą dla tłumu, z którego wyszli. Ponieważ każdy wyznaje przekonania, zupełnie sprzeczne z przekonaniem reszty kolegów, tedy wszyscy zmuszeni są zawierać sojusze fikcyjne dla utworzenia większości, która nie trwa dłużej nad jeden dzień; wszyscy się kłócą, obrzucają wzajem przezwiskami łotrów, reakcjonistów, zwolenników władzy: pochłonięci drobiazgowymi swarami i utarczkami, niezdolni są powziąć poważnych uchwał; ograniczają się do wy-

właszczenie dokonane zostanie na zbyt małą skalę, aby mogło być trwałe; że rozpęd rewolucyjny zatrzyma się w połowie drogi, że wyczerpie swe siły w półśrodkach, które nikogo nie zadowolą, a wywoławszy straszny przewrót i zamęt w życiu społecznym, nie będą zdolne do życia, obudzą powszechne niezadowolenie i sprowadzą niechybnie triumf reakcji.

Istnieją bowiem w obecnym ustroju społecznym pewne ustalone stosunki, których niepodobna jest zmienić za pomocą reform częściowych, połowicznych. Nasza organizacja ekonomiczna podobna jest do maszyny nader skomplikowanej, której koła i tryby są ściśle powiązane ze sobą tak, że niepodobna zmienić jednego z nich bez naruszenia całości. Przekonalibyśmy się o tem niebawem, gdybyśmy zastosowali wywłaszczenie do którejkolwiek kategorii własności.

Przypuśćmy, że w którymkolwiek kraju dokonano wywłaszczenia częściowego, na przykład wielkiej posiadłości ziemskiej, a nie ruszono fabryk, jak tego domagał się niedawno ekonomista amerykański, Henry George. Przypuśćmy, że w jakimś mieście wywłaszcza się domy, lecz nie uspołecznia się jednocześnie produktów spożywczych, lub że w pewnym ognisku przemysłowym wywłaszcza się fabryki, a pozostawia nietkniętą własność ziemską.

Rezultat w tych wszystkich wypadkach będzie jeden i ten sam: ogromne wstrząśnienie życia ekonomicznego bez możności zreorganizowania go na nowych zasadach, zastój w produkcji i wymianie bez widoków oparcia ich na zasadach sprawiedliwości, niemożliwość ułożenia stosunków społecznych w jakąś harmonijną całość.

Jeżeli rolnik wyzwoli się z jarzma wielkiej własności ziemskiej, ale obok tego przemysł pozostanie nadal w ręku fabrykantów, kupców i bankierów — to w gruncie rzeczy wszystko pozostanie po dawnemu. Dziś bowiem rolnik cierpi nie tylko z powodu musu opłacania renty właścicielowi ziemi, lecz także w skutek całokształtu stosunków społecznych: spona haracz przemysłowcowi, który za łopatę każe mu płacić cztery razy więcej niż jest warta w stosunku do pracy rolnika; — płaci podatki i cła państwu, które istnieć nie może bez zgrai hierarchicznie uszeregowanych urzędników; ponosi koszty utrzymania wojska, niezbędnego dla państwa dlatego, że przemysłowcy wszystkich krajów toczą ze sobą nieustanną walkę o rynki. Dzięki temu lada dzień może wybuchnąć wojna, wywołana jakimś zatargiem o eksploatację tej lub innej części Azji lub Afryki. Nadto cierpi rolnik z powodu wyludnienia wsi, której młodzież ucieka do wielkich miast i ognisk przemysłowych, zwabiona bądź większym zarobkiem, bądź pokusami ruchliwego życia miejskiego; cierpi jeszcze z powodu sztucznej ochrony przemysłu krajowego, spekulacji

A teraz przypomnijcie sobie inne jeszcze przykłady wzbogacania się. Pomyślcie w jaki sposób powstają fortuny w ogóle, wielkie i drobne, bez względu na to czy pochodzą z handlu, czy z giełdy, czy z przemysłu czy z ziemi. Wszędzie stwierdzicie fakt, że bogactwo jednych rodzi się z nędzy drugich. Społeczeństwo anarchistyczne niema potrzeby obawiać się nieznanego Rothschilda, który by mógł osiedlić się na terytorium wspólnoty. Gdy każdy za kilka godzin dziennej pracy produkcyjnej mieć będzie zapewnione prawo do korzystania ze wszelkich darów cywilizacji, ze szlachetnych rozkoszy które daje Nauka i Sztuka, to niema obawy, by ktokolwiek chciał sprzedawać swą siłę roboczą za lichą strawę, nikt nie zechce poświęcić się dla wzbogacania jednostki. Franki Rothschilda będą już tylko krążkami metalowymi, mogącymi się wprawdzie przydać do rozmaitego użytku, ale bez zdolności wydawania potomstwa.

Odpowiadając na stawiane nam zarzuty, określiliśmy jednocześnie zakres i granice przyszłego wywłaszczenia. Wywłaszczenie powinno być zastosowane do wszystkiego, co służy komukolwiek — bankierowi, przemysłowcowi lub ziemianinowi — do przywłaszczania pracy bliźniego. Formuła zatem prosta i zrozumiała.

Nie chcemy z nikogo zdejmować palta; ale pragniemy oddać ludziom pracy wszystko to, co dziś służy do ich ujarzmiania i wyzysku; i uczynimy wszystko, co będzie leżało w naszej mocy, żeby nikomu na niczym nie zbywało i aby ani jeden człowiek nie był zmuszony do sprzedawania swych rąk dla wyżywienia siebie i swych dzieci. Oto jak pojmujemy dzieło wywłaszczenia i nasze obowiązki w godzinie rewolucji, której nadejścia oczekujemy — nie za lat dwieście, lecz w niedalekiej przyszłości.

III

Idea anarchistyczna w ogóle, a idea wywłaszczenia w szczególności cieszą się większą, niż się przypuszcza, sympatią wśród ludzi o charakterze niezależnym oraz wśród tych, dla których próżniactwo nie jest najwyższym ideałem. „A jednak — mówią nam często ci nasi przyjaciele — nie posuwajcie się zbyt daleko. Ponieważ ludzkość nie może przekształcić się w ciągu jednego dnia, to nie idźcie za daleko w projektach waszych wywłaszczenia i anarchii! Narazacie się na to, że nie stworzycie nic trwałego!”

Otóż, jeżeli mamy się czego obawiać w sprawie wywłaszczenia — to nie tego, że pójdziemy zbyt daleko. Przeciwnie, obawiamy się właśnie, że wy-

dawania szumnie brzmiących proklamacji i biorą się na serio do pracy dopiero wtedy, gdy istotna siła ruchu wzmaga się i wychodzi na ulicę.

Wszystko to może być bardzo zabawne dla zwolenników widowisk teatralnych. Ale to jeszcze nie rewolucja: niema nic zrobionego! Przez cały ten czas lud cierpi. Fabryki stoją bezczynnie, warsztaty zamknięte, ruch handlowy ustał. Robotnik nie ma nawet tych lichych zarobków, jakie miał przedtem; ceny artykułów żywnościowych rosną. Lud znosi wszystko cierpliwie z tern bohaterskim poświęceniem, które jest zwykłą jego cechą i które dosięga najwyższych szczytów w chwilach wielkich przełomów. To on wołał w roku 1848: „Oddajemy trzy miesiące nędzy na usługi Rzeczypospolitej”, podczas gdy jego „przedstawiciele” i panowie z nowego rządu, aż do ostatniego dozorca więzienia, pobierali regularnie swoją pensję!

Lud cierpi. Z dziecinną ufnością, z dobroduszną głupotą tłumu, wierzącego w swych wodzów, czeka, aż tam w górze — w Izbie, Ratuszu, Komitecie Ocalenia Publicznego — pomyślą o nim i zajmą się jego losem. Ale tam w górze myślą o wszystkim. Tylko nie pamiętają o cierpieniach tłumu. W 1793 r. podczas gdy głód pożera Francję i lud doprowadzony jest do ostatniej nędzy, poła Elizejskie roją się od strojnych dam i bogatych zaprzęgów, a Robespierre nalega w klubie Jakobinów, żeby wysłuchano jego memoriału o konstytucji angielskiej! Gdy w 1848 r. robotnik cierpi wskutek powszechnego zastoju w przemyśle, rząd tymczasowy i Izba dyskutuje nad pensją żołnierzy i pracą w więzieniach i nikomu nie przyjdzie na myśl zastanowić się, z czego żyje lud w tej chwili ogólnego przesilenia. I jeżeli jest co do zarzucenia Komunie paryskiej, zrodzonej przy odgłosie armat pruskich, i liczącej zaledwie 70 dni istnienia, to właśnie to, iż nie zrozumiała, że rewolucja ludowa, mająca głodne zastępy walczących, zwyciężyć nie może, i że za półtora franka dziennie niepodobna jednocześnie bić się na wałach i utrzymywać rodziny.

Lud cierpi i pyta: „Co robić, żeby wyjść z matni?”

III

Sądzimy, iż na to pytanie jest jedna tylko odpowiedź: — uznać i proklamować publicznie zasadę, że każdy, jakąkolwiek była jego przeszłość, jakiegokolwiek są jego siły i zdolności, posiada przede wszystkim PRAWO DO ŻYCIA: i że środki do życia, którymi rozporządza społeczeństwo, winny być rozdzielone pomiędzy wszystkich bez wyjątku. Uznać to, ogłosić i zgodnie z tem postępować! Zrobić tak, żeby od pierwszego dnia rewolucji każdy pracujący wiedział,

iż rozpoczyna się dlań naprawdę nowa era: że odtąd nikt nie będzie zmuszony spać pod mostem, o kilka kroków od wspaniałych pałaców, znosić głodu, choć nie brak żywności, dzwonić zębami z chłodu wobec magazynów, zawalonych futrami. Niech wszystko będzie dla wszystkich, nie tylko w zasadzie, ale w rzeczywistości, i niech na koniec w dziejach ludzkości dokona się rewolucja, która istotnie wpierv zaspokoi POTRZEBY ludu, zanim zaczniesz głosić kazania o jego OBOWIĄZKACH.

A dokonać się to może nie za pomocą dekretów, lecz jedynie drogą natychmiastowego, faktycznego objęcia w posiadanie wszystkiego, co niezbędne dla zapewnienia życia wszystkim: oto zaiste jedyny prawdziwy naukowy sposób działania, jedyny, który lud rozumie i którego żąda.

W imieniu wzburzonego ludu objąć w posiadanie składy zboża, magazyny, zawalone odzież, domy mieszkalne. Nic nie trwonić, natychmiast zorganizować się dla wypełnienia powstałej próżni, stawić czoło wszystkim koniecznościom społecznym, zaspakajać wszystkie potrzeby, prowadzić produkcję nie dla czyichkolwiek zysków, lecz dla wyżywienia społeczeństwa i dla zapewnienia mu swobodnego rozwoju.

Dość już tych hasła dwuznacznych, jak prawo do pracy, którym łudzono lud w 1848 r. i chciano łudzić go bez końca. Miejmy odwagę wyznać, że zasada dobrobytu dla wszystkich, dziś już nie mrzonka, winna być za wszelką cenę urzeczywistniona.

Gdy w r. 1848 robotnicy domagali się prawa do pracy, organizowano dla nich warsztaty narodowe lub miejskie, gdzie płacono po dwa franki dziennie za ciężką pracę! Gdy robotnicy żądali organizacji pracy, odpowiadało im: „Bądźcie cierpliwi, przyjaciele, rząd zamierza się tem zająć, a na dziś macie oto dwa franki. Odpocznijcie, biedni pracownicy, którzyście strawili życie w ciężkiej pracy. A tymczasem ustawiano armaty, ściągano wojsko, dezorganizowano samych robotników wszelkimi sposobami, które tak dobrze zna burżuazja. A pewnego pięknego poranku powiedziano im: „Wynoście się, idźcie kolonizować Afrykę, albo was wszystkich wystrzelamy”!

Zgoła inny będzie wynik, gdy robotnicy upomną się o prawo do dobrobytu! Tym samem stwierdzą swe prawo do korzystania ze wszystkich bogactw społecznych: użytkowania domów i mieszkań, stosownie do potrzeb każdej rodziny, czerpania z nagromadzonych zapasów żywności, co pozwoli im poznać dobrobyt zamiast dotychczasowego głodu. Ogłoszą swe prawo do całego dorobku ludzkości, owocu pracy przeszłych i żyjących pokoleń — a korzystając z niego, poznają wzniosłe rozkosze, które daje sztuka i wiedza, a które zbyt długo były wyłącznym udziałem burżuazji.

Oto co nazywa się „robieniem oszczędności, posiadaniem skromnych wymagania.” W gruncie zaś rzeczy jest to zwykle wyzyskiwanie biedaków.

Zdawałoby się, że handel stanowi wyjątek w tej regule. Oto ktoś zakupił transport herbaty w Chinach, przewiózł ją do Francji i otrzymał 30% zysku. Niema w tem niczyjego wyzysku.

A jednak jest to wypadek zupełnie analogiczny do historii obrotnego szewca. Jeżeliby kupiec przeniósł herbatę na własnych plecach, to co innego! Ongiś, w zaraniu wieków średnich, właśnie w taki sposób prowadzono handel. Ale też nie robiono na handlu tak bajecznych fortun, jak dziś. Ówczesny kupiec, odbywszy uciążliwą i niebezpieczną drogę, — mógł zaledwie odłożyć kilkadziesiąt franków. Do handlu ciągnęło ówczesnych ludzi bardziej zamiłowanie do podróży i przygód, niż żądza zysku.

Dzisiaj kariera handlowa jest bardziej prosta. Kupiec, posiadający kapitał, dla wzbogacenia się nie potrzebuje nawet odrywać się od biurka. Telegraficznie posyła swemu agentowi rozporządzenie zakupienia stu ton herbaty, następnie najmuje siatek, który po pewnym czasie przywozi towar. Kupiec nie naraża się przy tym na żadne ryzyko, gdyż zarówno herbata jak i statek zostały ubezpieczone. A jeżeli wydał na to sto tysięcy franków — to na pewno odbierze sto trzydzieści tysięcy — o ile nie zechciał spekulować na jakimś towarze nowym i nieznanym, na którym ryzykuje albo podwojenie majątku, albo utratę wszystkiego.

Ale jakże kupiec mógł znaleźć ludzi, którzy zgodzili się odbyć daleką podróż, popłynąć do Chin i z powrotem, ciężko pracować, narażając swe życie za marną zapłatę? Jak znalazł w dokach tragarzy, którzy ładowali i wyładowywali okręt a którym płacił akurat tyle, by nie umarli z głodu podczas pracy? Przyszli sami — bo to nędzarze. Pójdźcie do któregokolwiek z miast portowych, zwiędźcie szynki w pobliżu portu, przyjrzyjcie się tym ludziom, snującym się tutaj w poszukiwaniu zarobku. Od świtu wejście do doków jest oblegane przez tłumy, poszukujących pracy przy ładowaniu okrętów. Przyjrzyjcie się tym marynarzom, którzy są uszczęśliwieni, gdy, po długich tygodniach i miesiącach wyczekiwania, zostaną wreszcie przyjęci na okręt, udający się w daleką podróż; całe ich życie upływa na przechodzeniu z jednego statku na drugi i gotowi są odbywać tę pielgrzymkę póty, póki nie zginą w falach oceanu.

Zajrzyjcie do ich mieszkań, rzućcie okiem na ich żony i dzieci, pokryte łachmanami, żyjące nie wiadomo z czego w oczekiwaniu powrotu ojca — a znajdziecie odpowiedź na nasze pytanie.

nanemu przy pomocy państwa. Podobnie i w Europie dziewięć dziesiątych wielkich majątków, zarówno w monarchiach jak w republikach, mają taki sam początek. Dla zostania bogaczem niema dwóch dróg.

Cała teoria bogactwa sprowadza się do tego, by ściągnąć nędzarzy, płacić im po trzy franki za wytworzenie produktu wartości dziesięciu, zebrać w ten sposób majątek i wreszcie powiększyć go kilku łotrowskimi szwindlami przy pomocy państwa!

Czyż mamy jeszcze mówić o drobnych fortunach, których źródła ekonomicy dopatrują się zazwyczaj w oszczędzaniu, pomimo, że oszczędności same przez się nie dają żadnych zysków, dopóki nie zostaną użyte do wyzyskiwania głodomorów.

Weźmy na przykład szewca. Przypuśćmy, że praca jego jest dobrze wynagradzana, że posiada licznych odbiorców i że dzięki obywateli się bez wielu rzeczy, zdobywa się na odkładanie po dwa franki dziennie. — pięćdziesiąt franków na miesiąc!

Przypuśćmy dalej, że szewc nasz nigdy nie choruje, że, pomimo swej namiętności do oszczędzania, jest zawsze syty, że się nie żeni, a przynajmniej, że nie ma dzieci, że nie choruje na gruźlicę. Przypuśćmy wszystko, co tylko zechcecie!

I cóż? — Okaże się w rezultacie, że gdy dojdzie do lat pięćdziesięciu, jego-ność ten nie zbierał jeszcze piętnastu tysięcy franków, przeto nie będzie miał z czego żyć na starość, gdy stanie się do pracy niezdolny. Zaprawdę, nie po tej drodze dochodzi się do majątku!

Ale oto inny szewc. Zaledwie zdążył zbierać nieco grosza śpieszy złożyć go w kasie oszczędności. Kasa wypożyczy pieniądze te fabrykantowi, który przystępuje właśnie do wyzyskiwania nędzarzy. Szewc zaś przyjmie terminatora — syna jakiegoś biedaka, który zadowolony będzie, jeśli w ciągu pięciu lat dziecko jego nauczy się rzemiosła i będzie mogło zarabiać na życie.

Terminator „przynosi zysk” majstrowi. Jeśli szewc ma dużą klientelę — to pośpieszy przyjąć drugiego i trzeciego terminatora. Po pewnym czasie będzie już zatrudniał dwóch lub trzech robotników — nędzarzy, zadowolonych z trzech-frankowej płacy dziennej za pracę, która warta jest sześć franków. I jeżeli nasz szewc ma szczęście, to jest, jeśli jest dostatecznie sprytny, to jego robotnicy i terminatorzy dawać mu będą ze dwadzieścia franków zysku dziennie, oprócz dochodów z jego własnej pracy. Będzie mógł rozszerzać swe przedsiębiorstwo, będzie coraz bardziej narastał w pierze, nie będzie potrzebował odmawiać sobie rzeczy niezbędnych, a synowi swemu pozostawi majątek.

Uznawszy zaś swe prawo do dobrobytu, stwierdzą inne, leszcze ważniejsze: prawo decydowania czym właściwie winien być ten dobrobyt — co należy produkować, ażeby go wszystkim zabezpieczyć, a czego odtąd należy zaniechać jako nie posiadającego żadnej wartości.

Prawo do dobrobytu—to możliwość prawdziwie ludzkiego istnienia, możliwość wychowywania dzieci na członków społeczeństwa, które będzie lepszym od naszego. Dawne zaś „prawo do pracy” — to utrwalenie płatnego niewolnictwa, w którym człowiek skazany jest na wieki wyzysk pod berłem burżuazji jutrzejszej. Prawo do dobrobytu — to rewolucja socjalna; — prawo do pracy — to najwyżej więzienie, katorga przemysłowa. Już wielki czas, by robotnik upomniał się o swe prawa do spólnego dziedzictwa i zaczął z niego korzystać.

Rozdział 3. Komunizm Anarchistyczny

I

Spółceństwo, które zniesie własność prywatną, będzie musiało, zdaniem naszym, zorganizować się na zasadach komunizmu anarchistycznego. Anarchizm prowadzi do komunizmu, komunizm zaś do anarchizmu, zarówno bowiem jeden jak i drugi są wyrazem zasadniczej tendencji społeczeństw dzisiejszych — dążenia do równości.

Był czas, kiedy rodzina wieśniaka mogła uważać zboże zasiane i zebrane własnoręcznie, oraz odzież sporządzoną z samodziału, za produkty własnej pracy. Ale nawet i wówczas taki pogląd nie był ściśle zgodny z prawdą. Istniały już bowiem drogi publiczne i mosty, zbudowane wspólną pracą, wspólne pastwiska, ogradzane płotem, naprawianym przez wszystkich, moczary, osuszane pracą zbiorową. A i z ulepszeń w metodach tkania lub barwienia tkanin korzystali wszyscy; rodzina wieśniacza w owej epoce mogła istnieć tylko znajdując w tysiącnych okazjach oparcie i pomoc swojej wsi lub gminy.

Dziś, w epoce wielkiego przemysłu, gdzie wszystko przeplata się z sobą i krzyżuje, gdzie każda gałąź produkcji posiłkuje się wszystkimi innymi, stosowanie do wyrobów przemysłowych zasady indywidualistycznej nie ma absolutnie żadnych podstaw. Jeżeli przemysł tkacki lub metalurgiczny uczynił w krajach cywilizowanych zdumiewające postępy, to zawdzięcza to równoczesnemu rozwojowi tysiąca innych gałęzi przemysłu, zarówno wielkiego jak i drobnego; zawdzięcza to rozszerzeniu sieci dróg żelaznych, za-oceanowej komunikacji, zręczności milionów robotników, pewnemu poziomowi kulturalnemu całej klasy robotniczej, wreszcie pracom podejmowanym i dokonywanym na całym obszarze kuli ziemskiej.

Włosi, którzy umierali na cholera przy kopaniu kanału Sueskiego lub na zapalenie stawów w tunelu St. Gotarda i Amerykanie, którzy padali od kul w wojnie o zniesienie niewolnictwa, przyczynili się do rozwoju przemysłu ba-

takim razie po upływie dziesięciu lat nie zostałyby mu ani grosza. Jako człowiek praktyczny woli zachować majątek swój nienaruszony i zapewnić sobie ponadto przyzwoity dochód roczny.

W obecnym ustroju nie trudno jest to urzeczywistnić, gdyż wie nasze i miasta przepełnione są ludźmi, którzy nie mają za co przeżyć miesiąca, a nawet dziesięciu dni. Nasz burżuj zakłada fabrykę; bankierzy śpieszą z pożyczką drugiego pół miliona, zwłaszcza jeśli ma opinię spryciarza. I oto z milionem franków zaprzęgnię do pracy pięciuset robotników.

Gdyby w danej miejscowości mieszkała ludność, posiadająca byt zabezpieczony, to nikt by nie zgłosił się do pracy. Któż bowiem za trzy franki dzienniej płacy zgodziłby się wytwarzać dla przedsiębiorcy towary, wartości pięciu lub nawet dziesięciu franków.

Niestety — a wiemy o tem aż nadto dobrze — ubogie dzielnice miasta i wieś okoliczne przepełnione są ludźmi, którzy nie mają co dać jeść swym dzieciom. To też zanim fabryka zostanie ukończona, tłumy robotników pośpieszą, szukając zarobku. Potrzeba stu ludzi — a przybędzie tysięcy. Skoro tylko fabryka zacznie funkcjonować przedsiębiorca, jeśli nie jest ostatnim głupcem — będzie zarabiał rocznie na czysto po tysiąc franków na każdej parze rąk roboczych.

W taki sposób nasz burżuj zapewni sobie niezły dochód. A jeżeli obrał zyskowną gałąź przemysłu i posiada dość sprytu — to niezawodnie rozszerzy wkrótce swe przedsiębiorstwo i zwiększy swe dochody, zdwajając liczbę wyzyskiwanych przez siebie robotników.

Wówczas stanie się znakomitym obywatelem kraju. Będzie wyprawiał bankiety dla innych znakomitości: panów radców i panów posłów. Będzie miał możliwość, drogą związku małżeńskiego, połączyć swą fortunę z drugą nie mniejszą, a dzieciom swym zapewnić odpowiednie stanowiska. W reszcie otrzyma od państwa jakąś łakomą koncesję. Powierzą mu dostawy dla wojska lub policji. I tak bezustannie będzie zaokrąglać swój majątek, aż jakaś wojna, a nawet pogłoska o grożącej wojnie, albo jakaś szczęśliwa spekulacja na giełdzie da mu możliwość wypłynięcia za jednym zamachem na wielkie wody.

Dziewięć dziesiątych wszystkich olbrzymich fortun w Stanach Zjednoczonych — jak to doskonale opisał Henry George⁴ w swej książce „Zagadnienia społeczne”, zawdzięcza swe powstanie jakiemuś wielkiemu łajdactwu, doko-

⁴ Henry George (1839–1897) – amerykański filozof i ekonomista. Krytyk monopolu prywatnej własności ziemi.

Nędzarze są w ciągłym poszukiwaniu lepszych warunków bytu. I otóż pewnego dnia spostrzegają na granicy posiadłości barona słup, objaśniający przechodniom za pomocą zrozumiałych znaków, iż każdy rolnik, który osiedli się na tej ziemi, otrzyma wraz z gruntem narzędzia do pracy, budulec, ziarno na zasiew, przy czym przez pewną liczbę lat nie będą pobierane żadne opłaty. Ta liczba lat oznaczona jest na słupie granicznym przez odpowiednią liczbę krzyżyków. Chłop rozumie, co te krzyżyki znaczą.

Nędzarze zaczynają napływać zewsząd i osiadać na ziemi barona. Przeprowadzają drogi, osuszają błota, wznoszą wsie. Po paru latach baron narzuci im daninę, którą następnie podwoi. Rolnik przyjmie bez szemrania te warunki, albowiem gdzie indziej nie znajdzie lepszych. I tak z wolna, stopniowo, przy pomocy praw, układanych przez panów, nędza chłopów staje się źródłem bogactwa pana feudalnego, a nawet nie tylko pana, ale i całej chmary lichwiarzy, krążącej dokoła wioski i zwiększającej się w miarę tego, jak chłop ubożeje. Tak odbywał się proces nagromadzania bogactw w wiekach średnich. A dziś, czy jest inaczej? Gdyby ziemia nie była zmonopolizowana w rękach niewielu, lecz wolna i dostępna dla każdego, kto chce ją uprawiać, czyż chłop płaciłby hrabiemu ogromne sumy za hektar ziemi, którą mu ten łaskawie sprzedać raczy? Czy płaciłby wysokie czynsze dzierżawne, które pochłaniają trzecią część jego dochodów? Czy chciałby obsiewać pola na to, aby połowę zbiorów oddawać właścicielom ziemi?³

Nie posiadając jednak nic, o co mógłby zaczepić ręce, rolnik godzi się na wszelkie warunki byle wyżyć z pracy na roli i przez to wzbogaca pana.

W naszych czasach, tak samo jak w wiekach średnich, ubóstwo włóścian stwarza bogactwo możnych.

II

Właściciel ziemski wzbogaca się nędzą chłopów. Podobnie i przedsiębiorca przemysłowy.

Oto jegomość, który, w ten lub inny sposób, doszedł do posiadania pół miliona franków. Zapewne może roztrwonić te pieniądze, wydając np. na życie po pięćdziesiąt tysięcy rocznie, co nie jest w gruncie rzeczy sumą zbyt wielką wobec szalonego zbytku i przepychu, w którym żyją ludzie bogaci. Ale w

³ Forma dzierżawy, praktykowana we Francji pod nazwą „metayage”, na mocy której dzierżawca płaci czynsz dzierżawny połową plonów w naturze. (przyp. red.)

wielnianego we Francji i Anglii nie mniej niż młode dziewczęta, więdnące po warsztatach Manchesteru i Rouen, lub inżynier, który, dzięki wskazówkom robotnika, zaprowadza ulepszenia w technice tkackiej.

Czyż można określić, jaka część bogactw, w których nagromadzeniu bierzemy wszyscy udział, należy się każdemu z nas?

Rozpatrując produkcję z tego ogólnego, syntetycznego punktu widzenia, nie możemy przypuścić, jak to czynią kolektywiści, by wynagrodzenie, proporcjonalne do liczby godzin pracy, zużytych przez każdego w produkcji bogactw, mogło być ideałem lub nawet postępowaniem — na drodze do tego ideału. Nie będziemy zastanawiali się nad tem, czy istotnie wartość zamienna towarów mierzy się w społeczeństwie dzisiejszym ilością pracy, potrzebnej do ich wytworzenia (jak to twierdzili Smith¹ i Ricardo², których tradycję przejął Marks); powiemy tu tylko — zastrzegając sobie później powrót do tej kwestii — że ideał kolektywistów wydaje się nam wprost niemożliwy do urzeczywistnienia w społeczeństwie, które narzędzia produkcji uważa za wspólne dziedzictwo, wspólną własność. Społeczeństwo, oparte na takiej zasadzie, musiało by z konieczności wyrzec się wszelkich form najemnictwa.

Jesteśmy głęboko przekonani, że złagodzony indywidualizm kolektywistów nie mógłby istnieć obok częściowego komunizmu, polegającego na wspólnym władaniu ziemią i narzędziami pracy. — Nowa forma własności wymaga nowej formy podziału bogactw. Nowa forma produkcji nie może pozostawić bez zmiany starej formy spożycia, tak samo jak nie może przystosować się do starych form organizacji politycznej.

System pracy zarobkowej jest wynikiem przywłaszczenia indywidualnego narzędzi produkcji i ziemi. Jest on zarazem koniecznym warunkiem rozwoju produkcji kapitalistycznej: wraz z nią musi też zginąć, nawet gdyby go chciało ukryć pod postacią „społecznych bonów pracy”. Spólne władanie narzędziami pracy niechybnie prowadzi do spólnego spożywania jej owoców.

Twierdzimy nadto, że komunizm nie tylko jest pożądanym, lecz że oparte na indywidualizmie społeczeństwa dzisiejsze zmuszone są samoistnie rozwijać się w kierunku komunizmu.

Rozwój indywidualizmu w ostatnich trzech wiekach tłumaczy się przede wszystkim wysiłkami człowieka, pragnącego zabezpieczyć się przed władzą kapitału i państwa. Zrazu wierzył w możliwość urzeczywistnienia swych pra-

¹ Adam Smith (1723–1790) – filozof, badacz europejskiego handlu i przemysłu. Obecnie uważany za autorytet w dziedzinie badań nad kapitalizmem.

² David Ricardo (1772–1823) – ekonomista, kapitalista, polityk. Twórca teorii płacy, przeciwnik pomocy socjalnej dla ubogich robotników.

gnień i ci, co je dlań formułowali, głosili rychłe i zupełne oswobodzenie z pod jarzma państwowego i społecznego. — „Za pieniądze, mówili — można kupić wszystko, czego potrzeba”. Okazało się wszakże niebawem, że była to droga błędna: historia współczesna doprowadza jednostkę do przekonania, że bez pomocy wzajemnej i współdziałania nic nie wskóra, nawet jeżeli kufry swe wypełni po brzegi złotem.

Istotnie, obok prądu indywidualistycznego dostrzegamy w całych dziejach nowożytnych tendencję, z jednej strony, do zachowania resztek częściowego komunizmu pierwotnego, z drugiej zaś — do wcielania zasady komunistycznej w tysiączne przejawy życia.

Gminy miejskie w X, XI i XII stuleciu, skoro tylko zdołały wyzwolić się z pod władzy pana świeckiego lub duchownego, zaprowadzały u siebie pracę i spożycie wspólne.³

Miasta, a nie jednostki, najmowały okręty i wysyłały swe karawany w dalekie kraje, w celach handlowych, z czego zyski spadały również nie na jednostki, lecz na ogół; w taki sam sposób zaopatrywały się miasta w produkty spożywcze dla swych mieszkańców. Ślady tych urządzeń przetrwały aż do XIX wieku, a pamięć o nich przechowała się w podaniach ludowych.

Wszystko to zniknęło. Lecz gmina wiejska gdzieś tam walczy wciąż jeszcze o zachowanie śladów tego komunizmu, i udaje jej się o tyle, o ile państwo nie rzuci swego ciężkiego miecza na szalę jej losów.

Jednocześnie w tysiącznych postaciach i odmianach wyłaniają się nowe organizacje społeczne, oparte na tej samej zasadzie: każdemu według jego potrzeb; bez pewnej dozy komunizmu społeczeństwa dzisiejsze bowiem nie potrafiłyby istnieć. Pomimo ciasnego egoizmu, który rozpanoszył się w duszach ludzkich pod wpływem produkcji towarowej, duch komunistyczny w najróżnorodniejszych postaciach objawia się co chwila i na każdym kroku i przenika wszystkie prawie stosunki społeczne.

Mosty, na których dawniej pobierano od przechodniów opłatę, stały się dziś przedmiotami użyteczności publicznej. Drogi bite, gdzie podróżny musi płacić za każdą przebytą wiorstę, istnieją już tylko na Wschodzie. Muzea, biblioteki publiczne, szkoły bezpłatne, odżywianie wspólne dzieci; parki i ogrody dostępne dla wszystkich; brukowane i oświetlane ulice, z których korzystają wszyscy, wodociągi, zaopatrujące mieszkania w wodę za opłatą stałą, bez względu na ilość zużytej wody — wszystko to są urządzenia oparte na zasadzie: „Bierzcie ile wam potrzeba”.

³ Porównaj broszurę Piotra Kropotkina: „Państwo i jego rola historyczna”. (przyp. Red.)

i Vanderbiltów² — to posłużą nam one do lepszego zorganizowania wspólnej produkcji społecznej.

W owym dniu, kiedy rolnik będzie mógł uprawiać ziemię bez opłacania tego prawa połową swych zbiorów, kiedy maszyny, niezbędne do należytej uprawy gruntu, będą w rozporządzeniu wszystkich pracujących na roli; kiedy robotnik fabryczny pracować będzie dla społeczeństwa, nie zaś dla monopolu — wówczas nikt nie będzie już chodził w łachmanach i nie będą istnieli Rothschildowie i inni wyzyskiwacze.

Nikt nie będzie zmuszony sprzedawać swej siły za nędzną zapłatę.

„Dobrze, — powiadają nam. Ale inni Rothschildowie przybędą do was z zagranicy. Czyż będziecie mogli zapobiec aby ktoś, kto zebrał bogactwa w Chinach, nie osiadł wśród was, nie otoczył się sługami i najemnikami i nie wzbogacił się w dalszym ciągu ich kosztem?

Nie możecie dokonać rewolucji jednocześnie na całym globie ziemskim. Albo może urządźcie na swych granicach komory celne dla rewidowania przyjezdnych i odbierania im posiadanej złota? Żandarmi anarchystyczni, strzelający do podróżnych — oto wspaniały widok!” Powyższe rozumowanie oparte jest na zasadniczym błędzie, który pochodzi z braku zastanowienia się nad pytaniem, skąd powstają fortuny bogaczy. Trochę namysłu wystarczy, by zdać sobie sprawę z tego, iż źródłem bogactw jest nędza.

Gdzie nie ma nędzarzy, tam też niema wyzyskujących bogaczy. Powróćmy na chwilę do wieków średnich, kiedy zaczynają zjawiać się wielkie fortuny.

Baron feudalny zagarnął w swe posiadanie pewną żyzną równinę. Dopóki jednak grunta te nie są zaludnione, baron nasz nie jest wcale bogatszy, niż był przedtem. Posiadłość nie daje mu żadnych dochodów — tak samo, jak gdyby miał ją na księżycu.

Co uczyni, żeby się wzbogacić? Zacznie szukać chłopów!

Ale gdyby każdy rolnik posiadał własny kawałek gruntu, nieobciążonego żadnymi należnościami, gdyby nadto miał dostateczną ilość bydła i narzędzi pracy do prowadzenia gospodarstwa — to któż by poszedł uprawiać ziemię barona? Oczywiście każdy wołałby pracować u siebie. W istocie jednak ogromna część ludności składa się z nędzarzy. Jednych zrujnowały wojny, innych posuchy, głód, zaraza; nie posiadają ani konia ani pług, (żelazo było w wiekach średnich rzeczą kosztowną, a koń jeszcze kosztowniejszą).

² Vanderbiltowie — amerykańska rodzina przedsiębiorców, której potęgą została zbudowana na transporcie morskim i kolejowym.

Rozdział 4. Wywłaszczenie

I

Opowiadają, że w r. 1848 Rothschild¹, widząc swą fortunę zagrożoną przez rewolucję, zdobył się na taki fortel: „Przyznaję w zupełności, — mówił — że majątek mój zdobyty został kosztem innych. Ale jeżelibym go rozdzielił pomiędzy miliony Europejczyków, to na osobę wypadłoby zaledwie po 3 franki. A więc dobrze, podejmuję się wypłacić tę kwotę każdemu, kto tego zażąda.

Uczyniwszy to oświadczenie i należycie je rozpowszechniwszy, bogacz najspokojniej w świecie przechadzał się w dalszym ciągu po ulicach Frankfurtu. Trzech czy czterech przechodniów upomniało się o swoje franki — wypłacił je im z uśmiechem ironicznym. Kawał udał się wybornie. Rodzina bogacza pozostała w dalszym ciągu w posiadaniu swoich skarbów.

W taki sam mniej więcej sposób rozumują mędrcy burżuazyjni, gdy mówią nam: „Ach, wywłaszczenie? rozumiemy. Chcecie odebrać wszystkim ich pałta, zebrać je na jeden stos, a potem niech każdy wybiera sobie po jednym, mniejsza o to, że bić się będą o najlepsze!”

Gadanie takie zakrawa na żart niesmaczny. Dążymy bowiem zupełnie do czego innego. Nie chodzi nam o ściąganie paltotów na jedną kupę, po to by je następnie rozdać, chociaż i na takiej manipulacji niewątpliwie skorzystałby niejeden, który dziś dzwoni zębami z chłodu. Nie zależy nam też na podziale fortuny Rothschilda. Pragniemy jedynie zorganizować się w taki sposób, aby każda istota ludzka, przychodząca na świat, miała zapewnioną możliwość nauczenia się pracy produkcyjnej, a następnie oddawania się jej bez pytania o pozwolenie jakiegoś właściciela i bez potrzeby przekazywania mu lwiącej części owoców swej pracy. Co zaś do wszelakich bogactw różnych Rothschildów

¹ Rothschildowie – międzynarodowa rodzina niemieckich Żydów związanych z bankowością i finansami z nadanymi tytułami szlacheckimi. W XIX wieku, najsłynniejsi bogacze na świecie.

Tramwaje i koleje żelazne wprowadzają już abonamentowe bilety miesięczne i roczne, w których nie bierze się w rachubę liczby przejazdów; niedawno na Węgrzech zastosowano do biletów kolejowych taryfę strefową, pozwalającą podróżnym przejeżdżać 500 i 1000 kilometrów za jednakową zapłatą. Jest to niewątpliwie krok w kierunku ujednostajnienia opłat, które już stosuje poczta. We wszystkich tych innowacjach i w wielu innych łatwo dostrzec tendencję niebrania w rachubę ilości spożycia. Jeden pragnie przejechać tysiąc kilometrów, inny — pięćset: są to potrzeby ściśle osobiste i niema racji kazać jednemu płacić dwa razy więcej niż drugiemu za to, że jego potrzeba jest bardziej intensywna. Oto zjawiska, które ujawniają się nawet w naszych społeczeństwach indywidualistycznych.

Jakkolwiek słabą jest jeszcze ta tendencja, rozwija się wszakże stale w kierunku stawiania potrzeb jednostki ponad jej przeszłych lub przyszłych zasług dla społeczeństwa. Coraz więcej ustala się pogląd na społeczeństwo, jako na pewną całość, której wszystkie części są jak najściślej z sobą złączone tak, iż usługa okazana jednostce, jest właściwie usługą okazaną wszystkim.

Gdy wchodzić do którejkolwiek biblioteki publicznej w Londynie lub Berlinie, bibliotekarz nie pyta o to, jakie usługi oddaliście społeczeństwu, lecz wprost daje wam jedną czy pięćdziesiąt książek, których żądacie, i jeżeli nie możecie ich znaleźć w katalogu, pomoże wam nawet je wyszukać. Członkowie instytucyj i towarzystw naukowych, płacąc jednakową składkę, posiadają równe prawa, — dzięki czemu wszystkie, należące do instytucji, muzea, ogrody, biblioteki, laboratoria itp. otwarte są dla każdego członka, czy to będzie Darwin, czy też zwykły śmiertelnik.

W Petersburgu każdy, kto pracował nad wynalazkami, mógł w specjalnie urządzonej dla tego celu pracowni, dostać miejsce, warsztat stolarski, tokarnię, wszystkie potrzebne narzędzia, wszelkie przyrządy miernicze, o ile umiał się z niemi obchodzić — i pozwalano mu pracować, jak długo chciał. „Oto są narzędzia, pracujcie, rozbudzajcie zainteresowanie waszych przyjaciół dla swej pracy, łączcie się z kolegami innych zawodów, lub pracujcie na własną rękę, róbcie największe wynalazki lub nie róbcie żadnych — to wasza rzecz. Macie pomysły, które was nęcą — to wystarcza.

Podobnież załoga łodzi ratunkowej nie pyta majtków tonącego okrętu o ich imiona i tytuły, lecz z narażeniem własnego życia rzuca się w spienione fale, by ratować nie znanych sobie ludzi. Cóż stąd, że są nieznanymi? „Potrzebna jest nasza pomoc; są to ludzie — to wystarcza. — Ratujmy ich!”

Jest to rys wybitnie komunistyczny, który ujawnia się wszędzie pod wszelkimi możliwymi postaciami w łonie naszego społeczeństwa, głoszącego zasadę indywidualizmu.

A niechże jutro jakaś wielka klęska — np. oblężenie — nawiedzi którekolwiek z naszych wielkich miast tak przesiąkniętych egoizmem w czasach spokojnych, to zobaczymy, jak to samo miasto uchwali, iż przede wszystkim należy zaspokoić potrzeby dzieci i starców; nakarmić i staraniem otoczyć walczących, bez względu na usługi, które oddali lub oddadzą społeczeństwu. bez względu na złożone dowody męstwa lub roztropności, — tysiące kobiet i mężczyzn prześcigać się będą w ofiarności i w niesieniu pomocy chorym i rannym.

Dążność ta istnieje niewątpliwie. Uwydatnia się ona wtedy, gdy kardynalne potrzeby każdego są zaspokojone, w miarę jak wzrasta siła produkcyjna ludzkości; jeszcze wyraźniej zaś występuje w chwilach, gdy w duszy ludzkiej małostkowe troski życia codziennego ustępują miejsca porywom jakiejś wielkiej idei.

Czyż można wątpić, że w dniu, w którym narzędzia produkcji zostaną oddane do użytku, ogółu, gdy wszyscy pracować będą wspólnie, a praca, odzyskując należne jej miejsce, wytwarzać będzie o wiele więcej, niż potrzeba na zaspokojenie wszystkich potrzeb ludzkich, — czyż można wątpić, że wtedy tendencja ta, już dziś tak potężna, upowszechni się tak dalece, iż stanie się właśnie zasadą życia społecznego?

Zgodnie z powyższymi wskazaniem i po głębszym zastanowieniu się nad praktyczną stroną wyłączenia, o którym będzie mowa w rozdziale następnym, przyszliśmy do przekonania, iż z chwilą, gdy rewolucja złamie siłę, podtrzymującą obecny porządek rzeczy, pierwszą naszą powinnością będzie natychmiastowe urzeczywistnienie komunizmu.

Ale nasz komunizm nie jest komunizmem falansterów, ani komunizmem niemieckich teoretyków władzy państwowej. Jest to komunizm anarchistyczny — bez rządu, komunizm ludzi wolnych. Jest to synteza dwóch celów, ku którym ludzkość dąży od wieków: synteza wolności ekonomicznej i wolności politycznej.

II

Stawiając „anarchię” jako ideał organizacji politycznej, dajemy przez to wyraz innemu jeszcze nader wyraźnemu dążeniu ludzkości. Społeczeństwa eu-

Każdemu ustrojowi ekonomicznemu odpowiada pewna właściwa dlań forma ustroju politycznego i niepodobna zreformować własności bez wprowadzenia jednocześnie nowej organizacji życia politycznego.

(jak J. S. Mill⁵, Leverdays⁶), którzy wystąpili z jego krytyką, sformułowali właściwie tylko powszechne niezadowolenie. Bo czyż nie jest oczywistym nonsensem powołać kilku ludzi i powiedzieć im: „Układajcie i wydawajcie prawa, dotyczące wszystkich przejawów i potrzeb życia naszego, nawet jeżeli żaden z was nie ma o nich pojęcia?”

Wszyscy coraz lepiej zaczynają rozumieć, że rząd większości równa się oddaniu wszystkich spraw kraju na pastwę krzykliwym „żabom błotnym”, zasiadającym w Izbie i komisjach, słowem ludziom, którzy nie posiadają własnego zdania. Ludzkość szuka wyjścia z tego położenia i już je znajduje.

Międzynarodowy związek pocztowy, połączenia olbrzymich sieci dróg żelaznych, związki towarzystw naukowych dają przykład instytucyj, które swobodnym porozumiewaniem się ludzi pomiędzy sobą, pragną zastąpić dotychczasowe formy prawne.

Dziś, gdy jakaś, rozsiana po wszystkich zakątkach ziemi, grupa pragnie zorganizować się dla dopięcia wspólnego celu, to już nie bawi się w wybieranie parlamentu międzynarodowego z deputowanymi dobrymi do wszystkiego i nie mówi im; „Uchwalajcie dla nas prawa, a my im będziemy posłuszni”. Jeśli nie mogą porozumieć się bezpośrednio lub listownie, wtedy wysyłają delegatów, gruntownie obznajmionych z daną sprawą i powiadają im: „Starajcie się dojść do zgody w takiej a takiej kwestii i wtedy wracajcie do nas — nie z gotowymi paragrafami praw, lecz z wypracowanym projektem porozumienia, który przyjmijemy lub odrzucimy”.

W taki sposób poczynają sobie wielkie stowarzyszenia przemysłowe, towarzystwa naukowe, wszelkie związki i zrzeszenia, których pełno dziś w Europie i w Stanach Zjednoczonych. I w taki sam sposób będzie musiało postępować społeczeństwo wyzwolone. Dla dokonania dzieła wywłaszczenia nie będzie ono mogło w żadnym razie zorganizować się na zasadach przedstawicielstwa parlamentarnego. Społeczeństwo, oparte na pańszczyźnie i poddaństwie, mogło stworzyć monarchię nieograniczoną: parlamentaryzm jest najodpowiedniejszą formą organizacji dla społeczeństwa, opartego na pracy najemnej i wyzyskiwaniu mas ludowych przez posiadaczy kapitału. Ale społeczeństwo wolne, które obejmie w posiadanie, spólnie wszystkim ludziom, dziedzictwo, zmuszone będzie szukać nowej organizacji, bardziej odpowiadającej warunkom nowej ery ekonomicznej dziejów i znajdzie ją w swobodnym grupowaniu się i wolnej federacji grup.

⁵ John Stuart Mill (1806–1873) – filozof, polityk i ekonomista. Współcześnie uważany za twórcę liberalizmu demokratycznego.

⁶ Emile Leverdays (1835–1890) – polityk i socjolog francuski. Zwolennik Komuny Paryskiej.

ropejskie, zawsze, gdy poziom ich rozwoju na to pozwalał, starały się zrzucić z siebie jarzmo władz i wprowadzić ustrój, oparty na zasadach wolności indywidualnej. Historia poucza, iż okresy zachwiania się rządów, rewolucji lokalnych lub powszechnych były właśnie okresami nagłego rozkwitu na polu ekonomicznym i umysłowym. Świadczą o tem np. powstania chłopskie, które stworzyły reformację i podkopały papieżstwo; świadczą wolne przez czas pewien społeczeństwa stworzone za Atlantykiem przez malkontentów, emigrujących ze starej Europy.

Jeżeli przyjrzymy się bliżej obecnemu rozwojowi narodów cywilizowanych, to dostrzeżemy widoczny prąd, w kierunku ograniczania zakresu działalności państwa i rozszerzania swobód jednostki. Taką jest ewolucja współczesna. Bieg jej, co prawda, tamują liczne instytucje i przesady przeszłości, ale czeka ona tylko burzy przewrotu, by, jak wszelka ewolucja, obalić zmuszałe zapory, leżące na drodze, i rozpocząć swobodny, zwycięski pochód odrodzonego społeczeństwa.

Po długich i bezowocnych próbach rozstrzygnięcia nierozwiązalnego zagadnienia: jak stworzyć taki rząd, który „zmuszając jednostkę do posłuszeństwa, byłby sam jednocześnie wykonawcą woli całego społeczeństwa”, ludzkość usiłuje wreszcie wyzwolić się od wszelkiej formy i rodzaju rządu i zaspakając swe potrzeby organizacyjne za pomocą swobodnego porozumienia się i współdziałania jednostek i grup, zmierzających do jednego celu. Niezawisłość każdej najmniejszej nawet jednostki terytorialnej staje się nagłą potrzebą; porozumienie i zgoda powszechna zastępują przymus prawny i poprzez granice polityczne, regulują interesy jednostek i grup zgodnie z dobrem powszechnym.

Wszystko to, co niegdyś uważane było za funkcję państwa, jest dziś kwestionowane: ludzie załatwiają swe sprawy daleko łatwiej i lepiej bez pośrednictwa państwowego. Zastanawiając się nad ogromnym postępem, dokonanym w tym kierunku, musimy przyjść do wniosku, iż ludzkość dąży do sprrowadzenia działalności rządów do zera, czyli do zniesienia państwa, tego uosobienia niesprawiedliwości, ucisku i monopolu.

Już dziś możemy wyobrazić sobie ustrój, w którym jednostka, nieskrępowana żadnymi paragrafami prawa, kierować się będzie jedynie nawykniętymi społecznymi — wynikiem odczuwanej przez każdego potrzeby szukania pomocy, współdziałania i sympatii swych sąsiadów.

Zapewne, idea społeczeństwa bezpaństwowego spotka się co najmniej z taką samą nawałnicą zarzutów, jakie sypią się na ekonomię polityczną, rozpatrującą społeczeństwo, które obchodzi się bez kapitału prywatnego. Wszy-

scy bowiem karmieni byliśmy przesądami o posłannictwie opatrnościowym państwa. Całe nasze wykształcenie, począwszy od wpajanego w nas uwielbienia dla tradycji rzymskich, a kończąc na kodeksie bizantyjskim, który studiuje się pod nazwą prawa rzymskiego, oraz różne nauki, wykładane na uniwersytetach, przyzwyczajają nas do wiary w rząd i we wszelkie cnoty państwa-opatrności.

Dla umocnienia tego przesądu ukuto nawet całe systematy filozoficzne. Teorie prawa rozwijane są w tym samym celu. Cała polityka oparta jest na tej samej zasadzie i każdy polityk, jakiegokolwiek wyznaje zasady, mówi zawsze do narodu: „Dajcie mi władzę, pragnę bowiem i mogę uwolnić was od wszystkich bied, pod których brzemieniem jęczycie”.

Ta sama zasada kieruje wszystkimi czynnościami, które wypełniają nasze życie od kolebki do grobu. Zajrzyjcie do pierwszej lepszej książki z zakresu socjologii lub prawa, a zobaczycie, że rządowi, jego organizacji, jego czynnościom poświęcono w nich tyle miejsca, jak gdyby poza rządem i urzędnikami państwowymi nie istniało na świecie nic więcej.

Tę samą piosenkę na wszystkie tony powtarza prasa. Całe szpalty poświęcone są rozprawom w parlamentach, intrygom polityków; a o życiu codziennym, o niezmiernym życiu całego narodu, znaleźć można zaledwie kilka wierszy w jakimś artykułiku ekonomicznym, napisanym z powodu nowego prawa, lub w dziale drobnych wiadomości, dostarczanych przez biura policyjne. Czytając gazetę, nie dostrzegacie zgoła owego niezliczonego mnóstwa istot ludzkich, które rosną i umierają, cierpią, pracują i spożywają, myślą i tworzą, a z których składa się ludzkość: potworny cień, padający od kilku głośnych i sławionych osobistości, a wylbrzymiony powszechną ciemnotą — zasłania wszystko.

A jednak, skoro od książek i gazet przejdziemy do życia społecznego i przyjrzymy mu się z bliska, uderzy nas podrzędność roli, jaką odgrywa w niem państwo. Już Balzac⁴ uczynił spostrzeżenie, że miliony chłopów obchodzą się przez całe życie bez państwa i nie mają o nim zgoła żadnego wyobrażenia; z jego urzędzeń znają chyba jedynie ciężkie podatki, które muszą płacić. Miliony transakcji dokonywa się codziennie bez pośrednictwa rządu, a największe z nich — handlowe i giełdowe, zawierane bywają w taki sposób, że możliwość odwołania się do rządu jest wykluczona nawet w wypadku, gdyby którakolwiek ze stron nie dotrzymała zobowiązań. Pomówcie z kimś, znają-

⁴ Honore de Balzac (1799–1850) – wybitny pisarz francuski. Autor m.in. „Komedii Ludzkiej” i „Ojca Goriot”.

cym się na rzeczy, a powie wam, że dokonywane codziennie operacje handlowe byłyby czymś zgoła niemożliwym, gdyby nie były oparte na zaufaniu wzajemnym stron zainteresowanych. Zwyczaj dotrzymywania słowa, obawa stracenia kredytu wystarczają zupełnie do utrzymania na pewnym poziomie względnej uczciwości, która nazywa się uczciwością handlową. Kupiec, który trując swych klientów szumnie reklamowanym nadpsutym towarem, nie doznaje żadnych wyrzutów sumienia, uważa jednak za punkt honoru dotrzymać swych zobowiązań. Otóż, jeżeli nawet w dzisiejszych warunkach, gdy wzbogacenie się jest jedynym bodźcem i celem człowieka, mogła zrodzić się i rozwinąć owa względna moralność, to czyż można powątpiewać, że uczyni ona szybko zasadnicze postępy z chwilą, gdy przywłaszczanie owoców cudzej pracy przestanie być kardynalną zasadą życia społecznego?

Na korzyść naszych wywodów, lepiej jeszcze przemawia inne zjawisko społeczne, znamienne dla czasów współczesnych. Mamy tu na myśli stałe zwiększanie się liczby przedsiębiorstw i instytucyj, zawdzięczających swe istnienie inicjatywie prywatnej i olbrzymi rozwój wszelkiego rodzaju zrzeszeń. Przyjrzymy się im bliżej w rozdziale dwunastym. Tymczasem poprzestaniemy na zaznaczeniu, że zjawiska te są bardzo liczne i prawie codzienne, że w nich tkwi najistotniejsza treść dziejów drugiej połowy ubiegłego stulecia, aczkolwiek autorowie, piszący o socjalizmie i polityce, zapatrzeni w czynności rządowe, pomijają je milczeniem. Te wolne organizacje, w swych nieskończonej licznych postaciach i odmianach, są zjawiskiem tak naturalnym. Wzrost ich jest tak szybki i wzajemne łączenie tak łatwe, tak dalece odpowiadają one rosnącym wciąż potrzebom człowieka cywilizowanego i wreszcie tak doskonale zastępują dotychczasowe funkcje rządów, iż wypada uznać je za jeden z czynników życia społecznego, który nabiera coraz większego znaczenia.

Jeżeli dotychczas nie zdołały one ogarnąć całokształtu przejawów życia, to tylko dlatego, iż spotykają nieprzewidywane przeszkody w nędzy klas pracujących, w kastach społecznych, własności prywatnej, kapitale, państwie. Usunąć te przeszkody, a zobaczycie, że wolne zrzeszenia ogarną niezmierną dziedzinę działalności ludzi cywilizowanych.

Dzieje ostatniego pięćdziesięciolecia dały nam szereg wymownych dowodów, świadczących o zupełnej niezdolności rządu parlamentarnego do wywiązania się z zadań, które nań włożyć chciano. Kiedyś mówić będą o wieku dziejowatym, jako o epoce bankructwa parlamentaryzmu.

Niezdolność ta staje się tak oczywistą, błędy parlamentaryzmu i zasadnicze wady systemu reprezentacyjnego są tak uderzające, że kilku myślicieli,

Oto w jaki sposób mogłoby radzić sobie społeczeństwo komunistyczne, gdyby liczba próźniaków urosła na tyle, że aż trzeba by było bronić się od nich.

IV

Wątpimy jednak, aby podobne niebezpieczeństwo miało grozić społeczeństwu, opartemu na zupełnej wolności jednostki.

Nawet dziś bowiem pomimo istnienia własności prywatnej, pobudzającej do lenistwa, poza chorymi, spotyka się bardzo mało ludzi prawdziwie leniwych.

Wśród robotników często można słyszeć zdanie, że burzuje to sami próźniacy. Tacy istotnie wśród nich bywają, ale można ich uważać za wyjątki. Przeciwnie, w każdym przedsiębiorstwie przemysłowym spotyka się jednego, lub kilku burżujów, którzy dużo pracują. Prawda, większość z nich korzysta z uprzywilejowanego stanowiska, wybiera rodzaj pracy najmniej uciążliwy i pracuje w takich warunkach higienicznych, iż praca ich zbytnio nie męczy. Takich warunków żądamy właśnie dla wszystkich bez wyjątku. Prawdą jest również, że dzięki uprzywilejowanemu położeniu bogacze wypełniają częstokroć pracę bezużyteczną, a nawet szkodliwą dla społeczeństwa. Cesarze, ministrowie, naczelnicy wydziałów, dyrektorowie fabryk, kupcy, bankierzy itp. zmuszają siebie do wykonywania w ciągu kilku godzin dziennie pracy którą uważają za mniej lub więcej nudną i wszyscy wolą godziny odpoczynku, niż tę pracę obowiązkową. Jeżeli w większości wypadków praca ich jest szkodliwa, to przez to nie wydaje się im ona mniej uciążliwą. Jeżeli udało się burżuazji zwyciężyć stan szlachecki, jeżeli do dziś panuje jeszcze nad ludem, to zawdzięcza to właśnie wielkiej energii, z jaką świadomie lub nieświadomie spełnia swe zgubne dzieło i broni swego stanowiska uprzywilejowanego. Gdyby składała się z samych próźniaków, dawno by już jej nie było znikłaby z oblicza ziemi, jak znikły pióropusze i ostrogi szlacheckie. W społeczeństwie, które wymagałoby 4 – 5 godzin dziennie pracy pożytecznej, przyjemnej i higienicznej dzisiejsi burżuje wykonywaliby ją doskonale i na pewno nie zgodziliby się znosić cierpliwie ohydnych warunków, w których dziś każą pracować swym robotnikom, lecz dokładaliby starań do ich zreformowania. Gdyby jakiś Pasteur popracował tylko parę godzin w ściekach Paryża, z pewnością znalazłby wkrótce drogę do uczynienia pracy tej równie przyjemną, jak praca w jego pracowni.

A ziemia? Tej nie zabraknie. Dokoła wielkich miast — a zwłaszcza Paryża — ciągną się ogrody spacerowe i parki magnatów, miliony hektarów, które czekają tylko na to by pod umiejętną ręką inteligentnego rolnika zamienić się w żyzne pola, daleko urodzajniejsze od południowych stepów Rosji, pokrytych grubą warstwą czarnoziemiu, ale wysuszonych przez słońce. A ręce do pracy? A cóż będą robić te dwa miliony paryżan i paryżanek, skoro nie będą już ubierać i zabawiać książąt rosyjskich, rumuńskich bojarów, ani też żon bankierów berlińskich?

Mając na swe usługi wszystkie udoskonalenia techniczne ostatnich czasów, inteligencję i wiedzę fachową robotnika obznajmionego z narzędziami pracy, mając na zawołanie wynalzców, chemików, botaników, profesorów ogrodu botanicznego, ogrodników fachowych jako też warsztaty i narzędzia, potrzebne do budowania znanych maszyn i wypróbowywania nowych; posiadając wreszcie zmysł organizacyjny ludu paryskiego, jego wesołe usposobienie i zapał — rolnictwo anarchistyczne komuny paryskiej wyglądać będzie zgoła inaczej niż rolnictwo chłopów ardeńskich.

Para, elektryczność, ciepło promieni słonecznych i siła wiatru, znajdą wkrótce szerokie zastosowanie. Parowe przyrządy do wzruszania i oczyszczania ziemi z kamieni w krótkim czasie spełnią robotę przygotowawczą i ziemia spulchniona i użyźniona-, oczekiwać tylko będzie rozumnego kierownictwa człowieka, zwłaszcza kobiety, by pokryć się bujną roślinnością, odnawiającą się 3–4 razy do roku.

Ucząc się ogrodnictwa od fachowców; wypróbowując, na przeznaczonych do tego celu, polach tysiączne sposoby uprawy współzawodnicząc ze sobą pod względem osiągniętych rezultatów; odzyskując w umiarkowanej pracy fizycznej siłę, częstokroć nadwątlone pod wpływem życia wielkomiejskiego — mężczyźni, kobiety i dzieci będą szczęśliwi, że mogą oddawać się pracy rolnej, która przestanie być pracą skazańca, a stanie się radością, świętem, wiosną — odnowicielką istot ludzkich.

„Nie ma gruntów nieurodzajnych! Ziemia warta jest tyle, ile wart człowiek!” — oto ostatnie słowo rolnictwa współczesnego. Ziemia daje to, czego od niej żądają: trzeba jeno żądania stawiać w sposób inteligentny.

Przestrzeń ziemi nawet tak niewielka, jak dwa departamenty francuskie np. Seine i Seine-et-Oise, mogłaby doskonale zapełnić lukę w zasobach żywności, którą stworzy rewolucja w tak wielkim mieście jak Paryż.

Gmina anarcho-komunistyczna, gdy wejdzie śmiało na drogę wywłaszczenia, doprowadzi niechybnie do skombinowania rolnictwa z przemysłem, do połączenia pracy rolnika i rzemieślnika.

Niech tylko dokona tego: jeżeli zginie to z pewnością nie z głodu! Nie w głodzie, bowiem, tkwi niebezpieczeństwo, lecz w tchórzostwie myśli, w przesądach, w półśrodkach. Niebezpieczeństwo jest tam, gdzie go dostrzegł Danton, gdy wołał do ludu francuskiego: „odwagi, odwagi i jeszcze raz odwagi!”. Przede wszystkim odwagi myśli, za którą nie omieszka przyjść odwaga czynu.

jest. W dziewięciu wypadkach na dziesięć kupiec, który nie dotrzymał słowa, nie jest pozywany do sądu. W wielkich miastach, jak Londyn, gdzie handel jest nadzwyczaj ożywiony, wytoczenie dłużnikowi procesu wystarczy, by na przyszłość większość kupców unikała stosunków z człowiekiem, który może przysłać wezwanie sądowe.

Dlaczegoż więc to, co dziś już istnieje pomiędzy robotnikami, kupcami i towarzystwami kolejowymi, miałyby okazać się niemożliwe w społeczeństwie, opartem na pracy dobrowolnej?

Gmina komunistyczna zawierałaby na przykład z każdym ze swych członków następującą umowę: „Zapewnimy ci używanie naszych domów, magazynów, ulic, dróg, środków komunikacji, szkół, muzeów i t. d., pod warunkiem, że od 20 do 45 lub 50 roku życia będziesz poświęcał wytwarzaniu przedmiotów niezbędnych do życia codziennie 4 do 5 godzin pracy. Możesz wybrać sobie grupę dowolną, lub też stworzyć nową, byle podjęła pracę, uważaną za niezbędną. Co się zaś tyczy wolnego czasu, to możesz nim rozporządzać, według własnego uznania, na odpoczynek, zajęcia naukowe, lub artystyczne.”

„1200 do 1500 godzin pracy rocznie w którejkolwiek z grup, produkujących artykuły spożywcze i odzież, wznoszących budowle, czuwających nad zdrowotnością publiczną i t. d., oto wszystko, czego żądamy od ciebie; w zamian zaś zabezpieczamy ci korzystanie z wszystkiego, co grupy nasze wytworzyły lub wytwarzają. Ale jeżeli żadna z wielu grup, należących do naszej gminy, nie zechce cię przyjąć, jeżeli nie jesteś zdolny do żadnej pracy użytecznej, albo też nie chcesz pracować, to nie pozostaje ci nic innego, jak pędzić żywot w odosobnieniu, lub żyć jak nasi chorzy, t. j. kosztem gminy. Jeżeli będziemy na tyle bogaci, aby cię zaopatrywać we wszystko niezbędne do życia, z przyjemnością to uczynimy: jesteś człowiekiem, więc masz prawo do życia. Ale ponieważ sam stawiasz siebie w położenie wyjątkowe i usuwasz się z szeregów, musi to niewątpliwie odbić się i na stosunku do ciebie reszty obywateli — patrzeć będą na ciebie, jako na przybysza ze świata burżuazji, chyba, że znajdą się twoi przyjaciele, którzy uznają cię za geniusza, pośpieszą uwolnić cię od wszelkich obowiązków moralnych względem społeczeństwa, wykonując za ciebie pracę niezbędną.

„Jeżeli wreszcie wszystko ci się tu nie podoba, idź w świat i szukaj sobie innych warunków życia. Może dobiedziesz sobie towarzyszy, z którymi założysz nową gminę, opartą na odmiennych zasadach. Co do nas, to wolimy nasze”.

Wyobraźmy sobie grupę ludzi zrzeszonych dobrowolnie dla dopięcia spólnego celu: wszyscy prześcigają się wzajemnie w gorliwości prócz jednego, który się zaniedbuje. Czyż z jego przyczyny należałoby rozpedzić grupę, albo wybrać prezydenta, który by wyznaczał kary, albo wreszcie, czyż trzeba jak akademia francuska rozdawać żetony dla obliczania członków nieobecnych. Oczywiście, że członkowie takiej grupy nic podobnego nie uczynią, lecz pewnego poranku powiedzą po prostu twemu krnąbrnemu towarzyszowi: „pragnęlibyśmy pracować z tobą, przyjacielu, ale ponieważ zaniedbujesz swoje obowiązki, musimy się rozstać. Poszukaj sobie innych towarzyszy, którzy będą względniejsi dla twego niedbalstwa”.

Jest to środek tak naturalny, że dziś stosują go wszędzie we wszystkich gałęziach przemysłu, na równi ze wszystkimi systemami kar, obniżania płac, dozorów i t. d. Jeśli robotnik pracuje niedbale, jeśli brakiem staranności lub innymi przywarami przeszkadza towarzyszom, jeśli jest kłótlivy — skończono, musi opuścić fabrykę.

Ludzie nieobeznani z pracą fabryczną mniemają, iż sumienność pracy i pilność robotników zależną jest wyłącznie od wszechwiedzy fabrykanta i czujności dozorców. W rzeczywistości zaś w jakimkolwiek przedsiębiorstwie nieco skomplikowanym każdy wyrób, zanim zostanie wykończony, przejść musi przez szereg rąk, a w takich warunkach sami robotnicy czuwają, by każdy sumiennie spełniał swą powinność. Dlatego to w najlepszych fabrykach prywatnych w Anglii jest mało dozorców, przeciętnie daleko mniej, niż we francuskich, a bez porównania mniej, niż w angielskich fabrykach państwowych.

Dzieje się tu to samo, co z utrzymaniem pewnego poziomu moralnego w społeczeństwie. Mniema się zwykle, iż poziom ten podtrzymuje się dzięki sądom i policji, gdy tymczasem istnieje on właśnie wbrew działalności sędziów, policjantów i żandarmów. „Im więcej praw, tem więcej zbrodni!” — prawdę tę odkryto już dawno przed nami.

Powtarza się to nie tylko w fabrykach i w aresztach, ale we wszystkich dziedzinach pracy ludzkiej, codziennie na każdym kroku i to w tak szerokich rozmiarach, iż tylko mole książkowi mogą tego nie dostrzec. Gdy np. jakieś towarzystwo kolejowe, związane umową z innymi towarzystwami, nie wypełnia swych zobowiązań, gdy pociągi jego spóźniają się, lub, gdy towary zbyt długo leżą po stacjach, wówczas inne towarzystwa grożą mu zerwaniem umowy. Zazwyczaj to wystarcza.

Utarte jest mniemanie, iż w handlu wszelkie zobowiązania wypełniane bywają jedynie pod grozą odpowiedzialności sądowej; faktycznie wcale tak nie

Rozdział 6. Mieszkanie

I

Ci co śledzą kierunek myśli klasy robotniczej, zauważyli zapewne, że stopniowo i niespostrzeżenie zapanowała wśród niej zupełna zgoda w jednej ważnej kwestii — mianowicie w kwestii mieszkaniowej. Faktem jest niewątpliwym, że we Francji, we wszystkich wielkich miastach i w wielu mniejszych, robotnicy doszli do przekonania; że domy nie są bynajmniej własnością tych, których państwo za właścicieli uznaje.

I nie podobna kazać wierzyć ludowi, że „prawo własności”, przysługujące kamienicznikowi, jest sprawiedliwe.

Najpierw nie właściciel zbudował dom; budują go, ozdabiają, urządzają wewnątrz setki robotników, których głód popycha do szukania zarobku, a konieczność życiowa zmusza do przyjmowania nędznej zapłaty.

Następnie pieniądze, wydane na budowę przez rzekomego właściciela, nie są owocem jego pracy osobistej. Uzbierał je tak, jak się gromadzą wszelkie fortuny, nie dopłacając robotnikowi.

Wreszcie — i tu cała potworność rzuca się najbardziej w oczy — rzeczywista wartość domu zależna jest od dochodu, który właściciel z niego ciągnie. Owóż dochód ten zawdzięcza się okoliczności, iż dom znajduje się w mieście brukowanym, posiadającym oświetlenie i regularną komunikację z innymi miastami, że mieści w swych murach liczne instytucje przemysłowe, handlowe, przybytki nauki i sztuki; że zdobią go mosty, murowane nadbrzeża, pomniki architektury, że dostarcza mieszkańcom tysiący udogodnień i przyjemności, nieznanych na wsi, że 20 do 30 pokoleń pracowało nad tem, by je ozdobić, uzdrowotnić i uczynić wygodnym siedliskiem ludzkim.

Wartość domu w niektórych dzielnicach Paryża wynosi milion franków nie dlatego, że mury jego pochłonęły tyle pracy, lecz dlatego, że to Paryż; dlatego, że od wieków pokolenia robotników, artystów, myślicieli, uczonych i literatów mozoliły się nad uczynieniem z Paryża tego, czym jest dzisiaj — ogniska przemysłu, handlu, polityki, sztuki i nauki; dlatego że to miasto po-

siada swoją tradycję i przeszłość, dlatego, że jest owocem pracy osiemnastu wieków, pięćdziesięciu pokoleń narodu francuskiego, że wreszcie dzięki literaturze, znane jest zarówno na prowincji, jak i zagranicą.

Któż zatem ma prawo przywłaszczyć sobie choćby najmniejszą parcelę gruntu, na której miasto jest zbudowane, lub najędźniejszy budynek, nie pełniąc krzyczącej niesprawiedliwości? Kto ma prawo sprzedać komukolwiek choćby najmniejszą cząstkę tego wspólnego dziedzictwa?

Co do tej kwestii, jak rzekliśmy, panuje wśród klasy pracującej zupełna zgodność poglądów. Idea bezpłatnych mieszkań ujawniła się już podczas oblężenia Paryża, gdy żądano wprost darowania komornego, o które dopominali się właściciele domów. Powtórzyło się to i podczas komuny w 1871 roku, gdy robotnicy paryscy oczekiwali od rady komunalnej zniesienia czynszu za mieszkania. Nie ulega wątpliwości, że nazajutrz po wybuchu rewolucji kwestia bezpłatności mieszkań wysunie się na czoło żądań biedaków.

Bądź co bądź, zarówno w czasach rewolucji, jak w czasach spokoju, robotnik potrzebuje dachu nad głową. Ale każde, nawet najgorsze, najmniej zdrowe mieszkanie posiada właściciela, który może lokatora w każdej chwili wyrzucić. W prawdzie podczas rewolucji kamienicznik nie będzie miał pod ręką policjanta, lub komornika do wykonania eksmisji. Ale kto wie czy nazajutrz nowy rząd, pomimo całej swej rewolucyjności, nie zechce przywrócić panowania siły i nie wypuści psiarni policyjnej! Komuna ogłosiła dekret, zwalniający mieszkańców Paryża od płacenia komornego do 1-go kwietnia — ale tylko do 1-go kwietnia!¹ Po tym terminie trzeba było płacić, mimo, że Paryż pogrążony był w chaosie, że wszelkie zarobki ustały, a rewolucjonista nie miał innych środków do życia, jak swoje półtora franka!

Trzeba jednak, żeby robotnik zdawał sobie sprawę, iż, nie płacąc komornego, korzysta nie tylko z rozprężenia i upadku władzy rządowej, trzeba, żeby wiedział, iż bezpłatność mieszkań jest zasadą uznaną i potwierdzoną niejako przez poczucie ludu, że jest to prawo proklamowane przez sam lud.

Czy mamy czekać, aż ten środek, tak bardzo odpowiadający poczuciu sprawiedliwości każdego człowieka uczciwego, wprowadzą w życie socjaliści, którzy znajdują się obok przedstawicieli burżuazji w przyszłym rządzie tymczasowym? Za długo wypadłoby czekać — aż do powrotu reakcji!

Dlatego też, odrzucając wszelkie galony i szarfy — oznaki władzy i niewoli — i pozostając w szeregach ludu, szczerzy rewolucjoniści pracować będą

nych robotników, by zdemoralizować wszystkich i zasiać wśród nich ducha niezgody i buntu, który uniemożliwi dalszą pracę. W końcu dojść może do tego, iż trzeba będzie znów uciec się do przymusu, by ukrócić swawolę. Otóż najlepszym systemem, pozwalającym stosować przymus bez obrażania godności robotnika, jest właśnie system i wynagradzania według ilości wykonanej pracy. Wszelkie inne środki przymusu wymagałyby ciągłej interwencji władzy, której człowiek wolny znieść nie może“. Tak brzmi najsilniejszy argument naszych przeciwników.

Jak widzimy, należy on do kategorii argumentów, których używa się zwykle dla usprawiedliwienia istnienia państwa, kodeksu karnego, sądu i więzień.

„Ponieważ są ludzie, chociażby nieznaczna mniejszość, którzy nie chcą stosować się do przyjętych reguł i zwyczajów społecznych — powiadają zwoleńnicy władzy państwowej — musimy przeto z konieczności utrzymać państwo, jakkolwiek wiele miałyby to nas kosztować, musimy też zachować i władzę i sąd i więzienia, chociaż te instytucje same stają się źródłem wszelkich zbrodni.”

Moglibyśmy ograniczyć się do powtórzenia raz jeszcze odpowiedzi, którą tylokrotnie dawaliśmy, gdy mowa była o władzy w ogóle: „Dla zapobieżenia możliwemu złu uciekacie się do środka, który sam przez się jest jeszcze większym złem i staje się źródłem tych samych nadużyć, którym właśnie zapobiec pragnęliście. Nie zapominajcie bowiem, że właśnie praca najemna, niemożność istnienia inaczej, jak przez sprzedawanie swej siły pracy, stworzyła ustrój kapitalistyczny, którego ciemne strony zaczynacie dostrzegać”. Moglibyśmy zauważyć również, iż powyższe rozumowanie naszych przeciwników jest w gruncie rzeczy obroną istniejącego porządku. Praca najemna nie została wprowadzoną bynajmniej w celu usunięcia złych stron komunizmu. Początki jej podobnie, jak początki państwa i własności, są zgoła inne. Zrodziła się z niewolnictwa i poddaństwa, narzuconych przemocą, i jest ich modyfikacją zastosowaną do warunków współczesnych. To też argument ten posiada taką samą wartość, co i argumenty przytaczane na obronę własności i państwa.

Postaramy się jednak rozpatrzyć go bliżej i przekonać się, czy nie zawiera pewnej dozy słuszności.

Przed wszystkim zastanówmy się nad pytaniem, czy społeczeństwo, hołdujące zasadzie pracy dobrowolnej, zagrożone przez próżniaków, nie potrafiłoby obronić się od nich bez uciekania się do pracy najemnej lub do przemocy państwowej?

¹ Dekret z 30 marca, który darowywał zaległe raty kwartalne za październik 1870 r., za styczeń i kwiecień 1871 r.

śnie stopień natężenia pracy będzie od nich wymagany nie jako wyjątek, lecz jako reguła i według niego układać się będzie skala płacy. Dlatego też w dziewięciu fabrykach na dziesięć wstrzymują się od pracy intensywnej. W niektórych gałęziach przemysłu ograniczają produkcję, żeby utrzymać wysoką cenę wyrobów, a niekiedy rzucają sobie hasło: „Co — canny”, które oznacza „za lichą płacę, licha praca”.

Praca najemna — to praca niewolnika, który nie może i nie powinien pracować z całym natężeniem. Dawno czas zerwać z legendą, iż płaca najemna jest dla człowieka najlepszym bodźcem do pracy produkcyjnej. Jeżeli przemysł wytwarza dziś sto razy więcej, niż dawał za naszych przadków, — to zawdzięczamy to nagłemu rozkwitowi chemii i fizyki w końcu XVIII stulecia; stało się to nie dzięki kapitalistycznemu systemowi pracy najemnej, lecz wbrew niemu.

III

Ci, co poważnie zbadali tę kwestię, nie zaprzeczają ani jednej z dobrych stron komunizmu, pod warunkiem oczywiście, że będzie to komunizm, oparty na wolności, t. j. anarchistyczny. Przyznają, iż praca wynagradzana pieniędzmi, chociażby nawet w formie „bonów pracy”, wykonywana przez związki robotnicze pod kierownictwem państwa, zachowałaby wszystkie cechy pracy najemnej i wszystkie jej wady. Twierdzą, iż, koniec końców, odbiłoby się to źle na całym systemie, pomimo, że narzędzia produkcji zostałyby uspołecznione. Z drugiej strony zgadzają się z tem, że dzięki wszechstronnemu i powszechnemu wykształceniu młodych pokoleń, dzięki przyzwyczajeniu do pracy wszystkich członków społeczeństwa cywilizowanego, dzięki swobodzie wyboru i możliwości zmiany zajęć i tej rozkoszy, jaką daje człowiekowi spólna praca ludzi równych dla powszechnego dobra — społeczeństwo komunistyczne nie będzie odczuwało braku rąk chętnych do pracy, które wkrótce podwoją co najmniej wydajność ziemi i pchną przemysł na nowe tory.

Oto są punkty, co do których przeciwnicy nasi godzą się z nami. „Ale niebezpieczeństwo — powiadają — tkwi w próżniakach. Oni to pomimo doskonałych warunków, które uczynią pracę przyjemną, nie zechcą pracować, lub też pracować będą niesystematycznie i niedbale”. Dziś perspektyw a głodu zmusza nawet najgorszych z pośród nich do dotrzymywania kroku innym. Ten, kto nie stawia się na czas do pracy, wkrótce zostaje wydalony. Ale jedna parszywa owca zaraża całe stado i dość jest trzech niedbałych i krnąbr-

wraz z ludem nad tym, aby wywłaszczenie domów stało się faktem dokonanym. Pracować będą nad wytworzeniem prądu ideowego w tym kierunku, nad zastosowaniem tych idei w praktyce, a skoro one upowszechnią się i dojrzeją — lud przystąpi do wywłaszczenia, nie oglądając się na teorie o odszkodowaniu właścicieli i inne brednie, którymi go nie omieszkają karmić.

W dniu, kiedy wywłaszczenie zostanie dokonane, kiedy domy przestaną być własnością prywatną, robotnicy i wszyscy wyzyskiwani zrozumieją, że istotnie nastąpiła nowa era, że nie będą się już więcej zginać przed możnymi i silnymi tego świata, że równość przestała być pustym dźwiękiem; rozumieją, że rewolucja stała się faktem, a nie komedią pozorów, jaką zazwyczaj była dotąd.

II

Gdy idea wywłaszczenia stanie się popularną, urzeczywistnienie jej nie spotka przeszkód nieprzewidywanych, o których zwykle tak wiele się mówi.

Prawda, że ugalonowani panowie, którzy zajmą puste fotele w ministeriach i w ratuszu, nie omieszkają wynajdywać jak najwięcej trudności. Zaczną zaraz mówić o odszkodowaniu właścicieli, o sporządzeniu wykazów statystycznych, o wypracowaniu sążnistych raportów — i mówić będą tak długo, aż lud, zgnębiony nędzą i bezrobociem, nie widząc, aby cośkolwiek zostało urzeczywistnione, i tracąc wiarę w rewolucję, usunie się z widowni, pozostawiając wolne pole dla reakcjonistów, a sama idea wywłaszczenia, drogą biurokratyczną, stanie się dla wszystkich nienawistną.

Tu właśnie kryje się szkopał, o który wszystko mogłoby się rozbić. Ale jeżeli lud nie da się omamić fałszywymi rozumowaniami, którym i go będą zbijać z tropu; jeżeli zrozumie, że nowe życie wymaga nowych sposobów postępowania; jeżeli ujmie sprawę we własne ręce — wtedy będzie można dokonać wywłaszczenia bez wielkich trudności.

„Ale w jaki sposób?” — zapytają nas. Odpowiemy z pewnym zastrzeżeniem. Nie mamy bowiem najmniejszej ochoty kreślić szczegółowego planu wywłaszczenia. Rozumiemy bowiem doskonale, że życie prześcignie wszystko, co daje się dziś przewidzieć i rozwiąże trudności w sposób lepszy i prostszy, niż wszelkie teorie. Zastanawiając się tu nad metodą wywłaszczenia i zużytkowania istniejących zasobów bez współudziału rządu, mamy jedynie na celu dać odpowiedź tym, którzy uważają to za rzecz niemożliwą. Zastrzegamy się wszakże, że bynajmniej nie rościmy pretensji do polecenia tego lub

innego sposobu przyszłej organizacji. Chodzi nam tylko o udowodnienie, że wywłaszczenie może być dokonane drogą inicjatywy ludowej i że inaczej dokonać się nie da.

Łatwo przewidzieć, że z chwilą rozpoczęcia dzieła wywłaszczenia, powstaną się w każdej dzielnicy miasta, przy każdej ulicy grupy ochotników, ożywionych najlepszą wolą, którzy podejmą się zebrać ściśle dane o liczbie mieszkań niezajętych, przepełnionych, nieodpowiednich ze względów zdrowotnych, zbyt obszernych dla obecnych lokatorów i mogących przyjąć mieszkańców piwnic i poddaszy. W ciągu kilku dni owi ochotnicy sporządzą dla każdej ulicy, dla każdej dzielnicy szczegółowe spisy mieszkań zdrowych i niezdrowych, ciasnych i przestronnych, nędznych i zbyt kłopotliwych.

Zestawienie tych spisów da zupełną statystykę wszystkich mieszkań w mieście. Kłamliwa statystyka fabrykuje się w biurach i urzędach; statystyka prawdziwa, dokładna może pochodzić tylko od jednostki i tworzy się drogą wznoszenia się od rzeczy prostych do bardziej złożonych. Owóż, nie oglądając się na niczyją pomoc, obywatele-ochotnicy udadzą się niezawodnie do swych towarzyszy, zamieszkujących rozmaite dziury, i powiedzą im: „No, bracia, teraz to już rewolucja nie na żarty. Dziś wieczorem przyjdźcie tam i tam. Cała dzielnica się zbierze — będzie podział mieszkań. Jeżeli nie chodzi wam zbyt o waszą rudę, będziecie mogli wybrać sobie jedno z mieszkań pięciopokojowych, które są do dyspozycji. A skoro wprowadzicie się, sprawa załatwiona. Kto by zechciał was stamtąd wyrzucić, ze zbrojnym ludem pędzić miał do czynienia!”

„Ależ — powiedzą nam — wszyscy zechcą mieć mieszkania dwudziestopokojowe”. Otóż nieprawda! Lud nigdy nie pragnął zdjąć księżycy z nieba i schować go do cebry z pomysłami. Przeciwnie, ruch ludowy, dążący do wyrównania jakiejś krzywdy społecznej, zawsze zdumiewa nas zdrowym rozsądkiem i poczuciem sprawiedliwości, które ożywia tłumy. Czyż lud żądał kiedykolwiek rzeczy niemożliwych? Czy widział kto, by podczas dwóch obłężeń lud paryski wydierał sobie wzajem chleb lub drzewo na opał? Wystawał on w ordynku z taką rezygnacją i cierpliwością, że korespondenci pism zagranicznych nie mogli wyjść z podziwu; a jednak każdy z oczekujących wiedział doskonale, że ci, co przyszli na końcu, będą musieli spędzić dzień o głodzie i chłodzie.

Niewątpliwie w duszach ludzkich tai się sporo instynktów samolubnych, wyhodowanych dzięki odosobnieniu, w jakim żyje jednostka w społeczeństwie współczesnym. Wiemy o tym dobrze. Ale wiemy również, że najsukuczniejszym środkiem dla rozbudzania i podsycaenia tych instynktów było-

kowanych kosztuje tak tanio, na co maszyna! Gdy te robotnice nie będą już mogły pracować, zastąpi się je innymi, tyle ich jest na ulicy.

Na schodach bogatego domu wielkomiejskiego, zobaczyć możemy w noc zimową małego chłopaka śpiącego z paczką gazet w ręku. Licha odzież nie zabezpiecza go od zimna i słoty, jest bosy... Ale praca dzieci jest taka tania! Dlaczego nie skorzysta z tego, iż chłopiec sprzeda sporo gazet, a sam zadowolony się paroma groszami. Albo oto widzimy zdrowego i silnego mężczyznę, przechadzającego się z założonymi rękoma, całe miesiące na próżno szuka pracy, gdy tymczasem córka jego wędnie przy apreturze tkanin wśród gorąca i zaduchu, a syn napełnia szuwaksem blaszane pudełka, praca, którą maszyna zdołałaby wykonać sto razy prędzej i lepiej.

I tak jest wszędzie od San Francisco do Moskwy, od Neapolu do Sztokholmu — bezużyteczne marnowanie sił ludzkich jest charakterystyczną i przeważającą cechą naszego przemysłu, nie mówiąc już o handlu, gdzie dosięga jeszcze większych rozmiarów.

Cóż za gorzka ironia dźwięczy w tej nazwie ekonomia polityczna, którą dajemy nauce o lekkomyślnym marnotrawieniu sił przy systemie pracy najemnej!

To jeszcze nie wszystko. Porozmawiajcie, na przykład, z dyrektorem jakiegokolwiek dobrze zorganizowanej fabryki, a zacznie z naiwnością utyskiwać nad trudnościami znalezienia zręcznych, silnych, energicznych robotników, którzy by z zapałem oddawali się pracy. „Jeżeli na 20-tu lub 30-tu, powie nam, którzy co poniedziałek zgłaszają się w poszukiwaniu pracy, znajdzie się choć jeden taki, to na pewno przyjmiemy go nawet wtedy, gdy okoliczności zmuszają nas do redukcji rąk roboczych. Takiego robotnika można poznać od pierwszego wejrzenia i zawsze się go przyjmie. Miejsce dla niego się znajdzie, albowiem nazajutrz wyrzucić można któregoś ze starszych lub słabszych robotników. Każdy wyrzucony robotnik i ci, których wyrzucą jutro, powiększają armię zapasową kapitału — szeregi robotników bez pracy, których powołują do fabryk i warsztatów jedynie w chwilach gorączkowego ożywienia w przemyśle, lub w celu złamania oporu strajkujących.

A teraz porozmawiajcie z robotnikami. Dowiedziecie się, że przyjętą przez nich zasadą jest, nigdy nie wykonywać całej ilości pracy, jaką wykonać można i biada robotnikowi, który by, na przykład, w fabryce angielskiej nie usłuchał tej rady, dawanej mu na wstępie przez towarzyszy!

Robotnicy wiedzą doskonale, że jeżeli w chwili wspaniałomyślności ustąpią naleganiom fabrykanta i zwiększą intensywność pracy w celu przedszego wykonania na przykład zamówień terminowych, to w przyszłości ten wła-

I tak będzie dopóty, dopóki istnieć będą obok siebie dwie klasy ludzi — ludzie pracujących fizycznie i ludzie mianujących się „pracownikami ducha”, dopóki istnieć będą ręce czarne i ręce białe.

Jakie zainteresowanie budzić może ta praca oglupiająca w robotniku, który wie naprzód, jaki go los czeka — niedostatek, nędza i wieczna niepewność jutra. I gdy widzimy, jak codziennie olbrzymia większość ludzi powraca do swej smutnej pracy, to musimy podziwiać ich wytrwałość, ich przywiązanie do pracy, siłę przyzwyczajenia, która pozwala im, na wzór puszczony w ruch maszyny, pędzić z dnia na dzień nędzny żywot bez nadziei lepszego jutra, bez marzeń nawet o tem, iż kiedyś jeśli nie. oni, to przynajmniej ich dzieci będą mogły korzystać ze skarbów przyrody, wiedzy i sztuki, dziś dostępnych dla nielicznej garstki uprzywilejowanych.

Właśnie w celu położenia kresu temu podziałowi pomiędzy pracą myśli a pracą rąk, pragniemy zniesienia pracy najemnej, dążymy do rewolucji społecznej. Praca przestanie wtedy być przekleństwem, stanie się tym, czym być powinna — swobodnym ćwiczeniem wszystkich zdolności człowieka.

Czas wreszcie poddać poważnej krytyce ową legendę o wyższości pracy, której bodźcem jest płaca najemna. Dość jest zwiedzić pierwszą lepszą fabrykę, lub rękodzielnię dzisiejszą, by się przekonać o niesłychanym marnotrawieniu sił ludzkich, które jest cechą charakterystyczną produkcji współczesnej. Na jedną fabrykę, zorganizowaną mniej więcej w sposób racjonalny, przypada sto lub więcej takich, w których praca człowieka, ta drogocenna siła, marnuje się poto jedynie, by zwiększyć zyski przedsiębiorcy o kilka groszy dziennie.

Oto np. widzimy młodych 20-letnich chłopaków, którzy całymi dniami siedzą zgarbieni i, gorączkowo potrząsając głową i całym ciałem, zawiązują z szybkością godną kuglarza końce nitek bawełnianych, odpadków po wyrobie koronek. Cofnąłem się ze zgrozą, gdy ujrzałem ten okropny obraz w jednej z wielkich fabryk angielskich. POCO marnuje się tak życie ludzkie? POCO ci ludzie młodzi i pełni sił trawią swój żywot na podobnie bezsensowne zajęcia? Literalnie chodzi tu o groszowe oszczędności! I jakież to potomstwo zostawia po sobie te ciała trzęsące, wyniszczone, rachityczne? Ale... „zajmują oni tak mało miejsca w fabryce, a każdy z nich daje mi dziennie po 0,5 fr. czystego zysku” — powie fabrykant.

Gdzie indziej znów, w jednej z olbrzymich fabryk zapalek w Londynie, widzimy młode dziewczęta wyłysiałe w 17 roku życia, wskutek przenoszenia na głowie z jednej sali do drugiej pudeł z zapalnikami, gdy najprostszą maszyną mogłaby doskonale podwozić je do stołów. Ale... praca kobiet nie kwalifi-

by powierzenie kwestii mieszkań jakiegokolwiek instytucji biurokratycznej. Wówczas istotnie wszystkie dzikie namiętności wyszłyby na jaw. Otwarłoby się szerokie pole do nadużyć i sobkostwa wszelakiego rodzaju. Najmniejsza nierówność wywoływałaby głośne sarkanie i krzyki; najmniejsze względy, okazane komukolwiek, dawałyby powód do oskarżeń o przekupstwo — i całkiem słusznie!

Lecz, gdy lud sam, grupując się podług ulic, dzielnic, okręgów, podejmie się przesiedlania mieszkańców ruder do zbyt obszernych lokalów bogatego mieszczaństwa, wszystkie drobne niedogodności i nierówności przyjęte będą z lekkim sercem. Rzadko bardzo odwoływano się do dobrych instynktów mas ludowych. Czyniono to wprawdzie kilkakrotnie podczas rewolucji, gdy chodziło o ratowanie tonącej łodzi — i nigdy się nie zawiedziono. Lud pracujący odpowiadał na wezwanie czynami wielkiego poświęcenia. Tak samo zachowa się, gdy wybuchnie przyszła rewolucja.

Pomimo to nie obejdzie się zapewne bez niesprawiedliwości. Niepodobna ich uniknąć. W łonie naszego społeczeństwa są jednostki, których żadne wielkie wstrząśnienie społeczne nie zdoła zepchnąć z wąskiej ścieżki egoizmu. Nie chodzi tu wszakże o rozstrzygnięcie pytania, czy krzywdy będą czy nie będą. Pragniemy wiedzieć w jaki sposób można ograniczyć niesprawiedliwości do minimum.

Owóż zarówno historia, skarbnica doświadczeń ludzkich, jak i psychologia społeczeństw przemawia za oddaniem spraw w ręce zainteresowanych, jako za metodą najbardziej słuszną i sprawiedliwą. Oni jedni mają możliwość wziąć pod uwagę, uporządkować i należycie ocenić tysiączne szczegóły, które z konieczności muszą pozostać niewuwzględnione przy wszelkim biurokratycznym załatwianiu sprawy.

III

Zresztą nie będzie chodziło o bezwzględnie równy podział. Niedogodności, które wynikną dla niejednej rodziny przy podziale mieszkań, można z łatwością wyrównać w społeczeństwie, które weszło na drogę wywłaszczenia.

Byle mularze, kamieniarze, słowem wszyscy robotnicy budowlani wiedzieli, że mają być zapewnieni, a chętnie po kilka godzin dziennie oddawać się będą pracy, do której przywykli. Nowym domom dadzą inny rozkład pokoi, niż dzisiejszy, który wymaga sztabu służby. W ciągu kilku miesięcy wyrosną, jak z pod ziemi, szeregi domów daleko higieniczniej urządzonych, niż obec-

ne. Tym z pośród obywateli, którzy pozostali bez wygodnego mieszkania, komuna anarchistyczna powie: „Cierpliwości, towarzysze! Na terytorium wolnego miasta staną niebawem zdrowe, wygodne, piękne pałace, daleko lepsze od tych, które budowali kapitaliści. Służyć one będą najbardziej potrzebującym. Komuna anarchistyczna nie wznosi budowli w celach zysku. Te które wzniesie — owoc ducha i pracy zbiorowej, służyć będą za wzór dla całej ludzkości — i będą należeć do wszystkich!”

Z chwilą, gdy lud zrewolucjonizowany dokona wywłaszczenia i ogłosi bezpłatność mieszkań, własność wspólną domów mieszkalnych i uzna prawo każdej rodziny do zajęcia zdrowego i wygodnego mieszkania, rewolucja przybierze od razu charakter komunistyczny i wstąpi na tory, z których ją nierychło można będzie zepchnąć. Będzie to pierwszy cios śmiertelny, który zada własności indywidualnej.

Sprawa wywłaszczenia domów mieszkalnych nosi w sobie, w zarodku, całą rewolucję społeczną. Od sposobu, w jaki spraw a ta załatwiona zostanie, zależeć będzie charakter i kierunek dalszych wypadków. Albo wstąpimy na szeroką, wielką drogę, wiodącą do komunizmu anarchistycznego, albo w dalszym ciągu brnąć będziemy w bagnie indywidualizmu.

Łatwo przewidzieć liczne zarzuty, zarówno teoretycznej, jak i praktycznej natury, które posypią się na nas. Ponieważ chodzić będzie o utrzymanie za jakąkolwiek cenę istniejących niesprawiedliwości, przeto najpierw usłyszymy głosy, przemawiające w imieniu sprawiedliwości: — „Cóż to za niegodziwość — wołać będą — że paryżanie zagarniają dla siebie najpiękniejsze domy, a nędzne chałupy pozostawiają włościanom?”. Nie dajmy się złudzić. Zapamiętali zwolennicy sprawiedliwości, dzięki szczególniejszej właściwości swego umysłu, zapominają o krzyczącej nierówności i stają się jej obrońcami. Zapominają o tem, że w tym samym Paryżu robotnik dusi się wraz z żoną i dziećmi w smrodliwej, ciasnej dziurze, widząc przez okno po drugiej stronie ulicy wspaniały zamek bogacza. Zapominają o tym, że pokolenia całe giną w ciasnych i brudnych dzielnicach miasta z braku powietrza i słońca i że zniesienie tej krzywdy powinno być pierwszym, najbardziej nagłym obowiązkiem rewolucji.

Nie mamy po co zatrzymywać się dłużej nad tym wykrętnym i nieszczerym zarzutem. Wiemy, że nierówność, która jeszcze istnieć będzie między Paryżem a wsią, z dniem każdym może się zmniejszać i wyrównywać; z chwilą, gdy chłop przestanie być kozłem ofiarnym właściciela ziemskiego, fabrykanta, lichwiarza i państwa, wówczas i wieś zacznie przybierać odmienny

te, które dawała dotychczas produkcja ludzka, oparta kolejno na niewolnictwie, na poddaństwie i na pracy najemnej.

II

Dziś każdy, kto może zwalić wszelką niezbędną dla życia pracę na barki innych, śpieszy to uczynić. Powszechnym jest mniemanie, iż tak będzie zawsze.

Pracą niezbędną dla życia jest przede wszystkim praca ręczna. Kimkolwiek jesteś uczonym, czy artystą, nie możesz obejść się bez produktów pracy ręcznej: chleba, odzieży, dróg, okrętów, światła, ciepła itd. Nie dość na tym, jakkolwiek wysoce artystyczne, czy subtelnie metafizyczne są nasze potrzeby i rozkosze, wszystkie bez wyjątku oparte są na pracy ręcznej i od tej pracy, stanowiącej podstawę życia, każdy stara się uwolnić.

Jest to zupełnie zrozumiałe. W dzisiejszych warunkach inaczej być nie może.

Oddawać się dziś pracy fizycznej, to znaczy być zamkniętym codziennie przez długie godziny w niezdrowym pomieszczeniu i być przykutym do jednej i tej samej roboty przez 10 — 30 lat, przez życie całe.

To znaczy być skazanym na lichy zarobek, na niepewność jutra, na bezrobocie, bardzo często na nędzę, a jeszcze częściej na śmierć przedwczesną w szpitalu i to po czterdziestu latach pracy, która była źródłem bogactwa i radości dla innych, a dla robotnika i jego dzieci — przekleństwem.

To znaczy mieć na swym czole przez całe życie piętno niższości i na każdym kroku odczuwać tę niższość, gdyż cokolwiek się mówi przy stołach biesiadnych o dostojności „namulonej dłoni“, praca ręczna zawsze jest uważana za coś niższego od umysłowej. Istotnie, czyż człowiek, przez 10 godzin pracujący w warsztacie, ma czas i możliwość oddawania się wyższemu rozkoszom, jakie daje nauka i sztuka, a zwłaszcza, czy może być przygotowany do odczuwania ich wartości. Zadowalać się musi okruchami, spadającymi ze stołów klasy uprzywilejowanej.

Rozumiemy doskonale, że w takich warunkach praca ręczna musi być uważana za przekleństwo losu.

Rozumiemy dlaczego wszyscy marzą o jednym, aby samemu wydostać się lub dzieci swoje wyzwolić z tych nizin społecznych, aby zdobyć sobie życie „niezależne”, czyli innymi słowami, żyć kosztem cudzej pracy!

komunalnej formie własności, ziemia wydaje plony mniej obfite, niż przy własności indywidualnej? Otóż w rzeczywistości tak nie jest. Doświadczenie stwierdza co innego.

Przyjrzyjcie się np. życiu jakiejś gminy kantonu Vaud w Szwajcarii, gdzie cała ludność wyrusza na wyrąb drzewa do lasu, należącego do wszystkich na mocy gminnego władania. Właśnie wtedy podczas owego „święta pracy” ujawnia się największy zapał do pracy i najwyższe natężenie sił ludzkich. Nie sprostałaby mu żadna praca najemna, żadne wysiłki właściciela.

Albo spojrzycie na wieś wielko-rosyjską, gdy jej mieszkańcy wychodzą kosić łąki, należące do gminy, lub przez nią dzierżawione: wtedy dopiero zrozumiecie, czego może dokonać człowiek, który pracuje wspólnie z innymi dla wspólnej sprawy. Kosiarze współzawodniczą ze sobą o to czyja kosa zatacza szersze kręgi, dziewczęta, na wyścigi jedna przed drugą, śpieszą gromadzić siano, nie dając się ubiec kosiarzom. I znów jest to święto pracy, podczas którego stu ludzi w przeciągu kilku godzin robią więcej, niż zrobiliby w ciągu kilku dni, gdyby każdy z nich pracował oddzielnie. W porównaniu z tym obrazem, jakże smutny kontrast przedstawia odosobniona praca chłopca.

Moglibyśmy przytoczyć tysiące przykładów z życia pionierów amerykańskich, z życia wsi szwajcarskich, niemieckich i rosyjskich, mogliśmy powołać się, na przykład, na rosyjskie artele mularzy, cieśli, przewoźników, rybaków, które dzielą po prostu pomiędzy sobą plon swej pracy, lub zarobek, nie uciekając się do pośrednictwa przedsiębiorcy. Moglibyśmy wspomnieć o wspólnych łowach plemion koczowniczych i o niezliczonym mnóstwie innych pomyslnie dokonywanych prac zbiorowych. Wszędzie stwierdzilibyśmy jedno — niewątpliwą wyższość pracy kolektywnej w porównaniu do pracy najemnej lub pracy właściciela.

Po wsze czasy najpotężniejszym bodźcem do pracy było dążenie do dobrobytu, t. j. do zaspakajania potrzeb fizycznych, artystycznych i moralnych, oraz do zabezpieczenia sobie tego stanu rzeczy. To też wolny robotnik, który widzi, iż jego własny i powszechny dobrobyt rośnie w miarę jego wysiłków, rozwija daleko większą energię i pomysłowość i osiąga daleko lepsze rezultaty, niż najemnik, który za ledwie zdoła zdobyć niezbędne środki do życia. Ten ostatni czuje się na wieki przykutym do taczki niedoli, tam ten zaś może korzystać z wolnego czasu i wszelkich rozkoszy, które to daje. W tem tkwi cały sekret. Dlatego też społeczeństwo, które, mając na celu dobrobyt powszechny, będzie zaspokajało wszystkie potrzeby ludzkie, będzie mogło, dzięki pracy dobrowolnej osiągać niezrównanie wspanialsze rezultaty, niż

od dzisiejszego wygląd. Czyżby dla uniknięcia niesprawiedliwości chwilowej i łatwej do naprawienia należało zachować krzywdę istniejącą od wieków?

Niemniej słabe są zarzuty natury praktycznej. „Oto, powiedzą nam, biedak, który, dzięki niedożywaniu i odmawianiu sobie najniezbędniejszych rzeczy doszedł do możliwości kupienia domu, który zamieszkuje z rodziną. Czuję się tu szczęśliwy; czy i jego również wyrzucicie? Oczywiście, że nie! Jeżeli dom wystarcza za ledwie na pomieszczenie jego rodziny — niechże sobie mieszka dalej. Niech pielęgnuje kwiaty w ogródku przed oknami! Nasze chłopaki, w razie potrzeby, chętnie mu pomogą. Ale jeżeli posiada lokal, który odnajmuje, to pójdziemy do lokatora i powiemy mu: „Czy wiecie, towarzyszu, że nic już nie jesteście winni swemu staremu? Zostańcie w swym mieszkaniu i nie płąćcie nic, nie obawiajcie się komornika; Socjalizm wszystko to zlikwidował!”

A jeżeli właściciel kamienicy sam zajmuje dwadzieścia pokoi, a w tej samej dzielnicy matka z pięciorgiem dzieci gnieździ się w jednym pokoju, to lud pójdzie sprawdzić, czy z tych dwudziestu pokoi nie da się wybrać kilka takich, które, po dokonaniu pewnych przeróbek, mogłyby służyć jako wygodne mieszkanie dla matki i dzieci. Czyżby sprawiedliwiej było pozostawić matkę z pięciorgiem drobiazgu w ciasnej ciupie, a opasłego jegomościa w pałacu? Zresztą i sam jegomość zmiarkuje się niebawem, gdy zabraknie służby do sprzątnięcia i froterowania, małżonka jego rada będzie, gdy zdarzy się okazja oddania połowy swych apartamentów.

„Ależ to będzie zamieszanie! — zawołają obrońcy porządku. — „Przeniesieniem z mieszkania do mieszkania nie będzie końca! Lepiej już byłoby wypędzić całą ludność na ulicę a potem ciągnąć losy, komu jakie mieszkanie przypadnie!”. Otóż jesteśmy głęboko przekonani, że, o ile żaden rząd nie wmiecha się do tej sprawy i o ile jej załatwianie spoczywać będzie w ręku grup obywateli, które samorzutnie potworzą się w tym celu, owe przenosiny będą daleko mniej liczne, niż te, które dziś w ciągu roku powoduje chciwość kamieniczników.

W każdym wielkim mieście bywa zwykle tyle mieszkań wolnych w każdym czasie, że w nich śmiało pomieścić by się mogła większa część ludności, cisnącej się w piwnicach i na poddaszach. Co się zaś tyczy pałaców i mieszkań zbyt kosztownych, to sądzimy, że wiele rodzin robotniczych nie zechciałoby się do nich wprowadzać: niepodobna bowiem w nich mieszkać bez licznego zastępu służby. Również i mieszkańcy pałaców woleć będą mieszkania mniej kosztowne, w których by panie bankierowe mogły własnoręcznie prowadzić kuchnię. Nie trzeba będzie wcale pod eskortą bagnetów przeprowadzać ban-

kiera na poddasze, a mieszkańca poddasza — do pałacu bankiera! Stopniowo sama ludność dobrowolnie podzieli między sobą wszystkie istniejące mieszkania i uczyni to bez wywołania zamętu. Przecież widzimy, jak rosyjskie gminy wiejskie dokonywują periodycznie podziału gruntów, nie wprowadzając najmniejszego zamętu do życia i gospodarstwa swych członków, tak, iż podziwiać należy trafność i skuteczność ich metod. Całe tomy poszukiwań i badań stwierdziły, że w gminie rosyjskiej daleko rzadziej ziemia przechodzi z rąk do rąk wskutek podziału gruntów, niż tam, gdzie własność indywidualna się procesuje. Czyżby mieszkańcy wielkiego miasta europejskiego mieli być głupszy i mniej uzdolnieni pod względem organizacyjnym od chłopów rosyjskich lub Hindusów?

Zresztą, wszelka rewolucja jest pewnego rodzaju przewrotem. Wstrząśnięciem życia codziennego i ci, co spodziewają się przeżyć wielkie przesilenie społeczne w takim błogim spokoju, by żony ich nie potrzebowały oderwać się nawet na chwilę od swych zajęć domowych, doznają gorzkiego zawodu. Rządy można zmieniać tak szybko i gładko, że podczas przewrotu politycznego, żaden filister nawet nie spóźni się na obiad, ale nie w taki sposób naprawia się krzywdy społeczeństwa względem jego żywicieli.

Wstrząśnienie będzie, — to rzecz niewątpliwa. Chodzi o to, aby było jak najmniej bolesne, i aby nie daremne. I — powtarzam raz jeszcze — tylko wtedy będzie to możliwe, gdy odwołamy się nie do zarządzeń biurokratycznych, lecz do zainteresowanych — do ludu. Tylko w takim razie suma niewygód i cierpień ograniczy się do minimum.

Lud popełnia błąd za błędem, przy wyborach jednego z zarozumiałców, ubiegających się o honor przedstawicielstwa ludu i podejmujących się wszystko zrobić, wszystko wiedzieć, wszystko zorganizować. Ale gdy ma przed sobą zadanie, które go dotyczy bezpośrednio, i na którym się zna, wykonywa je stokroć sumienniej i lepiej, niż wszystkie konstytucje biurokratyczne w świecie. Czyż nie wiemy, jak poczynał sobie podczas Komuny? Czyż nie widzieliśmy go podczas ostatniego wielkiego strajku w Londynie? Czyż nie widzimy codziennie jego pracy organizatorskiej w gminach rolnych?

ta, a po raz wtóry z ust rosyjskiego ziemiaństwa przed uwłaszczeniem włościan? „Bez bata Murzyn nie będzie pracował” — mówili plantatorzy — „Bez czujnego oka pana poddany przestanie uprawiać pola” — twierdzili bojarzy rosyjscy. Jest to piosenka szlachty francuskiej z r. 1789, piosenka średniowiecza stara jak świat. Słyszymy ją za każdym razem, gdy chodzi o usunięcie jakiejś krzywdy cięższej nad ludzkością. I za każdym razem życie zadaje jej kłam. Włościanin z r. 1792, wyzwolony z jarzma poddaństwa, uprawiał swe pole z taką zawziętą energią, jakiej nie znali jego przodkowie. Wyzwolony Murzyn pracował więcej niż jego ojcowie. Również i chłop rosyjski, uczciwszy miodowy miesiąc swej wolności obchodzeniem „świętego piątku” na równi z niedzielą, brał się do pracy z tym większym zapałem, im zupełniejsze było jego wyzwolenie. W miejscowościach, gdzie mu nie zbywa ziemi, pracuje po prostu z zajądlnością. Ta piosenka więc mieć może wartość jedynie dla właścicieli niewolników. Ale niewolnicy wiedzą doskonale, co jest warta i w jakim celu się ją śpiewa.

Któż zresztą, jeżeli nie ekonomiści, pouczał nas, iż najemnik stara się zbyć byle jak swoją robotę, zaś pracę prawdziwie natężoną i produkcyjną może dać tylko człowiek, którego dobrobyt w zраста proporcjonalnie do jego wysiłków. Wszystkie hymny pochwalne na cześć własności prywatnej sprowadzają się właściwie do tego aksjomatu.

Wysławiając dobrodziejstwa własności prywatnej, ekonomiści przytaczają zwykle jako przykład grunta nieuprawne — jakieś błota, nieużytki kamienniste, które dzięki pracy drobnego właściciela, zroszone jego potem, przeistaczają się w urodzajne łąny; i rzecz dziwna, wcale nie spostrzegają, iż przykład powyższy nie przemawia bynajmniej na korzyść tezy o dobrodziejstwach własności. Przyznając bowiem, co jest zupełnie słuszne, iż posiadanie narzędzi pracy jest jedyną rękojmią, zabezpieczającą pracownikowi korzystanie z owoców jego pracy, dowodzą właściwie tylko tego, że praca dopiero wtedy jest owocna i twórcza, gdy człowiek wykonuje ją zupełnie swobodnie, gdy może w pewnym stopniu sam wybierać sobie rodzaj zajęcia, gdy nie ma nad sobą krępującego dozoru i gdy widzi wreszcie, iż z pracy korzysta nie jakiś próżniak, lecz on sam i inni ludzie pracy. Jest to jedyny wniosek, który można wysnuć z powyższej argumentacji — wniosek, który w zupełności podzielam.

Co się tyczy formy posiadania narzędzi pracy, to właściwie jest ona w powyższym rozumowaniu ekonomistów rzeczą uboczną; zalecają rolnikowi własność prywatną, jako rękojmię, iż nikt mu nie wydrze plonu jego zabiegów i trudu. Dla dania dowodu, iż ze wszystkich form posiadania najlepszą jest własność prywatna, czyż nie powinni ekonomiści wykazać, że, przy

nej pod przymusem zarobkowym. Jest to kwestia wymagająca gruntownego zbadania. Gdy w naukach ścisłych w kwestiach mniej złożonych i ważnych wyrokuje się dopiero po gruntownym poznaniu faktów, zbadaniu całokształtu ich wzajemnych stosunków — tu, w dziedzinie społecznej wypowiada się kategorycznie sądy na podstawie pierwszego lepszego odosobnionego faktu, jak np. upadku jakiejś gminy komunistycznej w Ameryce. Taki stosunek do zagadnień społecznych podobny jest do taktyki adwokata, który w osobie obrońcy strony przeciwnej widzi nie przedstawiciela odmiennego poglądu, lecz współzawodnika w turnieju krasomówczym i który, jeśli uda mu się znaleźć zręczną odpowiedź na argumenty przeciwnika, nie troszczy się już wcale o to, czy ma istotnie rację czy nie. Dlatego to badania nad tym podstawowym zagadnieniem ekonomii politycznej — w jakich warunkach społeczeństwo kosztem najmniejszych strat siły ludzkiej osiągać może największe rezultaty — nie posuwają się wcale naprzód. Ludzie zadowolają się powtarzaniem oklepnych ogólników, lub pomijają je milczeniem.

Podobna lekkomyślność jest tym bardziej rażąca, iż nawet wśród przedstawicieli kapitalistycznej ekonomii politycznej można już spotkać autorów, którzy, pod naciskiem faktów, zaczynają wątpić o niewzruszoności aksjomatu, sformułowanego przez pierwszych ekonomistów, jakoby głód był najlepszym bodźcem do pracy. Zaczynają spostrzegać, iż w produkcji odgrywa rolę pewien pierwiastek kolektywny, dotąd lekceważony, a który być może ma znaczenie donioślejsze, niż perspektyw a zysku osobistego. Niska wartość pracy najemnej, zastraszające marnowanie wysiłków ludzkich w rolnictwie i przemyśle współczesnym, wciąż wzrastające zastępy próżniaków, usiłujących pracę swą zwalić na barki innych, coraz jaskrawiej występujący brak ożywienia w produkcji — wszystko to zaczyna budzić niepokój nawet wśród ekonomistów szkoły klasycznej. Niektórzy z nich namyślają się, żali nie popełnili błędu, budując swe rozumowania na rzekomym istnieniu jakiejś istoty przesadnie złej, która kieruje się wyłącznie względami na zysk osobisty. Herezja ta przenika nawet do uniwersytetów i przebija niekiedy w dziełach prawowiernych ekonomistów.

Nie przeszkadza to jednak wielu reformatorom socjalistycznym pozostawać nadal zwolennikami indywidualistycznego systemu wynagradzania pracy i bronięcia przestarzałej twierdzy najemnictwa, pomimo, że nawet dawni jej obrońcy stopniowo ją opuszczają.

Istnieje zatem obawa, iż bez przymusu ludzie nie zechcą pracować.

Ale czyż nie słyszeliście dwukrotnie za naszych czasów tych samych obaw, raz z ust amerykańskich plantatorów przed zniesieniem niewolnic-

Rozdział 7. Odzież

I

Jeżeli domy uznane zostaną za wspólne dziedzictwo ludności miejskiej i jeżeli ma być dokonany podział artykułów spożywczych, to niewątpliwie trzeba będzie uczynić jeden krok jeszcze. Z kolei bowiem wejdzie na porządek dzienny kwestia odzieży; jedynym możliwym rozstrzygnięciem tej kwestii będzie opanowanie w imieniu ludu sklepów i składów odzieży i oddanie całego zapasu do użytku publicznego: niech każdy bierze, czego mu potrzeba. Z chwilą, gdy zasadę komunistyczną zastosujemy do domów i żywności, innego rozwiązania kwestii odzieży być nie może.

Oczywiście nie będziemy potrzebowali ogałacać obywateli z ich palt, zgromadzać wszystką odzież, by ją potem rozłosować, jak to przypuszczają nasi dowcipni i mądrzy krytycy. Każdy zachowa swoje palto, jeżeli ma jedno; a nawet, gdyby miał ich dziesięć, to nikt prawdopodobnie nie pokusi się mu go odebrać. Każdy woli mieć nowe palto, niż noszone, a nowej odzieży znajdzie się tyle, że nie będzie chyba potrzeby przetrząsać starej garderoby.

Gdybyśmy zliczyli zasoby odzieży, nagromadzone w sklepach wielkich miast, to przekonalibyśmy się łatwo, że Paryż, Londyn, Bordeaux i Marsylia kryją w swych murach takie zapasy, iż Komuna mogłaby śmiało ofiarować każdemu obywatelowi i każdej obywatelce po jednym ubraniu. Zresztą, jeśli nie wszyscy znajdą dla siebie odzież odpowiednią, to warsztaty komunalne będą mogły wkrótce ten brak zapełnić. Wiadomo z jaką szybkością pracują dzisiaj warsztaty krawieckie, zaopatrzone w udoskonalone maszyny i wdrożone do produkcji na szeroką skalę.

„Ależ wszyscy zapragną mieć futra sobolowe, a każda kobieta zażąda sukni aksamitnej” — wołają nasi przeciwnicy.

Płonnie obawy. Nie wszyscy mają upodobanie do aksamitu i nie wszyscy marzą tylko o futrze sobolowym. Gdyby dziś nawet zaproponowano paryżankom wybór sukni podług własnego gustu, to niewątpliwie znalazłaby się

niejedna, która przełożyłaby prostą i skromną suknię, nad wszelkie stroje fantastyczne naszych lwic wielkoświatowych.

Zresztą gusta zmieniają się z czasem i kto wie, czy podczas rewolucji nie zapanuje prostota. Społeczeństwo, podobnie jak jednostka, miewa chwile znikczemnienia i chwile bohaterstwa. Nawet najbardziej spodlone społeczeństwo, tonące, jak dzisiejsze, w bagnie drobnych, samolubnych interesów, zmienia się całkowicie w wielkich epokach, jak gdyby jakiś podmuch szlachetnego uniesienia i zapału wionął na nie. Ludzie wielkiego serca i uczucia zaczynają pozyskiwać posłuch i wpływ, który dziś przypadł w udziale rozmaitym politykom i partaczom społecznym. Mnożą się czyny poświęcenia, wielkie przykłady znajdują naśladowców; każdy, nawet egoista, wstydzi się pozostać w tyle i śpieszy przyłączyć się do zastępów dzielnych i szlachetnych.

Wielka rewolucja 1793 roku obfituje w przykłady tego rodzaju. W dobie wielkich przesileni, owych wiosen odrodzenia moralnego, — które przeżywają zarówno społeczeństwa, jak i jednostki — widzimy jedynie te wzniosłe i wspaniałe porywy, pozwalające ludzkości uczynić krok naprzód.

Dalecy jesteśmy od przeceniania roli, którą prawdopodobnie odegrają owe piękne namiętności, utajone w łonie ludzkości, i nie na nich jedynie fundujemy nasz ideał społeczny. Ale nie będzie zgoła przesady, jeżeli przypuścimy, że dopomogą one wiele do przebycia pierwszych, najtrudniejszych momentów. Nie możemy liczyć stale na poświęcenia w życiu codziennym: ale możemy spodziewać się, że zakwitną one, jak kwiaty, przy pierwszych podmuchach rewolucji — a to jest wszystko, czego potrzeba.

Tych porywów braterstwa społeczeństwo anarchistyczne będzie najwięcej potrzebowało właśnie wtedy, gdy nadejdzie chwila oczyszczania gruntu, uprzątnięcia nawozu, nagromadzonego przez wieki ucisku i niewoli. Później będzie mogło żyć i rozwijać się bez odwoływania się do poświęcenia, albowiem wypełni ucisk i przez to samo stworzy grunt dla rozwoju wszelkich uczuć solidarności i braterstwa.

Zresztą, o ile rewolucja odbędzie się w duchu komunistycznym, swobodna inicjatywa jednostek znajdzie szerokie pole czynu dla zwalczania zakusów ze strony egoistów. Przy każdej ulicy, w każdej dzielnicy miasta tworzyć się będą grupy obywateli w celu zaopatrywania ludności w odzież. Sporządzą one inwentarz tego, co miasto posiada i uświadomią sobie, jakimi zasobami rozporządza. Względem odzieży zastosują prawdopodobnie obywatele miasta tę samą zasadę, co i względem artykułów spożywczych: — „Dowolne użytkowanie przedmiotów, których nie brak; rozdawnictwo przedmiotów rzadkich”.

Rozdział 12. Zarzuty

I

Rozpatrzmy teraz główne zarzuty przeciw komunizmowi. Większość ich, oczywiście, ma swe źródło w zwykłym nieporozumieniu; ale niektóre poruszają nader doniosłe kwestie i zasługują niewątpliwie na uwagę.

Nie zamierzamy odpowiadać na zarzuty, stawiane komunizmowi państwowemu, sami je bowiem podzielimy. Narody cywilizowane zbyt wiele poniosły cierpień w walce o wyzwolenie jednostki, aby mogły zapomnieć o swej przeszłości i pogodzić się z istnieniem rządu, wtrącającego się w najdrobniejsze szczegóły życia obywatela, — nawet wówczas, gdyby ten rząd nie miał innego celu poza dobrem powszechnym. Jeśliby kiedykolwiek mogło powstać społeczeństwo, oparte na komunizmie państwowym, to niedługie byłoby jego istnienie pod naciskiem niezadowolenia powszechnego musiałyby albo się rozpaść się, albo zreorganizować na zasadach wolności.

Chcemy zająć się społeczeństwem, opartem na komunizmie anarchistycznym, t.j. społeczeństwem, które uznaje zupełną wolność jednostki, nie zna żadnej władzy i nie ucieka się do przemocy w celu zmuszania do pracy. Rozważmy, — uwzględniając jedynie ekonomiczną stronę kwestii — czy takie społeczeństwo posiadałoby widoki pomyślnego rozwoju, nawet jeśliby składało się z ludzi takich jacy są dzisiaj, tj. nie lepszych, i nie bardziej pracowitych.

Znamy dobrze zwykłą replikę: „Jeżeli każdy będzie miał byt zapewniony, jeżeli konieczność zarabiania na chleb przestanie pobudzać człowieka do pracy, nikt nie zechce pracować. Skoro praca przestanie być przymusem, każdy zechce zwalić ją na innych”. Przede wszystkim podkreślić musimy niesłychaną lekkomyślność tak sformułowanego zarzutu: ci co to mówią zapominają o tem, że zagadnienie to rozstrzygnięte być może jedynie na drodze porównania i sprowadza się w rzeczywistości do zbadania, czy praca najemna daje istotnie takie rezultaty, jakich się od niej spodziewają — oraz czy praca dobrowolna nie jest już nawet dziś bardziej wydajną od pracy wykonywa-

Wszędzie państwo abdykuje, zrzeka się swych „świętych” obowiązków, przekazując je inicjatywie prywatnej. Na wszystkich polach życia społecznego swobodne porozumienie wdziera się w dziedzinę państwa. Przykłady, które tu przytoczyliśmy, dają zaledwie słabe wyobrażenie o tym, czym stać się mogą wolne zrzeszenia z chwilą, gdy państwo istnieć przestanie.

Nie mogąc ofiarować każdemu obywatelowi futra sobolowego, a każdej obywatelce sukni aksamitnej, społeczeństwo będzie musiało prawdopodobnie rozróżniać przedmioty niezbędne od zbytecznych. I suknie aksamitne i sobole zaliczy — przynajmniej prowizorycznie — do kategorii przedmiotów zbytku, chociaż może, okazać się później, że to, co dziś jest zbytkiem, jutro stanie się rzeczą powszednią. Miasto anarchistyczne, zabezpieczywszy każdemu mieszkańcowi najniezbędniejsze przedmioty codziennego użytku, będzie mogło pozostawić działalności prywatnej dostarczanie chorym i słabym przedmiotów, które na razie będą uważane za przedmioty zbytku.

„Ależ to zrównanie potrzeb! Szary habit mnisi — powiedzą nam. — „Jest to skazanie na zagładę dzieł sztuki, wszystkiego, co jest ozdobą życia!

„Bynajmniej!” — odpowiadamy. Opierając się na tym, co już dziś istnieje, postaramy się wykazać, w jaki sposób społeczeństwo anarchistyczne będzie mogło zaspakajać artystyczne upodobania swych członków, nie obdarzając ich dlatego fortunami milionowymi.

Rozdział 8. Cel i Wydajność Produkcji

I

Jeżeli jakiegokolwiek społeczeństwo, czy miasto zabezpieczy wszystkim przedmioty pierwszej potrzeby, to siłą faktów będzie musiało objąć w swe ręce środki produkcji, a więc ziemię, maszyny, fabryki, środki komunikacji itp. Kapitał również zostanie uspołeczniony.

Organizacji burżuazyjnej stawiamy zarzut nie tylko z powodu, że kapitalista zgarnia lwią część zysków każdego przedsiębiorstwa przemysłowego i handlowego, co pozwala mu żyć bez pracy. Główny zarzut dotyczy zupełnie fałszywej drogi, na jaką weszła produkcja: nie ma ona na celu zapewnienia wszystkim dobrobytu. Oto główny powód do potępienia organizacji kapitalistycznej.

Produkcja towarowa nie może mieć na celu dobra ogółu. Żądać od niej czegoś podobnego byłoby tym samym, co wymagać od kapitalisty, by zrzekł się swych przywilejów i spełniał funkcję społeczną, której, będąc przedsiębiorcą prywatnym, dążącym do własnego wzbogacenia, wcale spełniać nie może. Organizacja kapitalistyczna, oparta na interesie osobistym przedsiębiorcy, dała już społeczeństwu wszystko, co dać mogła, tj. wzmogła wydajność pracy. Korzystając z przewrotu, dokonanego w przemyśle przez maszynę parową, nagły rozwój mechaniki i chemii, oraz liczne wynalazki ostatnich czasów, kapitalista we własnym interesie usiłował podnieść wydajność pracy ludzkiej i przyznać trzeba, iż w znacznym stopniu cel osiągnął. Ale wkładać nań jakąkolwiek inną misję, byłoby niedorzecznością. Żądać, na przykład, by zyski, osiągnięte z nadwartości pracy, obracał na rzecz społeczeństwa, znaczyłoby żądać filantropii i miłości bliźniego, a przedsiębiorstw a kapitalistycznego na miłości przeciwieństwo opierać niepodobna.

Na społeczeństwo spada teraz zadanie tę zwiększoną wydajność pracy rozciągnąć na całą produkcję i oddać na usługi ogółu. Dla zapewnienia dobroby-

wie ochotników, napływających ze wszystkich krajów. Przybywszy na miejsce, ochotnicy ci nie skakali sobie do oczu, jak to przewidywali państwowcy, lecz wszyscy bez różnicy narodowości brali się zgodnie do pracy.

Możemy tylko ubolewać, że tyle wysiłków olbrzymich poświęcono takiej sprawie i moglibyśmy zapytać, jak pyta dziecko w wierszu Wiktora Hugo: „Więc po cóż ich ranią, jeżeli potem leczą? — Dążąc do zniesienia przemocy kapitału i wszechwładztwa burżuazji, tym samym dążymy do ukrócenia wszelkich rzezi i wolelibyśmy, aby ochotnicy „Czerwonego Krzyża” skierowali swą działalność wraz z nami, ku zniesieniu wojny w ogóle. Musieliśmy jednak zwrócić uwagę na tę olbrzymią organizację, jako na jeszcze jeden dowód wspaniałych rezultatów porozumienia i pomocy wzajemnej.

Gdybyśmy chcieli szukać innych przykładów w dziedzinie sztuki tępienia ludzi, nie skończylibyśmy prędko ich wyliczania. Poprzestaniemy na wymienieniu licznych stowarzyszeń, którym armia niemiecka zawdzięcza swą siłę, nie polegającą bynajmniej — jak mniemają powszechnie — wyłącznie na dyscyplinie. Stowarzyszenia te, rozsiane po całych Niemczech, mają na celu szerzenie wiedzy wojskowej.

Stowarzyszenia strzeleckie, stowarzyszenia dla igrzysk wojskowych i strategicznych, związki dla studiów topograficznych itp. — oto kuźnice, w których wykuwa się wiedza techniczna armii niemieckiej, a nie w szkołach wojskowych.

Całe Niemcy pokrywa olbrzymia sieć stowarzyszeń wszelkiego rodzaju, obejmujących zarówno wojskowych jak i cywilnych, geografów i gimnastyków, myśliwych i techników; stowarzyszenia te powstają samorzutnie, organizują się, łączą się z innymi, urządzają ekskursje po kraju, uczą się, badają, poznają kraj. Tym to właśnie stowarzyszeniom ochotniczym i wolnym związkom zawdzięcza armia niemiecka swą istotną potęgę.

Cel ich jest wstrętny. — Lecz godny zaznaczenia jest fakt, iż nawet państwo, którego celem „najwyższym” jest organizowanie siły zbrojnej — zrozumiało, że rozwój tej siły, pozostawiony swobodnej inicjatywie jednostek i zrzeszonemu spółdziałaniu grup, będzie owocniejszy. Dziś nawet w sprawach wojny uciekają się do zasady swobodnej inicjatywy; na dowód tego można wskazać na armię ochotników angielskich, na Związek Narodowy artylerzystów angielskich i na organizujący się związek obrony wybrzeży Anglii, który, jeżeli dojdzie do skutku, okaże się bardziej sprężystym i czynnym, niż ministerium marynarki ze swymi pancernikami, wylatującymi w powietrze i ze swymi ba-gnetami, gnącymi się jak ołów.

Co do proroków, zawsze gotowych do odmawiania innym męstwa i rozumu i uważających siebie za jedynie uzdolnionych do sterowania światem podług własnego widzimisię, to żadna z ich przepowiedni nie ziściła się. Poświęcenie ochotników Czerwonego Krzyża przewyższyło wszelkie pochwały. Ochotnicy śpieszyli zająć najbardziej niebezpieczne posterunki; a gdy lekarze francuscy, opłacani przez państwo, na wieść o zbliżaniu się Prusaków uciekli wraz ze swym sztabem, ochotnicy Czerwonego Krzyża spełniali w dalszym ciągu swą powinność pod gradem kul, znosząc grubiaństwa oficerów zarówno bismarkowskich jak i napoleońskich i opiekując się rannymi bez względu na ich narodowość. Holendrzy i Włosi, Szwedzi i Belgowie, nawet ochotnicy z Chin i Japonii działali w doskonałym porozumieniu. Rozmieszczali swe szpitale i ambulanse według potrzeb chwili, współzawodnicząc ze sobą chyba tylko pod względem higienicznych urządzeń szpitali. Iluż to Francuzów do dziś jeszcze wspomina z głęboką wdzięcznością troskliwą opiekę, której doznali w ambulansach Czerwonego Krzyża od jakiejś pielęgniarki — Holenderki lub Niemki! Ale dla zwolenników władzy państwowej, wszystko to nie ma znaczenia! Ich ideał — to lekarz pułkowy, urzędnik opłacany przez państwo! Do diabła Czerwony Krzyż z jego wzorowymi szpitalami, jeżeli pielęgniarki nie są funkcjonariuszami państwowymi!

Jest to zatem organizacja względnie niedawna, która posiada setki tysięcy członków, swoje ambulanse, szpitale, pociągi, która opracowuje nowe metody leczenia rannych i która zawdzięcza swe powstanie samorzutnej inicjatywie kilku ludzi wielkiego serca.

Może powie nam kto, że przecież i państwa przyczyniły się do rozwoju tej organizacji? — Tak, państwa położyły swą rękę na „Czerwonym Krzyżu, żeby nim zawładnąć. W komitetach centralnych przewodniczą panowie, których dusze lokajskie nazywają „księżętami krwi”. Królowie i królowe raczą darzyć komitety narodowe swym łaskawym patronatem. Lecz nie ich opiece zawdzięcza organizacja swoje powodzenie! Zawdzięcza je tysiącom komitetów lokalnych, rozsianych w każdym kraju, zawdzięcza ofiarnej działalności jednostek, mężnemu poświęceniu się wszystkich, którzy dążą do niesienia pomocy ofiarom wojny. I niewątpliwie to poświęcenie byłoby jeszcze większe, gdyby rządy nie w trącały się wcale do sprawy!

W każdym razie bynajmniej nie na rozkaz jakiegoś centralnego komitetu międzynarodowego śpieszyli Anglicy i Japończycy, Szwedzi i Chińczycy nieść swą pomoc rannym w 1871 r. Nie na rozkaz jakiegoś ministerium międzynarodowego wznoszono szpitale w dzielnicach, objętych pożogą wojny, i urządzano ambulanse na polach bitew. Działo się to jedynie dzięki inicjaty-

tu powszechnego jest, oczywiście, niezbędnym, by społeczeństwo przejęło wszystkie środki produkcji.

Ekonomiści przypomną nam niewątpliwie, lubią bowiem często przytaczać ten argument, że w niektórych gałęziach przemysłu kategoria młodych, silnych, zręcznych robotników cieszy się względnym dobrobytem. Zawsze powołują się z dumą wobec nas — na tę garstkę pracowników. Ale nawet ten dobrobyt — udział niewielu — czyż jest zapewniony? Jutro może niedbalstwo, brak przezorności, czy chciwość przedsiębiorcy wyrzuci na bruk tych uprzywilejowanych i krótki okres dobrobytu będzie okupiony przez lata niedostatku lub nędzy. Ileż przedsiębiorstw w ważnych gałęziach przemysłu (przemysł żelazny, tkacki, cukrowniczy itp.) przeżywa okresy zastoju i bezrobocia z powodu spekulacji, zmian naturalnych w warunkach pracy lub skutków współzawodnictwa? Wszystkie ważniejsze gałęzie przemysłu tkackiego i mechanicznego, przechodziły niedawno przesilenia. A cóż mówić o gałęziach przemysłu, które mają charakter efemeryczny lub sezonowy!

Jakim kosztem zdobywany bywa względny dobrobyt kilku kategorii robotników? Kosztem ruiny rolnictwa, bezwstydnego wyzysku chłopów i nędzy mas. Obok nielicznej mniejszości robotników, korzystających z względnego dobrobytu, ileż to milionów pędzi życie z dnia na dzień, bez pewności zarobku i chleba! Ilu chłopów pracuje po czternaście godzin dziennie za lichą strawę! Kapitalizm wyludnia wieś, wyzyskuje kolonie i kraje o opóźnionym rozwoju przemysłu, skazuje olbrzymią większość robotników na brak wykształcenia nawet w ich własnym fachu. Rozkwit jednej gałęzi przemysłu okupuje ruina dziesięciu.

Nie jest to bynajmniej przypadek, lecz konieczność ustroju kapitalistycznego. Na to, żeby wynagradzać należycie parę kategorii robotników, potrzeba dziś: by chłop był kozłem ofiarnym społeczeństwa; by wieś wyludniała się na korzyść miasta; by drobne rzemiosła skupiały się na biednych przedmieściach wielkich miast i produkowały niemal za darmo tandetę, udostępniającą wyroby wielkiego przemysłu lichu zarobkującej ludności; na to, by marne tkaniny mogły rozejść się na odzież dla ludności robotniczej, krawiec musi zadowalać się zapłatą głodową! Potrzeba wreszcie, by kraje Zachodu wyzyskiwały bardziej zacofany Wschód.

Zło obecnej organizacji nie pochodzi zatem z tego, że nadwartość produkcji idzie na korzyść kapitalistów — jak to twierdził Rodberthus i Marks, zwiężając przez to koncepcję socjalistyczną i zacieśniając pogląd ogólny na kształt ustroju kapitalistycznego. Nadwartość jest bowiem wynikiem głębiej ukrytych przyczyn. Zło zasadza się w tym właśnie, że może istnieć jako nad-

wartość, zamiast prostej nadwyżki, niespożytej przez każde pokolenie. Dla istnienia nadwartości trzeba, by robotnicy płci obojga, a nawet dzieci, zmuszani przez głód, sprzedawali swą siłę roboczą za szczupłą część tego, co ona wytwarza, a zwłaszcza, co wytworzyć może. Tak będzie jednak dopóty, dopóki środki produkcji będą własnością prywatną. Póki człowiek zmuszony jest płacić haracz właścicielowi za prawo uprawiania roli lub puszczania w ruch maszyny, póki przedsiębiorca ma możliwość produkowania przedmiotów, zapewniających mu największe zyski, bez względu na odczuwane przez ogół potrzeby, poty dobrobyt może być tylko przejściowym udziałem małej garstki ludzi, okupowanym nędzą i niedolą reszty społeczeństwa. Nie dość jest rozdzielić pomiędzy robotników zyski jakiejś jednej gałęzi przemysłu, jeśli równocześnie potrzeba wyzyskiwać tysiące robotników w innych gałęziach. Zagadnienie polega na tym, by WYTWARZAĆ MOŻLIWIE NAJMNIEJSZYM NAKŁADEM SIŁ LUDZKICH MOŻLIWIE NAJWIĘKSZĄ SUMĘ NIEZBĘDNYCH PRODUKTÓW.

Taki punkt widzenia na całokształt potrzeb społeczeństwa obcy jest przedstawicielom własności prywatnej. Dlatego to społeczeństwo, które przyjmie ten ideał, będzie zmuszone wywłaszczyć środki wytwarzania bogactw. — Obejmie w swe posiadanie ziemię, fabryki, kopalnie, środki komunikacji, a nadto będzie stale badać zarówno potrzeby spożywców, jak najbardziej celowe metody produkcji.

II

Ile godzin dziennie człowiek musiałby pracować dla zapewnienia swej rodzinie dostatecznego pożywienia, wygodnego mieszkania i niezbędnej odzieży? Pytanie to od dawna zaprzęta umysły socjalistów. Przypuszczają ogólnie, że wystarczy cztery do pięciu godzin pracy — pod warunkiem, oczywiście, że pracować będą wszyscy. W końcu XVIII wieku Benjamin Franklin przyjął normę pięciu godzin. Jeżeli od tego czasu potrzeby ludzkie wzrosły, to należy pamiętać, że produktywność pracy podniosła się także i to w większym daleko stopniu.

W rozdziale XVII, gdzie mowa o rolnictwie, zobaczymy, co dać może ziemia człowiekowi, który ją uprawia w sposób rozumny, i nie rzuca ziarna w rolę źle obrobioną, jak to się dzieje dzisiaj. W wielkich fermach Zachodnich Stanów Ameryki, o obszarze dziesiątek tysięcy kilometrów kwadratowych, których gleba jest daleko uboższa od ulepszonej przez kulturę ziemi Euro-

Prawda, że gdy w danej miejscowości, gdzie leży posterunek ratunkowy, odbywa się głosowanie — np. w sprawie szkół lub podatków miejscowych — komitety ratunkowe, jako takie, nie biorą nigdy udziału w dyskusjach, skromność, której niestety nie naśladowują członkowie rad municypalnych. Ale z drugiej strony ci mężni ludzie nie chcą się zgodzić na to, aby ci, co nigdy nie narażali swego życia w walce z rozhukanym żywiołem, stanowili prawa, dotyczące akcji ratunkowej. Na pierwszy sygnał o grożącym niebezpieczeństwie, zbiegają się, porozumiewają i wyruszają na morze. Nie oczekują orderów — jedynym bodźcem jest ich dobra wola.

Przyjrzyjmy się innemu jeszcze stowarzyszeniu tegoż rodzaju — Czerwonemu Krzyżowi. Mniejsza zresztą o nazwę; zobaczymy czym ono jest.

Wyobraźcie sobie, co by to było, gdyby w połowie XIX wieku zjawił się ktoś i powiedział: „Państwo, które z taką łatwością potrafi w ciągu jednego dnia wydać na śmierć dwadzieścia tysięcy ludzi, a dwa razy tyle skazać na kalectwo, nie jest zdolne do niesienia pomocy własnym swym ofiarom. Dlatego też — dopóki wojna istnieje — sprawę tę winna wziąć w swe ręce inicjatywa prywatna. Trzeba, żeby ludzie dobrej woli stworzyli organizację międzynarodową dla tego humanitarnego celu”. Ileż by to drwin posypało się na człowieka, który by miał odwagę powiedzieć coś podobnego! Przede wszystkim nazwano by go utopistą, a następnie, gdyby go miano zaszczycić odpowiedzią, to powiedziano by: „Właśnie tam gdzie najwięcej pomoc będzie potrzebna, ochotników nie będzie! Wasze dobrowolne szpitale skoncentrują się w miejscach bezpiecznych, gdy tymczasem w ambulansach na polu bitwy brak będzie wszystkiego. Zresztą — antagonizmy narodowe sprawią, że biedni żołnierze umierać będą bez wszelkiej pomocy. I każdy miałby tu do dodania jakiś argument zniechęcający. Komuż z nas nie obijały się o uszy krytyki w podobnym tonie!

Wiemy obecnie, jaki obrót sprawa przyjęła. Wszędzie, w każdym kraju, w tysiącnych miejscowościach zorganizowane zostały z ochotników oddziały Czerwonego Krzyża, a gdy wybuchła wojna 1870–71 roku, ochotnicy przystąpili do roboty. Setki mężczyzn i kobiet spieszyły ofiarować swoje usługi. Zorganizowano tysiące szpitali i ambulansów, pociągi rozwoziły żywność, bieliznę i środki opatrunkowe. Komitety angielskie wysyłały całe transporty żywności, odzieży, nasion dla siewu, narzędzi, zwierząt pociągowych — nawet pługi parowe wraz z obsługującymi je specjalistami — do departamentów francuskich, zniszczonych przez wojnę! Przeczytajcie dzieło Gustawa Moyner, pt. „Czerwony Krzyż” a zdumieni będziecie ogromem pracy dokonanej.

ni ani przez mroki ani przez wichry, walczą w ciągu pięciu, sześciu, dziewięciu godzin z odmętą, zanim dopłyną do ginącego statku, słowem ludzi ryzykujących własne życie, aby ratować życie bliźnich, koniecznym jest uczucie solidarności, duch poświęcenia, które nie kupują się za pomocą galonów. Był to ruch zupełnie samorzutny, mający swe źródło w wolnym porozumieniu i inicjatywie indywidualnej. Setki zrzeszeń lokalnych zakwitły wzdłuż wybrzeży. Inicjatorzy mieli tyle zdrowego rozumu, że nie narzucili się stowarzyszeniom w charakterze dyrektorów. Szukali światła w wioskach rybaków. Gdy jakiś lord np. przysyłał fundusze na zbudowanie łodzi ratunkowej w jednej ze wsi nadbrzeżnych, przyjmowano ofiarę, lecz o wyborze miejsca postoju nowej łodzi, rozstrzygali rybacy i marynarze danej miejscowości.

Nie do admiralacji zwracano się o plany nowych łodzi. „Ponieważ chodzi — czytamy w jednym ze sprawozdań stowarzyszenia — aby ratownicy mieli pełne zaufanie do łodzi, na której puszczają się na morze, komitet winien przede wszystkim troszczyć się o to, by w każdej miejscowości łodzi ratunkowe budowane były według typu, który ratownicy miejscowi uznają za najlepszy”. To też każdy rok niemal przynosi jakieś udoskonalenia.

I wszystko spełniają ochotnicy, zorganizowani w komitety lub grupy lokalne, dzięki wzajemnej pomocy i wzajemnemu porozumieniu! Prawdziwi anarchiści! Nie nakładając na stowarzyszonych żadnych opłat przymusowych w ciągu roku zebrali składkami dobrowolnymi z górą milion franków.

Rezultaty ich pracy przedstawiają się w sposób następujący: stowarzyszenie posiadało w 1891 roku 293 łodzi ratunkowych. W tymże roku uratowało 601 rozbitków i 33 okręty, a od czasu założenia ocaliło ogółem życie 32 671 ludzi. W roku 1886, gdy zatonięły trzy łodzi ratunkowe wraz z załogami, do stowarzyszenia przystąpiły setki ochotników, zawiązując szereg nowych grup lokalnych, czego wynikiem było zbudowanie około dwudziestu statków. Nadmienimy tu jeszcze, że stowarzyszenie rozsyła co roku rybakom i marynarzom doskonałe barometry, odstępując je po cenie trzy razy niższej od ich wartości rzeczywistej. Nadto zajmuje się szerzeniem wiadomości meteorologicznych i komunikuje zainteresowanym przepowiednie uczonych, co do nagłych zmian pogody.

Setki tych drobnych komitetów czy grup lokalnych — powtarzamy raz jeszcze — nie są zorganizowane hierarchicznie i tworzą się wyłącznie z ochotników-ratowników oraz ludzi, których ta sprawa blisko obchodzi. Komitet centralny, który jest raczej ośrodkiem dla porozumienia się stowarzyszonych, do ich czynności nie wtrąca się wcale.

py, zbiór z hektara wynosi 12 — 18 hektolitrów, czyli połowę tego, co dają gospodarstwa w Europie i we Wschodnich Stanach Ameryki. A jednak dzięki maszynom, które pozwalają dwóm robotnikom obrobić dziennie dwa i pół hektara, stu ludzi przez rok wyprodukuje zboże, potrzebne w ciągu roku dla dziesięciu tysięcy osób.

Zatem dla zapewnienia sobie chleba na cały rok, człowiek w tych warunkach potrzebowałby pracować tylko trzydzieści godzin, czyli sześć dni pięciogodzinnych. Dla zaopatrzenia zaś w chleb rodziny, złożonej z pięciu osób — potrzeba by trzydziestu takich pół-dni pracy.

Wykażemy na podstawie danych z praktyki dzisiejszej, że przy zastosowaniu intensywnej kultury rolnej, niespełna sześćdziesiąt pół-dni roboczych wystarczyłoby na wyprodukowanie dla całej rodziny nie tylko chleba, mięsa i jarzyn, ale nawet wykwintnych owoców.

Z drugiej strony, badając sprawę mieszkań robotniczych w wielkich miastach angielskich, przekonamy się, że budowa oddzielnego domku robotniczego, pochłania 1400 — 1800 pięciogodzinnych dni pracy. Domek taki służyć może co najmniej przez pięćdziesiąt lat, czyli 28 — 36 pół-dni pracy na rok może zapewnić rodzinie robotniczej zdrowe i ładne pomieszkowanie, zaopatrzone we wszelkie niezbędne udogodnienia. Tymczasem, teraz robotnik za takie same mieszkanie płaci właścicielowi domu 75 — 100 dni pracy rocznie.

Zważmy, że dane powyższe przedstawiają obecne koszty mieszkań w Anglii, przy wadliwej organizacji społeczeństwa. W Belgii wniesiono daleko mniejszym kosztem całe kolonie robotnicze. Wziąwszy wszystko to pod uwagę, twierdzimy, iż w dobrze zorganizowanym społeczeństwie 30 — 40 pół-dni pracy wystarczyłoby dla zapewnienia sobie wygodnego mieszkania.

Pozostaje kwestia odzieży. Tu wszelkie obliczenie jest niemal niemożliwe, gdyż zyski chmary pośredników, tkwiące w cenie sprzedażnej tkanin i realizowane przy sprzedaży, wymykają się z pod wszelkiej oceny. Weźmy, na przykład, sztukę sukna i zliczmy to, co pobrał właściciel łąki, posiadacz owiec, kupiec wełny i wszyscy jego pośrednicy, towarzystwo kolei żelaznych, właściciel przędzalni, tkalni, kupcy i komisjonerzy; wówczas dopiero mieć będziemy pojęcie, ile płacimy haracz przy kupnie ubrania, całemu zastępowi kapitalistów. Niepodobna wprost określić, ilu dniom roboczym odpowiada paltro, które kupujemy, powiedzmy, za sto franków w wielkim magazynie paryskim.

Jedno jest pewne, mianowicie to, że przy pomocy maszyn współczesnych ludzie doszli do produkowania ilości bajecznych ilości tkanin.

Przytoczmy kilka przykładów. W Stanach Zjednoczonych w 751 fabrykach wyrobów bawełnianych (przędzalnie i tkalnie) 175.000 robotników i robotnic wyrabia bez mała 2 miliardy metrów tkanin, oraz olbrzymie ilości nici. Samych tkanin wypada przeciętnie na jednego robotnika w ciągu 300 dni roboczych po 9,5 godzin pracy — 11.000 metrów, czyli 40 metrów na 10 godzin. Jeżeli przyjąć, że rodzina robotnicza zużywa w ciągu roku 200 metrów, co jest aż nadto wystarczające, to ilość ta odpowiada 50 godzinom pracy, czyli dziesięciu dniom pięciogodzinnym. Nadto pozostawałaby pewna ilość nici, używanych do szycia, do zakładania osnowy pod sukno i do wyrabiania tkanin pół-wełnianych.

Co się tyczy postępów w samym przemyśle tkackim, to statystyka urzędowa Stanów Zjednoczonych wykazuje, że w roku 1870 robotnik, pracując 13 — 14 godzin, wyrabiał 9.500 metrów białej tkaniny bawełnianej. W 16 lat później (w 1886), pracując już tylko 55 godzin tygodniowo, wyrabiał 27.000 m.

Tkanin kolorowych (tkanie i barwienie) wyrabiano 29.150 metrów w ciągu 2669 godzin pracy rocznej, czyli 11 metrów na godzinę. Dla otrzymania zatem owych niezbędnych dla rodziny 200 metrów tkanin białych i kolorowych potrzeba by pracować niespełna 20 godzin rocznie. Trzeba dodać, że materiał surowy przychodzi mniej więcej w takiej postaci, w jakiej zostaje zabrany z pola i że cały szereg manipulacji, którym podlega bawełna, zanim przekształci się w tkaninę, jest uwzględniony w obliczeniu tych 20 godzin. Dla kupienia w sklepie 200 metrów materiału musi robotnik — i to robotnik dobrze wynagradzany — poświęcić co najmniej 10 — 15 dziesięciogodzinnych dni pracy, czyli 100 — 150 godzin. A chłop angielski, by pozwolić sobie na ten zbytek, musi mozolić się miesiąc, jeżeli nie więcej. Z tego przykładu widać, że w dobrze zorganizowanym społeczeństwie 50 pół-dni pracy rocznie dałoby możliwość zaopatrzenia siebie i rodziny w odzież lepszą, niż ta, którą posiada dzisiaj nasze drobnomieszczactwo.

Z rachunku naszego wypada, że potrzeba 60 pół-dni pracy dla zapewnienia jednej rodzinie płodów ziemi na cały rok, 40 pół-dni — na mieszkanie, a 50 — na odzież, czyli razem 150 dni, t. j. pół roku.

Pozostaje zatem jeszcze 150 pół-dni roboczych, które można będzie użyć na zaspokojenie innych potrzeb, np. meble, środki przewozowe, towary kolonialne itp.

Obliczenia nasze są, oczywiście, tylko przybliżone. Można je wszakże sprawdzić w inny sposób. Jeżeli zliczymy w każdym narodzie cywilizowanym tych, którzy nic nie wytwarzają, albo pracują w przemysłach

się wyłącznie względem na swój interes indywidualny. Ale gdyby każdy właściciel statku był zmuszony, na skutek socjalizacji produkcji, spożycia i wymiany, do uczestniczenia w stu innych związkach, potrzebnych do zaspokojenia jego potrzeb, sprawa uległaby zmianie zasadniczej. Potężny na wodzie, czułby się słabym na lądzie i spuściłby z tonu, aby porozumieć się z kolejami, z fabrykami i innymi grupami.

W każdym razie, nie sięgając w przyszłość, wskazaliśmy na związek samorzutny, który umie obejść się bez rządu. Przejdźmy do innych przykładów. Gdy mowa o statkach, nie zapomnijmy o jednej z najpiękniejszych organizacji, jaka powstała w XIX stuleciu, z której możemy być słusznie dumni. Jest to Związek Ratowania Tonących (Lifeboat Association).

Wiadomo, iż rok rocznie tysiące statków rozbija się u wybrzeży Anglii. Na pełnym morzu mocny okręt rzadko boi się burzy. Niebezpieczeństwa grożą mu dopiero u wybrzeży: nawałnice, prądy, uniemożliwiające kierowanie statkiem, skały podwodne i mielizny, na których rozbić się może.

Nawet ongiś, kiedy mieszkańcy nadbrzeżni rozpalali ognie na brzegu morskim, w celu zwabienia okrętów na mielizny, by podług zwyczaju zawładnąć ich ładunkiem — nawet wówczas robili co mogli dla ocalenia załogi. Spostrzegłszy tonący statek, rzucali się na morze na swych drobnych, jak łupina orzecha łódkach i spieszyli na pomoc ginącemu, znajdując sami częstokroć śmierć w falach. Każda wioska nadbrzeżna posiada legendy o czynach bohaterskich swych mieszkańców, zarówno kobiet jak mężczyzn, którzy narażali swe życie, niosąc pomoc tonącej załodze.

Zapewne i państwo i uczeni przyczyniają się do zmniejszenia liczby katastrof. Latarnie morskie, sygnały, mapy, przepowiednie meteorologiczne niezawodnie uczyniły wiele w tym kierunku. A jednak i dziś jeszcze co roku tysiące statków i wiele tysięcy istot ludzkich potrzebuje ratunku.

I otóż kilku ludzi dobrej woli wzięło się do dzieła. Z zawodu marynarze, wypracowali model łodzi ratunkowej, zdolnej do walki z burzą bez obawy przewrócenia się lub zatonięcia. Po czym rozpoczęły agitację w celu zbudzenia zainteresowania dla swej sprawy w szerokich kołach publiczności i zdobycia niezbędnych środków na budowę łodzi ratunkowych i rozmieszczenia ich tam gdzie najczęściej zdarzały się wypadki.

Ludzie ci, nie mając w sobie jakobinizmu, nie zwrócili się do rządu o pomoc. Rozumieli bowiem, że dla pomyślnego rozwoju tego przedsięwzięcia niezbędny jest współdziałanie marynarzy, ich entuzjazm, znajomość miejscowości, w szczególności zaś ich poświęcenie. Ażeby odnaleźć ludzi, którzy na pierwszy sygnał rzucą się wśród nocy w otchłań bałwanów, niepowstrzyma-

dowanymi kamieniami z krzywdą dla ładunku zboża, przeznaczonego dla innej gminy. Któż ma regulować ruch statków, jeżeli nie państwo?”

Otóż życie realne dostarcza dowodów, że i w tym wypadku, jak w wielu innych, doskonale obejść się można bez państwa. Swobodne porozumienie, swobodna organizacja, zastępują kosztowną i szkodliwą maszynę państwem i lepiej spełniają to samo zadanie.

Wiadomo, czym są dla Holandii kanały — są to jej drogi. Wiadomo również, jaki tam ruch panuje. To, co u nas transportuje się drogami bitymi i żelaznymi, w Holandii idzie drogą wodną. W kraju tym, powinni ludzie wydierać sobie oczy o to, czyj statek przejdzie pierwszy. Tu przede wszystkim państwo powinno interweniować w celu zaprowadzenia ładunku.

A jednak dzieje się inaczej. Holendrzy są bardziej praktyczni i już od bardzo dawna potrafili urządzić się inaczej, tworząc gildie, czy syndykaty przewozowe. Były to stowarzyszenia wolne, wyłonione pod wpływem potrzeb żeglugi. Ruch statków odbywał się według przyjętej kolei. Każdy statek powinien się do niej stosować i nie wolno mu wyprzedzać innych pod karą wykluczenia z syndykatu. Żaden nie miał praw a stać na kotwicy w portach dłużej nad pewną liczbę dni, po upływie których, musiał odpływać nawet bez ładunku, aby opróżnić miejsce dla innych. W ten sposób unikano przepełnienia, aczkolwiek pozostawiono pole dla współzawodnictwa przedsiębiorców, konsekwencji zasady własności indywidualnej. Usunięcie to — a porozumienie będzie bardziej szczerze, bardziej sprawiedliwe. Oczywiście, właściciel statku mógł należeć albo nie należeć do syndykatu — była to jego sprawa osobista. Jednak większość wołała doń przystąpić. Syndykaty dają bowiem takie korzyści, że zawiązały się na Renie, na Wezerze, na Odrze, aż po Berlin. Przewoźnicy nie czekali, aż wielki Bismarck zaanektuje Holandię dla Niemiec i zamianuje swego „Ober-Haupt-General-Staats-Kanal-Navigations-Ratha” (najwyższego, głównego, generalnego radcę państwowego dla spraw żeglugi na kanałach), dźwigającego ilość galonów, odpowiadającą długości jego tytułu. Woleli porozumieć się w skali międzynarodowej. Co więcej, szereg żaglowców, pełniących służbę pomiędzy portami niemieckimi, a Skandynawią i Rosją, przystąpiło również do tych syndykatów, w celu regulowania ruchu na Bałtyku i wprowadzenia doń pewnej harmonii. Związki te, oparte na porozumieniu dobrowolnym są w zupełności niezależne od rządu.

Możliwe, a nawet prawdopodobne, że i tutaj wielki kapitał uciska mały. Możliwe też, że syndykat ujawni tendencje do przeobrażenia się w monopol zwłaszcza pod cennym protektoratem państwa, które nie omieszka się tutaj wtrącić. Nie zapominajmy, że syndykaty składają się z ludzi, którzy kierują

szkodliwych, skazanych na zagładę, tych wreszcie, którzy trudnią się bezużytecznym pośrednictwem, to przekonamy się, że liczba właściwych wytwórców mogłaby być podwojona. Zdwójona liczba wytwórców, przy trosce społeczeństwa o oszczędzanie sił ludzkich, umożliwiłaby zredukowanie czasu pracy do pięciu godzin dziennie bez zmniejszenia ogólnej wytwórczości. Jeżeliby dalej usunąć marnotrawienie sił ludzkich w służbie bogaczy, oraz administracji, liczącej jednego urzędnika na dziesięciu mieszkańców, i użyć te siły na pracę produkcyjną, to można by ograniczyć dzień pracy do czterech, a nawet trzech godzin, o ile byśmy się zadowolili obecną ilością produktów.

Opierając się na powyższych wywodach, dojść możemy do następującego wniosku: Weźmy społeczeństwo o kilku milionach członków, trudniących się rolnictwem i różnymi gałęziami przemysłu, — przypuśćmy, na przykład, że to będzie Paryż wraz z departamentem Seine-et-Oise. Dzieci w tym społeczeństwie uczą się pracować zarówno rękami, jak głową. Dorośli, z wyjątkiem kobiet, zajętych wychowaniem dzieci, zobowiązują się pracować po pięć godzin dziennie od 20 czy 22 lat do 45 czy 50 lat, według swego wyboru w jednej z dziedzin pracy, uznanych za niezbędną. Społeczeństwo takie mogłoby zapewnić dobrobyt wszystkim swym członkom — dobrobyt istotny, odmienny od tego, w który opływa dzisiejsza burżuazja. Każdy pracownik rozporządzałby ponadto co najmniej pięciu godzinami czasu, które poświęcałby nauce, sztuce i zaspakajaniu potrzeb indywidualnych, nie objętych kategorią rzeczy niezbędnych. Z czasem, ze wzrostem produktywności pracy ludzkiej, wszystko, co dziś jest uważane za zbytek niedostępny, zostałoby włączone do kategorii rzeczy niezbędnych.

Rozdział 9. Pragnienie Zbytku

Człowiek nie jest wszakże istotą, którą sprawy jedzenia, picia i znalezienia sobie schroniska, mogłyby w zupełności zadowolić. Gdy zaspokoi swe potrzeby materialne z nie mniejszą siłą budzą się w jego duszy pragnienia, którym można by dać miano artystycznych, ilu ludzi, tyle pragnień. W miarę rozwoju cywilizacji i indywidualności ludzkiej – pragnienia te coraz bardziej się różniczkują.

Dziś nawet spotkać można wiele osób płci obojga, które wyrzekają się rzeczy najniezbędniejszych dla jakiegoś drobnego przedmiotu zbytku, przyjemności, zadowolenia umysłowego lub materialnego. Chrześcijanin, asceta potępia potrzeby zbytku, ale w rzeczywistości właśnie te drobiazgi przerywają monotoność życia i uprzyjemniają je. Czy wobec nieuniknionych utrapień życie byłoby co warte, jeśliby człowiek nie miał, od czasu do czasu, po za pracą codzienną, przyjemności, odpowiadających jego upodobaniom.

Jeśli pragniemy rewolucji socjalnej, to niewątpliwie dlatego, by przede wszystkim ogółowi zapewnić chleb, by przekształcić ten obmierzły porządek rzeczy, gdzie zdrowi muszą próżnować, gdy nie znajdują fabrykanta, który chciałby ich wyzyskiwać, a całe rodziny robotnicze umierają przedwcześnie z braku opieki, odpowiedniego pożywienia i mieszkania. Pragniemy rewolucji, by wreszcie położyć kres wszystkim krzywdom i niesprawiedliwościom.

Oczekujemy wszakże od rewolucji jeszcze czegoś innego. Obecnie robotnik, zmuszony do ciężkiej walki o byt, pozbawiony jest owych wzniosłych rozkoszy, najwyższych, jakie są dostępne dla człowieka, które daje wiedza i sztuka, a zwłaszcza twórczość naukowa i artystyczna. Właśnie dlatego, by te dziedziny, będące dotychczas przywilejem niewielu, udostępnić wszystkim, by zapewnić wolny czas, niezbędny dla rozwoju zdolności umysłowych – rewolucja musi każdemu dostarczyć chleba powszedniego. Czas wolny, oto – zaraz po chlebie – nasz cel najwyższy.

Naturalnie, że obecnie, gdy setkom istot ludzkich brak rzeczy najniezbędniejszych, zbytek jest zbrodnią; istnienie zbytku okupuje się dziś przymieraniem z głodu dziecka robotniczego! Ale w społeczeństwie, gdzie nie będzie

handlu zbożowym wykazały, jak wielkim jest udział państwa w tej eksploatacji słabych przez silnych. I tu państwo dziesięciokrotnie, stokrotnie wzmogło potęgę wielkiego kapitału. I gdy widzimy, że syndykatom towarzystw kolejowych (które też są owocem wolnego porozumienia) udaje się niekiedy osłonić drobne towarzystwa przed wielkimi, to możemy tylko podziwiać moc wewnętrzną zasady wolnego porozumienia, wbrew wszechpotędze wielkiego kapitału, wspieranego przez państwo. Istotnie, drobne towarzystwa żyją pomimo stronniczości państwa, i jeżeli we Francji, tym klasycznym kraju centralizacji państwowej, istnieje tylko pięć czy sześć wielkich towarzystw kolejowych, to w Wielkiej Brytanii natomiast naliczyć ich można przeszło sto, a wszystkie żyją w najlepszym porozumieniu wzajemnym i niezawodnie stoją wyżej, pod względem organizacji i szybkości przewozu towarów i ludzi, od kolei francuskich i niemieckich.

Zresztą nie o to chodzi. Wielki kapitał, wspierany przez państwo, zawsze może zdławić drobne kapitały, o ile to będzie w jego interesie. Chodzi nam o podkreślenie faktu, że porozumienie setek towarzystw kolejowych, w których rękę znajdują się koleje Europy, nastąpiło bezpośrednio, bez interwencji jakiegoś rządu centralnego, który by poszczególnym towarzystwom dyktował prawa. Porozumienie to utrzymuje się w dalszym ciągu dzięki zjazdom, na których przedstawiciele towarzystw radzą, nie nad prawami, lecz nad projektami, które następnie komunikują swym mocodawcom. Jest to zasada nowa, różniąca się zasadniczo od wszelkiej zasady państwowej – monarchicznej, czy republikańskiej, autokratycznej czy parlamentarnej. Jest to prąd nowy, nieśmiało jeszcze ujawniający się w społeczeństwach europejskich, ale do którego należy przyszość.

III

Ile razy zdarza się czytać w pismach socjalistów-państwowców wykrzykniki: „A któż w przyszłym społeczeństwie podejmie się regulowania ruchu na kanałach? A gdyby któremu z waszych „towarzyszy” anarchistów przyszło do głowy postawić swą łódź w poprzek kanału i zatamować drogę tysiącom statków – któż by przywołał go do porządku?”

Przyznajemy, iż takie przypuszczenie jest nieco fantastyczne. Ale można by dodać: „A cóż będzie, jeżeli np. pewna grupa lub gmina zechce, aby jej statki przeszły przez kanał przed innymi i zajmie cały kanał statkami nała-

darki ekonomicznej, ani nawet organizacji technicznej. Chodzi nam tylko o podkreślenie faktu, że jeżeli kapitaliści, mający jedynie na celu powiększenie swych osobistych zysków kosztem ogółu, mogą eksploatować koleje żelazne bez powoływania jakiegoś ministra czy biura międzynarodowego — to dlaczego nie potrafią tego również debrze, a nawet lepiej uczynić stowarzyszenia robotnicze?

Istnieje jeszcze jeden zarzut na pozór bardziej poważny. Można by powiedzieć, że porozumienie, o którym mówiliśmy, nie jest zupełnie swobodne, albowiem wielkie towarzystwa narzucają swą wolę małym. Mógłby ktoś wskazać np. jedno z takich wielkich towarzystw, które zmusza pasażerów, jadących z Berlina do Bazylei, jechać nie przez Lipsk, lecz przez Kolonię i Frankfurt; inne znów, które każą towarom nakładać drogi po sto i dwieście kilometrów (na większych przestrzeniach) w interesie swych potężnych akcjonariuszy; inne wreszcie, które drugorzędne linie kolejowe doprowadza do ruiny. W Stanach Zjednoczonych zarówno towary jak i pasażerowie zmuszani bywają niekiedy odbywać podróż podług marszruty wprost nieprawdopodobnej po to, aby dolary płynęły do kieszeni jakiegoś Vanderbilta.

Powtórzyć musimy poprzednią odpowiedź: dopóki istnieje będzie kapitalizm, dopóty wielki kapitał uciskać będzie kapitały drobne. Ucisk ten wszakże nie jest wyłącznie sprawą samego kapitalizmu. Wielkie towarzystwa uciskać mogą mniejsze przede wszystkim dlatego, że popiera je państwo, że stwarza na ich korzyść monopole. Marks doskonale wykazał, jak prawodawstwo angielskie uczyniło wszystko dla zrujnowania drobnego przemysłu, doprowadzenia włościanina do nędzy i oddania na pastwę wielkich przemysłowców całej armii nędzarzy, zmuszonych do sprzedawania swej pracy za byle jaką zapłatę. To samo da się powiedzieć o prawodawstwie, dotyczącym kolei żelaznych. Linie strategiczne, linie subwencjonowane, linie mające monopol przewożenia korespondencji międzynarodowej — wszystko było puszczane w ruch w interesie wielkich kapitałów. Gdy Rothschild — wierzyciel wszystkich państw europejskich — umieszcza swe kapitały w któremukolwiek przedsiębiorstwie kolejowym, wierni jego poddani — ministrowie, spieszą urządzić wszystko tak, by zabezpieczyć mu jak największe zyski.

W Stanach Zjednoczonych — owym kraju demokratycznym, stawianym niekiedy jako ideał przez państwowców — we wszystkich sprawach, mających związek z kolejami, panują stosunki wprost skandaliczne. Jeżeli jakieś towarzystwo ma możliwość zrujnowania współzawodników niskimi taryfami, to dlatego, że pokrywa swe straty zyskami z olbrzymich przestrzeni ziemi wydudzonej od państwa, za pomocą łapówek. Sprawozdania o amerykańskim

głodnych, potrzeby, które dziś wydają się pragnieniem zbytku, będą odczuwane daleko żywiej. A ponieważ ludzie zawsze różnić się będą pomiędzy sobą, (rozmaitość gustów i potrzeb jest główną rękojmnią postępu ludzkości) zawsze będą istnieć — i jest pożądane, by istniały — jednostki, których potrzeby wybiegają w którymkolwiek kierunku ponad poziom przeciętny.

Wszyscy ludzie, na przykład, nie potrzebują teleskopu, gdyż nawet wówczas, gdy wykształcenie będzie powszechne, znajdą się tacy, którzy mieć będą większe upodobanie do studiów mikroskopowych, niż do badań astronomicznych. Jedni ukochali rzeźbę, drudzy malarstwo; ten pragnie fortepianu, tamtego zadowala fujarka. Dziś człowiek, odczuwający potrzeby artystyczne, nie jest w stanie ich zaspokoić, jeżeli nie odziedziczył znacznego majątku, lecz pracując wytrwale, zdobywając kapitał intelektualny, który otwiera mu drogę do jakiegoś „wolnego zawodu”, nie traci nigdy nadziei, że będzie kiedyś mógł mniej lub więcej zaspokajać swe upodobania. Koncepcji idealnego społeczeństwa komunistycznego zarzucają nieraz to właśnie, że uwzględnia jedynie materialną stronę życia: „Będziecie mieli, może, dość chleba dla wszystkich — powiadają nam, ale brak będzie w waszych magazynach komunalnych pięknych obrazów, przyrządów optycznych, mebli wykwintnych, strojów, słowem, tych tysięcy przedmiotów, które zaspokajają nieskończenie różnorodne upodobania ludzkie. Chcecie pozbawić członka gminy możliwości posiadania czegośkolwiek innego poza chlebem i mięsem, którym komuna będzie wszystkich obdzielać, wraz z szarym płótnem, w które chcecie odziać wszystkie wasze obywatelki”.

Oto jest zarzut, który staje przed każdym systemem komunistycznym; zarzut którego nie mogli nigdy zrozumieć założyciele młodych społeczeństw w Ameryce. Sądzieli oni, że wszystko jest w porządku, gdy komuna zaopatrzy stowarzyszonych w dostateczną ilość sukna na odzież, oraz, gdy wybuduje salę koncertową, gdzie „bracia” będą mogli od czasu do czasu posłuchać muzyki, lub odegrać jakąś sztuczkę teatralną. Nie brali pod uwagę, że zmysł artystyczny istnieje zarówno w duszy rolnika, jak w duszy burżuja i że, aczkolwiek wrażliwość artystyczna zmienia się w zależności od poziomu kulturalnego, to jednak istota jego pozostaje zawsze ta sama. Na próżno Komuna zapewniała każdemu spólny posiłek, daremnie usuwała ze szkoły wszystko, co mogło sprzyjać rozwojowi indywidualności, bezskutecznie zalecała czytanie biblii, jako jedynej lektury — upodobania indywidualne ujawniały się w powszechnemu niezadowoleniu. Wszczywały się drobne kłótnie o to, czy nabyć fortepian, czy przyrządy fizyczne. Źródła postępu zamierały. Komuna mogła istnieć pod warunkiem, że wszelkie poczucie indywidualności, wszel-

kie upodobania artystyczne, wszelki pierwiastek rozwoju — zostanie zabity w duszach jej członków.

Czyżby i wspólnota anarchistyczna miała pójść tą samą drogą? Oczywiście, nie, o ile tylko uwzględni wszelkie przejawy i skłonności ducha ludzkiego i szukać będzie dróg do ich zaspakajania, wytwarzając jednocześnie wszystko, co jest niezbędne dla życia materialnego człowieka.

II

Gdy myślimy o otchłaniach otaczającej nas nędzy i cierpien, gdy słyszymy rozdzierające pieśni robotników bezrobotnych, przeciągających ulicami w poszukiwaniu pracy — wyznajemy szczerze, że czujemy wstręt do dysput nad sprawą, jak radzić sobie będzie społeczeństwo przyszłe, gdzie wszyscy będą mieli, co jeść, gdy ktoś zapragnie sewrskiej porcelany, lub szat aksamitnych.

Pierwszy impuls dyktuje nam taką odpowiedź: „Zapewnijmy najpierw chleb, a co do porcelany i aksamitów to zobaczymy później”.

Ponieważ jednak niepodobna zaprzeczyć, że poza chlebem, człowiek odczuwa inne jeszcze potrzeby i ponieważ potęga anarchii tkwi właśnie w tym, iż obejmuje wszystkie zdolności i pragnienia ludzkie, i wszystkie namiętności, nie pomijając żadnej, chcemy powiedzieć w paru słowach, w jaki sposób w społeczeństwie przyszłości mogłyby być zaspakajane umysłowe i artystyczne potrzeby człowieka.

Pracując po cztery lub pięć godzin dziennie do 45 lub 50 roku życia, człowiek, jak powiedzieliśmy wyżej, mógłby z łatwością wyprodukować wszystko, co jest niezbędne dla zapewnienia społeczeństwu dobrobytu.

Dziś pracuje się przy maszynie nie pięć, ale dziesięć godzin dziennie, a dni pracy w roku jest trzysta — i tak przez całe życie. Wynika stąd zrujnowanie zdrowia i przytępienie umysłu. Tymczasem, gdy jest możliwość zmiany zajęć, a zwłaszcza, gdy praca fizyczna przeplata umysłową, człowiek chętnie i bez uczucia znużenia oddaje się pracy po dziesięć i dwanaście godzin. Jest to zjawisko normalne. Człowiek, który przez cztery, czy pięć godzin pracuje dla zaspokojenia niezbędnych potrzeb życiowych, użyje reszty czasu według własnego upodobania. I właśnie te pięć lub sześć godzin dadzą mu możliwość, przy współpracy innych, zapewnienia sobie wszystkiego, czego pragnie, poza rzeczami niezbędnymi, dostarczonymi wszystkim przez komunę.

zbędną miałyby być w społeczeństwie, składającym się z grup wolnych pracowników?”

II

Usiłując dowieść za pomocą przykładów, że nawet teraz, pomimo istnienia niesprawiedliwości dzisiejszego ustroju społecznego, ludzie doskonale mogą porozumiewać się bez pomocy władzy państwowej, o ile interesy ich nie są biegunowo sprzeczne, nie przeoczamy jednak zarzutów, które nam postawić można.

Przykłady nasze mają jedną słabą stronę — niepodobna wskazać dziś ani jednej organizacji, która by nie spoczywała na wyzysku słabego przez silnego, biedaka przez bogacza. Dlatego to państwownicy, z właściwą im logiką, nie omieszkają powiedzieć nam: „Widzicie sami, że interwencja państwa jest niezbędną chociażby dlatego, aby położyć kres temu wyzyskowi.”

Tylko nie biorą oni pod uwagę tego, czego nas uczy historia, przemilczając, iż samo państwo przyczyniło się do pogorszenia tego stanu rzeczy, stwarzając proletariąt i wydając go na pastwę wyzyskiwaczy. I zapominają objaśnić nas, w jaki sposób możliwym jest zniesienie wyzysku, dopóki istnieć będą przyczyny wywołujące go — kapitał indywidualny, oraz nędza, w dwóch trzecich stwarzana przez państwo.

Nadto przewidujemy, iż przykład nasz spotka jeszcze taki zarzut: „Czyż nie widzicie, jak towarzystwa kolejowe rabują pasażerów, jak uciskają swych funkcjonariuszów? Przecież państwo musi wziąć ich pod swoją opiekę!”

Ale czyż nie mówiliśmy i nie powtarzaliśmy wielokrotnie, że dopóki istnieć będą kapitaliści, dopóty trwać będą nadużycia władzy. A któż inny, jak nie państwo, ów domniemany dobroczyńca — nadało owym towarzystwom tę straszliwą moc, którą rozporządzają? Kto dawał im koncesje? Kto posyłał wojsko dla uśmierzania strajków kolejowych? A początkowo czyż państwo nie rozciągało przywilejów towarzystw kolejowych tak dalece, że zabraniało gazetom wspominać o wypadkach kolejowych, aby nie obniżać wartości akcji kolejowych, przez siebie gwarantowanych? Czyż nie ono wspierało ów monopol, który czynił różnych Vanderbilto, Polakowów, dyrektorów kolei Parysko-Lyońsko-Śródziemnomorskiej i St. Gotardzkiej, „królami naszych czasów”?

Otóż, gdy przytaczamy jako przykład porozumienie, zawarte pomiędzy towarzystwami kolejowymi, to nie uważamy tego bynajmniej za ideał gospo-

czyć porządek ruchu pociągów To był właśnie ideał ukoronowanego idioty Mikołaja. Gdy przedstawiono mu projekt połączenia Moskwy z Petersburgiem, nakreślił na mapie Rosji linię prostą pomiędzy obiema stolicami i rzekł: „Taki ma być kierunek”. I tak istotnie po linii prostej przeprowadzono tor: zasypywano wąwozy, wznoszono wysokie mosty, które po kilku latach trzeba było porzucić, bez względu na niesłychane koszty, jakie pochłonęły.

Oto jeden sposób. Ale gdzie indziej postąpiono inaczej. Koleje żelazne budowano częściami, następnie części te łączono ze sobą, a wreszcie zainteresowane towarzystwa kolejowe, weszły ze sobą w porozumienie i tak zorganizowały ruch pociągów. aby można było przewozić towary bez przeladowywania ich z wagonu do wagonu przy przejściu z jednej linii na drugą.

Dokonano tego na drodze swobodnego porozumienia, za pomocą wymiany listów i propozycji, za pomocą zjazdów, na które przybywali delegaci me po to, aby stanowiąc prawa, lecz żeby rozważać i porozumiewać się co do kwestii specjalnych; a po zjeździe wracali do swych towarzystw nie z gotowym prawem, lecz z projektem umowy, który można by było przyjąć lub odrzucić.

Zapewne, nie obeszło się bez tarć; zdarzali się ludzie uparci, którzy nie dawali się przekonać. Ale koniec końcem spólny interes godził wszystkich — nie było potrzeby przywoływania wojska przeciw opornym.

Ta olbrzymia sieć połączonych kolei żelaznych i ten bajeczny ruch handlowy, któremu dają podstawę, stanowiący nie wątpliwie najbardziej charakterystyczną cechę naszego czasu — jest dziełem swobodnego porozumienia. Gdyby ktokolwiek przed pięćdziesięciu laty przepowiedział coś podobnego, to nasi dziadkowie mieliby go za głupca lub wariata i zakrzyczeliby go: „Nigdy w świecie nie uda się doprowadzić do porozumienia stu towarzystw akcyjnych! To utopia, czysta bajka! Porozumienie nakazać by mógł tylko jakiś zarząd centralny, z naczelnym dyrektorem o silnej pięści.”

Najciekawsze w tej organizacji jest właśnie brak jakiegokolwiek zarządu centralnego. Niema ani ministra, ani dyrektora, ani parlamentu, ani nawet komitetu naczelnego! Wszystko załatwia się drogą porozumienia.

A teraz zapytajmy państwowca, który powiada, że „nigdy nie można będzie obejść się bez rządu centralnego, chociażby nawet w takiej sprawie, jak regulowanie biegu towarów” — pytamy go: „W jaki sposób koleje europejskie mogą się bez niego obchodzić? W jaki sposób udaje się im przewozić po całym kontynencie miliony podróżnych i całe góry towarów? Jeżeli kolejowe towarzystwa akcyjne mogły dojść do porozumienia, dlaczego nie będą mogli tego dokazać robotnicy, gdy koleje przejdą w ich ręce? I jeżeli towarzystwa prywatne mogą działać zgodnie bez spólnej władzy, dlaczego nie-

Każdy więc wykona najpierw, na polu czy w fabryce, pracę, którą winien jest społeczeństwu i która stanowi jego udział w produkcji ogólnej, a drugą połowę dnia, tygodnia, czy roku zużyje na pracę dla zaspakajania swych potrzeb artystycznych i naukowych.

Powstaną tysiące stowarzyszeń, odpowiadających wszelkim upodobaniom i najróżnorodniejszym potrzebom.

Pragniesz, na przykład, poświęcić się literaturze. W tym celu przystąpisz do zrzeszenia, obejmującego pisarzy, zecerów, drukarzy, drzeworytników i rysowników którym przyświeca cel spólny: rozpowszechnianie wyznawanych idei.

Dziś autor wie, iż znajdzie się zawsze bydlę juczne, robotnik, który za marną płacę podejmie się wydrukowania jego pracy; ale nie troszczy się wcale o poznanie warunków, w jakich odbywa się ta praca. Jeżeli zecer zatruje się pyłem ołowianym, jeśli chłopak, obsługujący tłocznnię drukarską, umrze wskutek wyczerpania — czyż nie znajdą się na ich miejsce inni nędzarze?

Ale gdy nie będzie głodomorów, zmuszonych sprzedawać swą pracę za marne wynagrodzenie, gdy wczorajsza ofiara wyzysku, otrzymawszy wykształcenie, zechce własne idee przelewać na papier i publikować je, literaci i uczeni, radzi nie radzi, będą musieli zrzeszać się w celu drukowania swych utworów.

Dopóki pisarz widzieć będzie w bluzie robotniczej i w pracy ręcznej symbol niższości, dopóty dziką wydawać mu się będzie myśl własnoręcznego składowania i drukowania swej książki. Czyż dla wytchnienia po pracy niema sal gimnastycznych i klubów? Ale gdy zniknie piętno poniżenia, ciężące na pracy ręcznej, gdy wszyscy będą czynić użytek ze swych rąk, nie mając na kogo zwalić pracy fizycznej — wówczas literaci i ich wielbiciele płci obojga nauczą się bardzo prędko sztuki posługiwania się winkielakiem zecerskim, a, pracując spólnie nad drukowaniem swego ulubionego dzieła, poznają radość oglądania go w dziewiczej czystości, wychodzącego z pod maszyny rotacyjnej. A te wspaniałe maszyny — narzędzia tortury dzieci, obsługujących je od rana do wieczora, — staną się źródłem radości dla tych, którzy się będą niemi posługiwać dla rozpowszechniania myśli ulubionego autora.

Czy literatura straci na tym? Czy poeta przestanie być poetą, gdy popracuje w polu, lub przyczyni się własnoręcznie do wydrukowania swej książki? Czy powieściopisarz, który otrze się z bliska o robotnika w fabryce lub w lesie przy wytykaniu drogi, straci przez to znajomość serca ludzkiego? Zadać te pytania — to znaczy odpowiedzieć na nie.

Zapewne, niektóre książki będą szczuplejsze, ale za to więcej w nich będzie treści. Mniej będzie makulatury, ale to, co wyjdzie z druku, będzie daleko pilniej czytowane i lepiej oceniane. Książka mieć będzie szersze koło czytelników, bardziej wykształconych, bardziej zdolnych do jej zrozumienia i oceniania. Zresztą sztuka drukarska, która od czasów Gutenberga, zrobiła tak małe postępy, znajduje się jeszcze w niemowlęcym okresie rozwoju. Żeby złożyć to, co zostało napisane w przeciągu dziesięciu minut — potrzeba jeszcze dwóch godzin czasu.

O, gdyby każdy autor brał czynny udział w drukowaniu swoich dzieł, jakież olbrzymie postępy uczyniłoby już dotychczas drukarstwo! Z pewnością nie posługiwalibyśmy się ruchomymi czcionkami z XVII wieku.¹

III

Czy wszystko to jest czczym marzeniem? Bynajmniej, zwłaszcza dla tych, co umieją patrzeć i myśleć. Dziś życie samo przebiega w tym kierunku. Czyż to utopia przypuszczać, że, w społeczeństwie, którego wszyscy członkowie będą wytwórcami, dostatecznie wykształconymi, aby w wolnym czasie po krótkiej pracy obowiązkowej, oddawać się nauce i sztuce, ludzie zrzeszać się będą dla drukowania własnych utworów. Przy czym każdy współdziałać będzie czynnie w tej pracy. Już dziś naliczyć można setki tysięcy rozmaitych związków i towarzystw naukowych, literackich i innych. Są to związki dobrowolne, zawierane przez ludzi, interesujących się daną gałęzią wiedzy, w celu ogłaszania swych prac. Autorowie zbiorowych wydawnictw towarzystw naukowych nie pobierają zazwyczaj honorarium. Wydawnictwa zbiorowe nie są sprzedawane, rozsyła się je bezpłatnie do wszystkich zakątków kuli ziemskiej do towarzystw, uprawiających tę samą lub pokrewną gałąź wiedzy. Jedni członkowie zamieszczają w organie towarzystwa krótką notatkę o jakimś spostrzeżeniu, inni ogłaszają w nim obszernie prace, owoce badań długoletnich, dla innych wreszcie prace owe posłużą za punkt wyjścia do nowych poszukiwań. Są to więc zrzeszenia autorów i czytelników dążących do wspólnego celu — do twórczej pracy w danej dziedzinie.

W prawdzie towarzystwo naukowe — tak samo jak dziennik jakiegoś bankiera, zwraca się do wydawcy, który najmuje robotników dla dokonania druku. Ludzie pracujący w zawodach tzw. wyzwolonych, gardzą pracą ręczną,

¹ Autor nie uwzględnił wynalazku linotypji, której konstrukcja analogiczna do maszyny do pisania — stanowi zasadniczy postęp w sztuce drukarskiej. (przyp. red.)

Natomiast nie posiadamy materiału do odtworzenia obrazu życia wewnętrznego jakiegoś miasta średniowiecznego, do zaznajomienia się z olbrzymim mechanizmem handlowym miast hanzeatyckich, albo do zapoznania się z dziejami budowy katedry w Rouen. Historia zna dobrze daty katarów monarchów, ale działalnością twórczą ludu poza murami pałaców królewskich i parlamentów zajmować się nie lubi. I jeżeli nawet jakiś uczony poświęci swe życie badaniu tej strony dziejów, to prace jego pozostają nieznane, a tymczasem „historie polityczne” — a więc fałszywe, gdyż oświetlające jednostronnie życie społeczne — mnożą się, są czytane i studiowane w szkołach.

Skupiwszy całą uwagę na parlamentach, ministrach i królach, nie strzegamy nawet tej olbrzymiej pracy, codziennie wykonywanej dokoła przez wolne zrzeszenia, pracy, stanowiącej największą chlubę naszych czasów.

Oto dłaczego pragnęliśmy zaznaczyć przynajmniej niektóre bardziej uderzające przejawy tej pracy twórczej i zarazem pokazać, że bez interwencji rządów ludzie doskonale umieją w najbardziej nawet zawitych kwestiach porozumiewać się dla wspólnej pracy, o ile tylko interesy ich nie są całkiem sprzeczne.

Oczywiście, iż w społeczeństwie dzisiejszym, opartem na własności prywatnej t. j. na żdzierstwie i na ciasnym, a więc bezmyślnym indywidualizmie — podobnego rodzaju objawy muszą być z konieczności ograniczone, porozumienie nie zawsze jest pozbawione cech pewnego przymusu i niejednokrotnie ma na widoku cele małostkowe, a nawet niskie.

Atoli nie chodzi nam tutaj o przykłady, godne naśladowania — tych bowiem społeczeństwo współczesne dostarczyć nie może. Pragniemy tylko wykazać, iż, pomimo przygniatającego nas indywidualizmu, jest jednak w życiu naszym szeroka dziedzina, w której postępujemy na zasadzie swobodnego porozumienia. Okazuje się, iż bez rządu daleko łatwiej obejść się, niż się na pozór zdaje.

Przytoczyliśmy przykład kolei żelaznych; powróćmy doń jeszcze.

Sieć kolei europejskich pozwala podróżować z północy na południe, ze wschodu na zachód — od Petersburga do Madrytu, z Calais do Konstantynopola — bez dłuższych postoi, nie przesiadając się nawet (o ile się jedzie ekspresem). Posyłka, oddana na którejkolwiek stacji, dojdzie do rąk adresata, w Turcji czy Azji; wystarcza, aby nosiła napis danej miejscowości.

Podobny rezultat osiągnąć można dwojaką drogą. Jakiś Napoleon, Bismarck, czy inny władca, który marzył o podboju Europy, mógł z Paryża, Berlina lub Rzymu, nakreślić na mapie kierunek linii kolejowych i wyzna-

Rozdział 11. Wolne Porozumienie

I

Dzięki odziedziczonym przesądom, dzięki z gruntu fałszywemu wychowaniu i wykształceniu, tak dalece przyzwyczailiśmy się widzieć wszędzie rząd, prawodawstwo i urzędników, iż w końcu zaczynamy wierzyć, że ludzie porzyczaliby się wzajem, jak dzikie zwierzęta, gdyby oko policjanta przestało nad nimi czuwać i że na ziemi zapanowałby zupełny chaos, gdyby władza państwowa nagle runęła. W tym zaślepieniu nie dostrzegamy dokoła tysięcy i tysięcy wolnych zrzeszeń, tworzących się bez wszelkiego udziału prawa i sumą osiągniętych rezultatów, prześcigających wszystko, co się dokonywa pod opieką państwową.

Zajrzyjcie do którejkolwiek gazety codziennej. Szpalty jej poświęcone są wyłącznie działalności rządów i szachrajstwu politycznym. Gdyby jakiś Chińczyk przejrzał nasze dzienniki, nabrałby niewątpliwie przekonania, że w Europie nic się nie dzieje bez rozkazu z góry. Ale spróbujcie znaleźć tam cośkolwiek o instytucjach, które powstają i rozwijają się bez udziału rządu! O tym niema nic albo prawie nic. Jeżeli prowadzi się rubryka „wypadków bieżących”, to chyba dlatego, że pozostała w związku z działalnością policji. O jakimś dramacie rodzinnym, o jakimś akcie protestu względem władzy wzmiankuje się dopiero wtedy, gdy do sprawy wchodzi policja.

Trzysta pięćdziesiąt milionów Europejczyków kochają się lub nienawidzą, pracują lub żyją z renty, radują się lub cierpią, ale ich czyny, ich życie (poza literaturą, teatrem lub sportem), o ile rząd nie odgrywa w nich jakiejś roli — zostają dla prasy nieznanne. To samo można powiedzieć o historii. Znamy najdrobniejsze szczegóły życia jakiegoś króla lub działalności parlamentu. Historia przechowała wszystkie mowy dobre i marne, wygłaszane w parlamentach, które „nigdy nie odnoszą żadnego wpływu na głosowanie”, jak mnie zapewniał jeden ze starych parlamentarzystów angielskich. Wizyty królów, dobry lub zły humor jakiegoś ministra lub polityka, jego dowcipy i intrygi — wszystko to historia gromadzi troskliwie i przechowuje dla potomności.

odbywającą się dziś, istotnie, w warunkach okropnych. Atoli społeczeństwo, które każdemu ze swych obywateli udostępni wyższe wykształcenie, filozoficzne i naukowe, potrafi zorganizować pracę ręczną w taki sposób, że przestanie być ona przekleństwem, a stanie się chlubą ludzkości. Wówczas zrzeszenie naukowe będzie związkiem badaczy, miłośników i robotników, z których każdy znać będzie jakieś rzemiosło, a wszyscy interesować się będą wiedzą.

Jeżeli, na przykład, przedmiotem zainteresowania jest geologia, to wszyscy będą współdziałać w badaniu pokładów ziemi, każdy dorzuci swą pracę do wspólnych poszukiwań. Dziesięć tysięcy badaczy, zamiast stu, zdziała więcej w ciągu roku, niż dziś dokonywa się w ciągu lat dwudziestu. A gdy chodzić będzie o sprawozdanie z prac zbiorowych, znajdzie się dziesięć tysięcy ludzi biegłych w rozmaitych rzemiosłach do sporządzania map i rysunków, do złożenia tekstu i odbicia. Radośnie poświęcą wszyscy swój czas wolny wspólnym badaniom w lecie, a pracy w drukarni w zimie. A gdy prace ukażą się w druku, znajdą zamiast stu — dziesięć tysięcy czytelników, żywo interesujących się wspólnym dziełem.

Samo życie zresztą wskazuje nam tę drogę. Gdy Anglia zapragnęła mieć wielki słownik języka angielskiego, to nie czekała na nowego Littrego², który by życie tej pracy poświęcił. Odwołano się do ochotników i tysiące osób zgłosiło się, by dobrowolnie i bezpłatnie wertować biblioteki. W ciągu niewielu lat ukończono olbrzymią pracę, na którą nie starczyłoby życia jednego człowieka. Ten sam duch ujawnia się niemal na każdym polu pracy umysłowej i tylko niedostateczna znajomość ludzkości sprawia, że się nie dostrzega w tych próbach pracy zbiorowej zapowiedzi przyszłości.

Aby jednak takie dzieło jak słownik angielski miało istotnie charakter pracy zbiorowej, trzeba by w podobny sposób zorganizować nie tylko pracę umysłową, ale i ręczną (autorów, drukarzy, korektorów itd.). Przykłady połączenia pracy umysłowej z ręczną daje już prasa socjalistyczna. Często zdarza się widzieć tam autora, składającego i odbijającego własny artykuł dla któregoś pisma bojowego. Są to drobne, mikroskopijne próby, ale wskazują one drogę przyszłości.

Jest to droga wolności. W społeczeństwie jutra, gdy jednostka będzie miała coś pożytecznego do powiedzenia, gdy zechce ujawnić ideę, wybiegającą poza utarte poglądy wieku, nie będzie potrzebowała poszukiwać nakładcy, któ-

² Filozof i lingwista francuski (1801–1884), który poświęcił trzydzieści lat życia dla ułożenia wielkiego „Słownika języka francuskiego”.

ry zgodzi się wyłożyć potrzebny kapitał. Znajdzie współpracowników wśród ludzi, którzy umieją pracować ręcznie, potrafią jednocześnie ocenić doniosłość nowego dzieła. Spoinie wydrukują książkę, czy czasopismo.

Literatura i dziennikarstwo przestaną być środkami wzbogacania się cudzym kosztem. Czy wśród literatów i dziennikarzy znajdzie się choć jeden człowiek, który by z głębi duszy nie tęsknił do epoki wyzwolenia się literatury od jej wszystkich dotychczasowych protektorów, od obecnych wyzyskiwaczy, oraz od publiczności, która, z wyjątkiem nielicznych, ceni ją tylko za banalność i za zdolność przystosowywania się do złego smaku mieszczaństwa?

Literatura i nauka zajmą właściwe miejsce w dziele rozwoju ducha ludzkiego, wówczas dopiero, gdy wyzwolą się z wszelkiej zależności finansowej, gdy będą wyłącznie uprawiane przez tych i dla tych, którzy odnoszą się do nich z pietyzmem.

IV

Literatura, nauka i sztuka winny być obsługiwane przez osoby, zgłaszające się dobrowolnie. Tylko pod tym warunkiem wyzwolą się z pod przytłaczającego je potrójnego jarzma: kapitału, państwa i miernoty mieszczańskiej.

Skąd uczony czerpie dzisiaj środki do prowadzenia badań naukowych? Musi ubiegać się o pomoc państwową, którą zresztą na stu kandydatów otrzymuje jeden. Na pewno liczyć na nią może ten tylko, kto się zobowiąże kroczyć utartym i uświęconymi przez tradycję drogami. Wystarczy przypomnieć sobie jak Akademia francuska potępiła teorię Darwina, jak Akademia petersburska odtrąciła Mendelejewa, a Towarzystwo Królewskie w Londynie odmówiło wydrukowania pracy Joule'a, jako nie naukowej — pracy zawierającej określenie mechanicznego równoważnika ciepła.

Oto dlaczego nie w akademiach i uniwersytetach powstały wielkie prace naukowe, wszystkie odkrycia przewrotowe. Dokonali tego ludzie, albo dostatecznie zamożni, by zachować swą niezależność, jak Darwin i Lyell, albo też biedacy, którzy rujnowali swe zdrowie, pracując w niedostatku, a często w nędzy. Nie mając laboratoriów, nie posiadając środków na niezbędne przyrządy i książki, tracili daremnie masę czasu, a jednak nie porzucali swej pracy, i niejeden z nich umarł w nędzy. Imię ich legion.

Zresztą system zapomóg rządowych jest tak wadliwy, że nauka wszystkich czasów usiłowała się od niego wyzwolić. Dlatego to Europa i Ameryka pokry-

pora obiadowa. Pomiędzy godziną dwunastą a drugą jakieś trzydzieści milionów Amerykanów i dwadzieścia milionów Anglików spożywają kawał pieczeni, wołowej, baraniej lub wieprzowej, rzadziej kurę lub rybę, oraz porcję kartofli, lub innych jarzyn, stosownie do pory roku. I tak dzieje się dzień w dzień przez cały rok, z niewielkimi zmianami w menu obiadowym. Dla upieczenia tego mięsa i ugotowania jarzyn pali się codziennie przynajmniej w dziesięciu milionach pieców kuchennych w ciągu dwóch, trzech godzin i tyleż milionów kobiet traci czas na przygotowanie obiadów, które wszystkie razem nie zawierają może i dziesięciu różnych potraw.

„Pięćdziesiąt ogni — pisze pewna Amerykanka — pali się tam, gdzie jeden by wystarczył. — Możecie, jeżeli się Wam podoba spożywać obiad u siebie w domu z Waszą rodziną i dziećmi, ale po cóż pięćdziesiąt kobiet ma tracić czas na przygotowanie kawy i sporządzenie tych kilku prostych potraw! Po co palić w pięćdziesięciu piecach, jeżeli dwie osoby przy jednym piecu mogłyby wykonać tę pracę? Możecie zamówić sobie kawałek pieczeni takiej, jaką chcecie, jeśli Wam na tern zależy. Przyprawiajcie sobie takie czy inne jarzyny, tyra czy owym sosem podług smaku! Ale niechże będzie jedna obszerna kuchnia i jeden piec do gotowania obiadów dla pięćdziesięciu rodzin.

Dlaczego praca kobiet zawsze liczy się za nic? Dlaczego w każdej rodzinie matka, a często i parę służących poświęcają cały czas sprawom kuchennym? Dzieje się to dlatego, że dotąd nawet ludzie, dążący do wyzwolenia „ludzkości”, nigdy w swych wyzwolenieńczych marzeniach nie brali w rachubę kobiety, uważając za rzecz niegodną mężczyzny myśleć o „tych wszystkich sprawach kuchennych”, które w całości zwalili na barki swego kozła ofiarnego.

Wyzwolić kobietę — to nie znaczy otworzyć jej podwoje uniwersytetów, parlamentów, sądów, gdyż, wyzwolona w ten sposób, zwala zawsze ciężar swych zajęć domowych na barki innej kobiety. Wyzwolić kobietę — to znaczy uwolnić ją z jarzma bezsensownej, ogłupiającej pracy przy garnkach i nad balią, to znaczy zorganizować życie w taki sposób, iżby kobieta obok swych obowiązków macierzyńskich miała dość wolnego czasu na branie udziału w życiu publicznym.

To się da urzeczywistnić, to się już zaczyna urzeczywistniać. Pamiętajmy o tym, że rewolucja, która się będzie upajała pięknymi frazesami o Wolności, Równości i Braterstwie, a pozostawi jednocześnie domowe niewolnictwo kobiety — nie będzie wcale rewolucją, gdyż połowa ludzkości, jęcząca w jarzmie niewoli kuchennej, będzie musiała po raz wtóry dokonać rewolucji, żeby się wyzwolić z pod ucisku drugiej połowy!

na spełniać daleko lepiej maszyna. Z czasem, gdy korzystanie z siły motorów będzie ułatwione, wszelkiego rodzaju maszyny, poruszane bez pomocy siły mięśni, znajdą szerokie zastosowanie w każdym gospodarstwie domowym.

Maszyny kosztują właściwie niewiele, a jeżeli płacimy za nie bardzo drogo, to dlatego, że nie są jeszcze w powszechnym użyciu, a przede wszystkim zaś dlatego, że są obciążone ogromnym haraczem, dochodzącym do 75% ich ceny, gdyż różni panowie, spekulujący na ziemi, na surowcu, na fabrykacji na sprzedaży, na patentach i tak dalej, chcą się wzbogacać na każdej nowej potrzebie ludzkiej.

Ale drobne maszyny, które można będzie mieć w każdym mieszkaniu, nie są jeszcze ostatnim słowem w sprawie wyzwania się ludzkości z jarzma zajęć domowych. Rodzina coraz bardziej przestaje być zamkniętym w sobie odrębnym światem i zrzesza się z innymi rodzinami w celu wspólnego wykonywania różnych czynności, które dotychczas wykonywano w każdej z nich z osobna.

Nie na tem więc koniec, że każda rodzina mieć będzie maszynę do czyszczenia obuwia, inną do zmywania naczyń, inną jeszcze do prania bielizny. Centralny kaloryfer, który ogrzewa wszystkie mieszkania w danej dzielnicy, i dzięki temu zastępuje setki pieców — jest wielką zdobyczą dla przyszłości. Takie urządzenia istnieją już w niektórych miastach amerykańskich. Jeden olbrzymi piec grzeje wodę, którą się rozprowadza rurami po domach do mieszkań. Reguluje się temperaturę w mieszkaniu przez przekręcanie kranu. Jeżeli zaś kto chce ognia w którym pokoju — to może zapalić gaz, specjalnie w tym celu przeprowadzony rurami ze zbiornika centralnego. Olbrzymia ilość pracy, zużywanej na utrzymywanie w czystości kominów i pieców, oraz na rozniecanie i podtrzymywanie ognia — a kobiety wiedzą, ile to czasu pochłania — zostaje w ten sposób zaoszczędzona.

Świeca, lampa, nawet gaz stają się przeżytkiem. Istnieją całe miasta, gdzie dość jest przekręcić kontakt elektryczny by mieć światło. Kwestia powszechnego zastosowania elektryczności jest związana z rozpowszechnieniem wiedzy technicznej. Wreszcie — i tu Ameryka przoduje — zaczęto przemysliwać nad stworzeniem takich instytucyj, które by uczyniły zbędną prawie wszelką pracę domową. W tym celu wystarcza zorganizować dla każdej grupy domów obsługę gospodarczą. Specjalny wóz objeżdża klientów, zabierając koszyki z obuwem do czyszczenia, z naczyniem do mycia, z bielizną do prania i reperacji, z dywanami do trzepania — a nazajutrz odwozi wszystko gotowe i w porządku. Nieco później na waszym stole zjawi się gorąca kawa i jaja na miękko na śniadanie. Przyjrzyjmy się, co się teraz dzieje, gdy przychodzi

te są przez tysiące towarzystw naukowych, zorganizowanych i utrzymywanych przez osoby prywatne. Niektóre z nich rozwinęły się tak potężnie i zdołały zgromadzić tak cenne skarby naukowe, że wszystkie środki towarzystw, subwencjonowanych przez państwo, a nawet bogactwa bankierów nie wystarczyłyby dla ich zakupu. Żadna z naukowych instytucji państwowych nie może się, na przykład, równać z towarzystwem zoologicznym w Londynie, utrzymywanym z dobrowolnych składek i darów.

Okazy zoologiczne, których tysiące zapełniają ogród tego towarzystwa, nie pochodzą z kupna, lecz przysyłane są przez inne towarzystwa naukowe, przez podróżników i badaczy z całego świata. Pewnego dnia, na przykład, towarzystwo zoologiczne w Bombaju przysłało słonia, to znów zoologowie egipscy nadesłali hipopotama lub nosorożca — i te wspaniałe dary — ptaki, płazy, kolekcje owadów napływają codziennie ze wszystkich zakątków świata.

Częstokroć podarowany zostaje okaz, którego nie można by nabyć za żadne skarby świata, np. jakieś zwierzę, złapane przez podróżnika z narażeniem życia, lub zwierzę, do którego się ktoś przywiązał, jak do rodzzonego dziecka i ofiarowuje je towarzystwu, licząc, że znajdzie tam ono dobrą opiekę. Opłaty, pobierane od niezliczonych zastępów zwiedzających, wystarczają na pokrycie kosztów utrzymania tej olbrzymiej menażerii.

Jednego tylko brak zarówno ogrodowi zoologicznemu w Londynie, jak i innym instytucjom tego rodzaju, brak, mianowicie, świadczeń na rzecz instytucji w formie dobrowolnej pracy. Przy czym dozorczy i bardzo liczni pracownicy tego ogromnego zakładu nie są uznani za członków towarzystwa. Na członków natomiast zapisują się ludzie jedynie dlatego, aby móc umieścić na swych biletach wizytowych kabalistyczne litery F. Z. S. (Fellow Zoological Society — członek towarzystwa zoologicznego). Słowem brak tam ducha braterstwa a i solidarności.

To, co powiedzieliśmy o uczonych stosuje się w ogóle i do wynalazców. Któż nie wie, ile cierpień kosztowało każde niemal wielkie odkrycie. Noce bezsenne, nędza rodziny, brak narzędzi i materiałów dla doświadczeń, oto dzieje niemal wszystkich twórców jedynie cennego dorobku cywilizacji naszej, z którego możemy być uzasadnienie dumni.

Cóż jednak uczynić należy, aby wyzwolić się z tych warunków, które wszyscy zgodnie potępiają? Wprowadzono system opatentowania wynalazków — i wiemy jakie dał rezultaty. Przymierający z głodu wynalazca sprzedaje patent za bezcen, a ten, kto jedynie wyłożył kapitał, zgarnia zyski, nieraz bardzo znaczne. Oprócz tego patent zmusza wynalazcę do pracowania w odosob-

nieniu. do trzymania wyników swych badań w tajemnicy, dzięki czemu okazują się one częstokroć spóźnione lub jałowe. Tymczasem jakaś prosta myśl, rzucona przez kogoś innego o umyśle nie tak zaabsorbowanym przez jedną ideę, wystarcza niekiedy do uczynienia wynalazku owocnym i praktycznym. Jak wszelkie w ogóle ograniczenia przymusowe — patenty tamują rozwój i postęp przemysłu. Teoretycznie patent jest krzyżującą niesprawiedliwością, albowiem myśl ludzka nie może być patentowana, w praktyce zaś stał się jedną z wielkich przeszkód dla szybkiego rozwoju wynalazków.

Dla rozwoju ducha wynalazczości potrzebne jest przede wszystkim przebudzenie myśli, niezbędna jest śmiałość pomysłów, to jest cecha umysłu, którą właśnie cały nasz system wykształcenia tłumi. Potrzeba dalej, by oświata, rzucana pełnymi garściami, powiększyła stokrotnie liczbę badaczy, a także, by istniała świadomość, że wynalazki przyczyniają się do postępu ludzkości. Niemal wszyscy wielcy dobroczyńcy ludzkości czerpali właśnie swój entuzjazm z wiary, aczkolwiek nieraz złudnej, w pożyteczność swych prac. Jedynie rewolucja socjalna dać może myśli ludzkiej tego bodźca, wpoi odwagę, umiejętność, świadomość służby w imię dobra powszechnego.

Powstaną wówczas olbrzymie warsztaty pracy, zaopatrzone w motory i przyrządy wszelkiego rodzaju, wielkie laboratoria przemysłowe, dostępne dla badaczy i wynalazców. Każdy, kto zechce, spędzać będzie tutaj czas poza pracą obowiązkową, robiąc doświadczenia nad urzeczywistnieniem swych pomysłów. Spotkać tu będzie można towarzyszy, obeznanych z innymi gałęziami przemysłu, mozołącymi się również nad jakimś trudnym zagadnieniem. Wywiąże się wymiana myśli, pomoc wzajemna; ścieranie się idei, doświadczeń, pomysłów wpływać będzie pomyślnie na rezultat pracy. Nie jest to — powtarzamy raz jeszcze — czcze marzenie. Instytucja, zwana „Solanoj Gorodok“ w Petersburgu, urzeczywistniała myśl tę częściowo, przynajmniej pod względem technicznym. Były to, dostępne dla wszystkich, doskonale urządzone warsztaty. Każdy mógł bezpłatnie korzystać z narzędzi i siły popędowej, zwracał jedynie kosztą zużytego materiału — drzewa i metalu. Niestety, robotnicy mogli przychodzić tu tylko wieczorem po nużącej dziesięciogodzinnej pracy zarobkowej. Przy tym każdy ukrywał starannie przed kolegami rezultaty swych badań, zmuszony do tego przez system patentów i przez kapitalizm, przekleństwo dzisiejszego społeczeństwa i zaporę dla wszelkiego postępu umysłowego i moralnego.

to samo, dzięki temu mało jest tam kobiet i dziewcząt, chętnych do wprężenia się w jarzmo niewoli domowej. Samo życie jednak podsuwa rozstrzygnięcie kwestii, i jak zwykle, rozwiązanie to jest nader proste. Trzy czwarte wszystkich zajęć domowych przejąć może maszyna.

Jeżeli czyścicie sami obuwie, to wiecie doskonale, jakie to głupie zajęcie. Przesuwać dwadzieścia i trzydzieści razy szczotką po bucie — czyż może być coś bardziej ogłupiającego? I pomyślcie, że tego rodzaju bezsensowną pracę wykonywają co rano dziesiątki milionów rąk! A dzieje się to jedynie skutkiem tego, że dziesiąta część ludności Europy zmuszona jest sprzedawać swą pracę za nędzny barłóg i lichą strawę, oraz że w kobiecie nie zbudziło się jeszcze uczucie godności ludzkiej i buntu przeciwko niewoli domowej.

A tymczasem fryzjerzy np. posługują się już przecie mechanicznymi przyrządami do szczotkowania włosów, dlaczego nie dałoby się zastosować podobnego przyrządu do obuwia? Istotnie maszyny takie już istnieją. W większych hotelach amerykańskich i europejskich zaczynają wchodzić w życie. W niektórych większych szkołach angielskich, gdzie wychowañcy mieszkają w pensjonatach po 50 do 200 razem, okazało się dogodnym korzystać z zakładu do czyszczenia obuwia — uwalnia to bowiem od potrzeby utrzymywania służących, przeznaczonych głównie do wykonywania tego niemądrego zajęcia. Co wieczór zakład zabiera obuwie i rozsyła je rano oczyszczone za pomocą maszyny.

Albo weźmy mycie naczyń. Czy jest gospodyni, która by lubiła to zajęcie — nudne i brudne zarazem i które w dodatku wykonywa się dotychczas ręcznie, jedynie dlatego, że praca niewolnika domowego liczy się za nic.

Amerykanie już sobie z tem poradzili. W wielu miastach woda gorąca doprowadzana jest rurami do mieszkań tak, jak u nas chłodna. To już upraszcza kwestię mycia naczyń. Pewna Amerykanka, nazwiskiem Ms. Cockrane, rozstrzygnęła zagadnienie to ostatecznie. Wynaleziona przez nią maszyna, w ciągu niespełna trzech minut, wyciera i suszy dwadzieścia tuzinów talerzy lub półmisek. Maszyny takie wyrabia fabryka w Illinois. Cena ich jest przystępna dla większych gospodarstw. Mniejsze zaś rodziny mogą posyłać swe naczynia do specjalnego zakładu, tak jak się to czyni z obuwiami. Bardzo możliwe, że obie te czynności — czyszczenie obuwia i mycie naczyń — wykonywać będzie jedno i to samo przedsiębiorstwo.

Czyszczenie noży, pranie bielizny, zdzieranie sobie skóry z rąk przy wyżymaniu wody, zamiatanie podłóg, trzepanie dywanów, okurzanie sprzętów — są to czynności, które wykonywa kobieta dlatego, że nie przestała być niewolnicą. Ale i tu stopniowo zachodzą zmiany, gdyż wszystkie te czynności zaczy-

Falanster, będący w istocie rzeczy ogromnym hotelem, może odpowiadać upodobaniom niejednych, a nawet pociągać wszystkich w pewnych okresach życia — lecz większość zawsze woli życie rodzinne, w mieszkaniach oddzielnych. Angolicy posuwają w tym względzie swe upodobania tak daleko, że lubią mieszkać w małych domkach paropokojowych, gdzie życie rodzinne płynie w odosobnieniu, zamknięte w ścisłym kółku przyjaciół. Falanster ma pod pewnym względem swoje dobre strony, lecz stałby się niewątpliwie nienawistny, gdyby miał być jedyną i powszechną regułą życia. Należy to do potrzeb natury ludzkiej, aby godziny, spędzane w towarzystwie, przeplatały godziny samotności. Dlatego to dla więźnia we wspólnej celi największą torturą jest niemożność pozostania samemu, natomiast w więzieniu całkowitym udręczeniem jest samotność, gdy trwa bez przerwy.

Na obronę falansterów przytacza się niekiedy argument, że życie w nich jest mniej kosztowne. Jest to wszakże ekonomia drobnego sklepikarza, ciulającego groszowe oszczędności, a przeoczącego wielkie korzyści. Prawdziwa i jedynie słuszna ekonomia polega na tym, ażeby życie uczynić przyjemnym dla wszystkich, albowiem człowiek zadowolony z życia, zdolny jest produkować nieskończenie więcej, niż ten, kto przeklina swe otoczenie.

Niektórzy socjaliści odrzucają pomysł falansterów, a gdy się ich kto zapyta, w jaki sposób zamierzaliby zorganizować pracę domową, odpowiadają: „Každy swoją pracę wykona sam. Przecież żona moja daje sobie doskonale radę z zajęciami domowymi, tak samo będą sobie radzić panie z burżuazji”. — A jeżeli ma się do czynienia z burżujem, bawiącym się w socjalizm, to usłyszmy, jak ze sio uśmiechem zapyta żony: „Nieprawdaż, moja duszko, że w społeczeństwie socjalistycznym obejdiesz się doskonale bez służącej? Weźmiesz przykład z żony naszego zacnego przyjaciela Pawła, lub z żony stolarza Jana, którą znasz?” Na co żona odpowie z kwaśno-słodkim uśmiechem: „Ależ naturalnie moje serce”, — a jednocześnie pomyśli, w duszy, że na szczęście czasy te nastąpią nie tak prędko.

Mężczyzna zawsze liczy na to, że uda mu się zepchnąć wszystkie zajęcia domowe na barki kobiety, czy nią będzie służąca, czy żona.

Ale kobieta wreszcie domaga się udziału w wyzwoleniu ludzkości. Nie chce już być domowym zwierzęciem pociągowym. Wystarcza, że szereg lat życia poświęca wychowywaniu dzieci. Nie chce być nadal kucharką, pomywaczką, służącą domowego ogniska. W Stanach Ameryki Północnej, gdzie kobiety najenergiczniej domagały się równouprawnienia, słychać powszechne skargi i utyskiwania na brak kobiet do pracy domowej. Kobiety z tzw., inteligencji wolą zajmować się sztuką, polityką, literaturą lub zabawą; robotnice czynią

V

A sztuka? Zewsząd dają się słyszeć skargi na upadek sztuki. Istotnie, daleko nam do wielkich mistrzów Odrodzenia. Technika sztuki uczyniła w ostatnich czasach ogromne postępy. Setki tysięcy, mniej lub więcej utalentowanych ludzi, uprawiają wszelkie dziedziny sztuki — tymczasem sztuka zdaje się uciekać ze świata cywilizowanego! Technika doskonali się, ale natchnienie, rzadziej niż kiedykolwiek, nawiedza pracownie artystów.

I zaiste, skąd może przyjść? Jedyne wielka idea jest władna natchnąć sztukę. Sztuka, w naszym pojmowaniu, jest synonimem twórczości. Winna przede kierować wzrok swój w przyszłość. Tymczasem z małymi, bardzo małymi wyjątkami, artysta zawodowy jest zbyt ograniczony, zbyt zasklepiony w światku drobnomieszczańskim, by był w stanie obejmować nowe horyzonty.

A z książek niepodobna czerpać natchnienia: rodzic je winno życie, a życie dzisiejsze dać tego nie może.

Rafaël i Murillo tworzyli w epoce, kiedy poszukiwanie nowego ideału dawało się jeszcze pogodzić ze starym i tradycjami religijnymi. Pracowali nad przyozdabianiem świątyn — zbożnego dzieła rąk kilku pokoleń. Bazylika o tajemniczym wyglądzie i imponujących rozmiarach, ściśle związana z dziejami miasta — mogła natchnąć malarza: pracował nad pomnikiem, wzniesionym przez lud, zwracał się bezpośrednio do tłumu i czerpał od niego natchnienie. Przemawiał do mas tym samym, zrozumiałym dla nich językiem, którym mówiły do nich nawy kościelne, kolumny i łuki, witraże barwne, posągi i odrzwia rzeźbione. Dzisiaj malarz pragnie tylko, by jego obraz w ramach złożonych wisiał w jakimś muzeum. A czymże są te muzea? Czymś w rodzaju kramu ze starymi rupieciami, gdzie, jak w madryckim muzeum „Prado”, spotkać można „Wniebowzięcie” Murilla i „Żebraków” Velasquez’a obok „Psów” Filipa II. Biedny Velasquez i biedny Murillo! Biedne posągi greckie, które żyły ongiś w akropolu swego miasta, a dziś duszą się wśród czerwonych draperii Louvre’u!

Rzeźbiarz grecki usiłował wcielić w złom marmuru ducha i serce swego miasta. Wszystkie namiętności, wszystkie tradycje jego sławy musiały ożyć w dziele artysty. Dziś miasto, jako całość, nie istnieje. Niema żadnej spójni duchowej. Miasto współczesne jest przypadkowym skupieniem ludzi, którzy się nie znają, którzy nie mają wspólnych zainteresowań, prócz żądzy z bogacenia się jednych kosztem drugich. Ojczyzna już nie istnieje... Jakąż spoiną ojczyznę może mieć bankier międzynarodowy i biedny gałganiarz? Wówczas dopiero, gdy miasto, kraj, naród czy grupa narodów znowu odnajdzie swą

jedność w życiu społecznym, sztuka będzie mogła czerpać natchnienie ze wspólnej, ożywiającej daną zbiorowość, idei. Architekt wzniesie wtedy miastu swemu pomnik, który nie będzie ani świątynią, ani więzieniem, ani koszarami. Malarz, rzeźbiarz, złotnik, dekorator będą wiedzieli gdzie umieszczać swe prace, albowiem wszyscy czerpać będą moc twórczą z jednego źródła życiodajnego i wszyscy razem dążyć będą śmiało ku zorzom przyszłości.

Ale do tego czasu — sztuka może tylko wegetować. Najlepsze z pośród obrazów malarzy współczesnych są jeszcze te, które przedstawiają przyrodę, wieś, łąki, grozę morza, wspaniałe widoki górskie. Ale jakże może malarz oddać poezję pracy wiejskiej, jeżeli przyglądał się jej tylko z daleka, a nigdy sam jej nie zakosztował? Jeżeli zna ją tylko tak, jak ptak przelotny kraj, ponad którym przelatuje? Jeżeli w swej bujnej młodości nie chodził od świtu za pługiem, jeżeli nie zaznał radości kosiarza, gdy w szeregu silnych pracowników ścina trawę szerokim rozmachem, współzawodnicząc w energii z roześmianymi, rozśpiewanymi dziewczętami? Umiłowania ziemi i wszystkiego co na niej rośnie, nie zdobywa się za pomocą studiów malarskich. Na to trzeba własnoręcznie jej służyć. A nie umiłowawszy ziemi, jakże można przenieść ją na płótno? Dlatego to wszystko, co dali najlepsi nawet malarze jest tak niedoskonałe, częstokroć fałszywe, prawie zawsze zaprawione sentymentalizmem, nieposiadające mocy. Trzeba przy powrocie z pola od pracy oglądać zachód słońca. Trzeba być wieśniakiem i żyć z wieśniakami, żeby zachować w pamięci ten przepych barw. Aby odczuć poezję pracy rybaka, trzeba być na morzu wraz z rybakiem o każdej godzinie dnia i nocy, samemu zarzucać sieci, borykać się z falą, walczyć z nawałnicą, odczuć po ciężkim mozole radość wyciągania pełnej sieci, lub gorycz powrotu z pustymi rękami. Trzeba pracować w fabryce, poznać trudy, cierpienia i radości pracy twórczej; kuć metal przy oślepiającym blasku, ziejących ogniem pieców, trzeba odczuć życie maszyny, żeby zrozumieć, czym jest potęga człowieka i móc ją wyrazić w dziele sztuki. Słowem trzeba zanurzyć się samemu w fale życia ludu, nim odważymy się odtwarzać je. Dzieła artystów jutra, którzy żyć będą tak, jak żyli niegdyś mistrze przeszłości — życiem ludu — nie będą przeznaczone na sprzedaż. Stanowiąc będą bowiem częstkę pewnej żyjącej całości, która nie mogłaby istnieć bez nich, tak jak one nie mogły powstać bez niej. Tylko w takich warunkach ich dumne i pogodne piękno wywierać będzie wpływ dobroczynny na umysły i serca.

Rozwój sztuki wymaga, aby była ona związana z przemysłem przez tysiące stopni pośrednich tak, aby się z nim poniekąd zlewała w jedną całość, jak to

racjonalne urządzenie jest po prostu kwestia oszczędności. Pomimo znacznej głębokości — około 430 metrów — zwiedzana przeze mnie kopalnia daje dziennie przy 200 robotnikach tysiąc ton węgla. Na jednego robotnika przypada zatem dziennie 5 ton, podczas, gdy w innych kopalniach Anglii, których jest do 2000, przeciętna produkcja roczna wynosi zaledwie 300 ton.

Moglibyśmy przytoczyć szereg innych przykładów dla wykazania, że marzenia Fourier'a, przynajmniej o ile dotyczą materialnej organizacji produkcji, nie są wcale utopią.

Ale zagadnienie to było tylokrotnie roztrząsane w pracach socjalistycznych, że nie budzi chyba już wątpliwości. Warsztat rękodzielniczy, fabryka, kopalnie mogą być urządzone również wspaniale i higienicznie jak najlepsze pracownie uniwersyteckie. Im większe zrobimy postępy pod tym względem, tern bardziej produkcyjną stanie się praca ludzka.

Czyż można wątpić, że w społeczeństwie ludzi równych, w którym ręce robocze nie będą zmuszone do sprzedawania się za bezcen, praca stanie się istotnie przyjemnością, wypoczynkiem? Praca wstrętna lub niezdrowa będzie musiała zniknąć, jako szkodliwa dla całego społeczeństwa. Takiej pracy oddawać się mogli niewolnicy. Człowiek wolny stworzy nowe warunki pracy, zdrowej i nieskończenie bardziej produkcyjnej. To, co dziś jest wyjątkiem, jutro stanie się regułą.

Podobny przewrót czeka również i pracę domową, której brzemień społeczeństwo dzisiejsze zwała na barki kozła ofiarnego ludzkości — kobietę.

II

Odrodzone przez rewolucję społeczeństwo potrafi znieść niewolnictwo domowe — tę ostatnią formę niewolnictwa, najbardziej może uporczywą, bo najdawniejszą. Dokona tego wszakże nie w sposób wymarzony przez organizatorów falansterów, ani też tak, jak to sobie przedstawiali zwolennicy komunizmu państwowego.

Dla milionów ludzi falanster byłby nie do zniesienia. W prawdzie człowiek, najmniej nawet towarzyski, czuje potrzebę spotykania się ze swymi bliźnimi przy wspólnej pracy, której urok potęguje poczucie, że się jest częstką wielkiej całości. Ale co innego, gdy chodzi o spędzanie czasu wolnego, godzin, przeznaczonych na odpoczynek i rozrywkę. Falanster a nawet familister nie bierze tego pod uwagę, albo też usiłuje zaspokoić tę potrzebę za pomocą sztucznego grupowania ludzi.

wa się tego nawet. Dopiero, gdy z czeluści pieca wyłania się potwór stalowy, zdajemy sobie sprawę, gdzie jesteśmy. Potworem kieruje trzech czy czterech robotników, którzy odkręcają to tu, to tam jakieś krany i wprawiają w ruch olbrzymie dźwignie za pomocą ciśnienia wody w rurach.

Wchodząc do fabryki, spodziewamy się usłyszeć ogłuszający huk młotów – i ze zdziwieniem spostrzegamy, że wcale ich niema. Kolosalne, po sto ton wążące armaty i osie wielkich okrętów wykuwane są za pomocą pras hydraulicznych. Dla poddania masy ciśnieniu, robotnik zamiast kuć, odkręca kran. Przy takim kuciu za pomocą ciśnienia wody, otrzymuje się metal bardziej jednolity, bez skaz, w sztukach dowolnej grubości.

Spodziewamy się usłyszeć piekielny, ogłuszający zgrzyt i loskot maszyn, a tymczasem maszyny krają sztaby stalowe dziesięciometrowej grubości tak cicho, jakby krajały ser. I gdy wyrażamy zdumienie oprowadzającemu nas inżynierowi, odpowiada nam ze spokojem: „Dla nas jest to tylko kwestia oszczędności! Ta oto maszyna, co toczy i poleruje stal, służy już nam czterdzieści dwa lata. A nie służyłaby nawet dziesięciu, gdyby części jej, źle dopasowane lub zbyt słabe, uderzały o siebie i zgrzytały przy każdym poruszeniu!

„Podziwiasz pan nasze piece? Ależ marnotrawstwem byłoby, gdybyśmy pozwolili ciepłu promieniować bezużytecznie na zewnątrz, zamiast zużytkować je dla podniesienia temperatury wewnątrz, po cóż narażać robotników na prażenie, gdy ciepło, tracone w ten sposób przez promieniowanie, przedstawia wartość kilku ton węgla?”

„Podobnym marnotrawstwem siły są owe młoty, od których drżą budynki na dwadzieścia kilometrów dookoła! Kuje się daleko lepiej za pomocą ciśnienia i jest to bardziej ekonomiczne, gdyż mniejsza bywa strata energii”.

„Przestrzeń dookoła warsztatów, dobre oświetlenie, czystość wszystko to są również kwestie oszczędności. Robotnicy pracują lepiej przy dobrem oświetleniu i gdy nie potrzebują potrącać się w ciasnocie”.

„Dawniej, gdy fabryka była pod miastem, pracowaliśmy w okropnej ciasnocie. Grunta kosztują tam niesłychanie drogo – właściciele są tak chciwi”.

To samo da się powiedzieć o kopalniach węgla. Wszyscy wiemy, czym jest dzisiejsza kopalnia, jeżeli nie z gazet, to z powieści Zoli „Germinal”. Otóż w przyszłości kopalnie posiadać będą dobrą wentylację, temperaturę tak samo regulowaną, jak mieszkania. Nie będzie koni, skazanych na życie pod ziemią gdyż ciężary poruszać można za pomocą liny automatycznej wprowadzanej w ruch u wejścia kopalni. Wentylatory będą ciągle czynne. Wybuchy staną się niemożliwe. Taka kopalnia nie jest utopią. Zdarzają się one już w Anglii; miałem sposobność zwiedzenia jednej z nich. I tu, podobnie jak i w fabryce,

słusznie twierdził Ruskin i wielki poeta socjalistyczny Morris:³ wszystko, co otacza człowieka, mieszkanie, ulica, wnętrze i wygląd zewnętrzny gmachów publicznych winno być piękne.

O urzeczywistnienie tego postulatu pokusić się może jedynie społeczeństwo, w którym wszyscy rozporządzać będą pewnym dobrobytem i czasem wolnym. Wówczas tworzyć się będą zrzeszenia artystyczne, gdzie każdy będzie mógł spożytkować swe uzdolnienia. Sztuka bowiem nie potrafi obejść się bez nieskończonej ilości prac pomocniczych, czysto mechanicznych i technicznych. Te związki artystyczne podejmą się upiększania mieszkań swych członków, podobnie jak uczynili to młodzi malarze edynburscy, którzy z własnej inicjatywy ozdobili ściany i sufity wielkiego szpitalu miejskiego dla niezamożnej ludności.

Gdy artysta tworzy dzieło, natchnione uczuciem osobistym, ofiarowuje je przyjacielowi lub umiłowanej kobiecie. Czyż dzieło, wykonane z miłością, będzie mniej piękne od tych, które służą dziś próżności burżujów i bankierów, dlatego tylko, że nie kosztowało dużo pieniędzy.

Podobnie rzecz się będzie miała z innymi radościami życia, których człowiek poszukuje poza przedmiotami niezbędnymi. Kto tęsknić będzie do posiadania fortepianu przyłączy się do stowarzyszenia, wyrabiającego instrumenty muzyczne. Oddając mu część wolnego czasu, uzyska wkrótce rzecz upragnioną. Jeśli pociągają go studia astronomiczne przystąpi do stowarzyszenia miłośników astronomii, które skupiać będzie filozofów, badaczy, rachmistrzów, rzemieślników, uczonych i miłośników. Znajdzie tam pożądaną teleskop i będzie z niego korzystał w zamian za część pracy, którą poświęci stowarzyszeniu. Obserwatorium astronomiczne wymaga bowiem także pracy ręcznej: mularza, stolarza, kowala, mechanika, do pracy majstra-artysty włącznie, który wykańcza ostatecznie przyrządy optyczne.

Słowem te pięć, czy sześć godzin dziennie, które każdy mieć będzie do rozporządzenia, wystarczą w zupełności dla zaspakajania wszystkich, nieskończenie licznych potrzeb zbytku. Tysiące zrzeszeń wolnych podejmie się tego zadania. Stanie się dostępnym dla wszystkich to, co stanowi dziś przywilej drobnej mniejszości. Zbytek przestanie być głupim, krzyżującym sadzeniem się na wystawność opasłych bankierów, a będzie odpowiadał istotnym potrzebom artystycznym.

³ William Morris (1834–1896) – poeta, socjalista, architekt i rysownik. Jeden z twórców literatury fantastycznej.

Uczucie szczęścia i zadowolenia wzrośnie przez to, że stanie się udziałem wszystkich. W pracy zbiorowej, wykonywanej radośnie dla dopięcia upragnionego celu — posiadania książki, dzieła sztuki lub przedmiotu zbytku, — czerpać będzie człowiek siły i chęć do życia, znajdzie w niej również odpoczynek, który spotęguje jego radość życia.

Pracując nad zniesieniem przepaści, dzielącej panów od niewolników, pracujemy dla szczęścia jednych, zarówno jak drugich, — pracujemy dla szczęścia ludzkości.

Rozdział 10. Praca Radosna

I

Gdy socjaliści twierdzą, że wyzwolone z jarzma kapitalizmu społeczeństwo potrafi uczynić pracę radosną i znieść wszelką pracę wstrętną i szkodliwą dla zdrowia — spotykają się zazwyczaj z kpinami i ze śmiechem. A jednak nawet dziś możemy wskazać na zdumiewające postępy w tym kierunku. Wszędzie, gdzie tego rodzaju ulepszenia zostały wprowadzone, przedsiębiorcy stwierdzają znaczne zaoszczędzenie pracy.

Nie ma fabryki, której by nie można urządzić na wzór laboratorium naukowego tak, aby praca w niej była przyjemna i nieszkodliwa. Nie ulega również wątpliwości, że takie urządzenie fabryki jest pod każdym względem korzystne. W sali obszernej i dobrze wentylowanej praca wykonywa się lepiej; łatwiej też dają się zastosować rozmaite drobne ulepszenia, z których każde prowadzi do zaoszczędzania czasu i pracy. I jeżeli dziś większość fabryk, pod względem wygody i zdrowotności, podobna jest raczej do nór ciasnych, ciemnych, smrodliwych, zatrutych wyziewami, niż do przybytków pracy ludzkiej, to dzieje się to wyłącznie w skutek nieuwzględniania interesów robotnika przy budowaniu i urządzaniu fabryk. Przy dzisiejszej organizacji pracy siły ludzkie marnują się w sposób głupi i bezmyślny.

A jednak już i w naszych czasach spotyka się tu i owdzie wyjątki — fabryki urządzone tak doskonale, że praca w nich byłaby prawdziwą przyjemnością, gdyby nie trwała, ma się rozumieć, dłużej niż 4 — 5 godzin dziennie i jeżeliby robotnik miał możliwość wyboru zawodu według swego upodobania.

Znamy np. fabrykę, wyrabiającą niestety materiał wojenny, której organizacja pod względem komfortu i higieny nie pozostawia nic do życzenia. Fabryka ta zajmuje przestrzeń dwudziestu hektarów, z których piętnaście zajętych jest pod budynki o dachach szklanych, mytych przez, specjalnie do tego celu przeznaczoną, załogę robotników. W fabryce tej wykuwa się sztaby stalowe, ważące do dwudziestu ton, a jednak, gdy stoi się o trzydzieści kroków od olbrzymiego pieca o temperaturze tysiąca stopni, nie podejrze-

Piotr Kropotkin
Zdobycie Chleba
1892

Pisownia ździebko uwspółcześniona w porównaniu do oryginalnego druku.

pl.anarchistlibraries.net

Co się tyczy rzekomego lenistwa olbrzymiej większości warstwy robotniczej, to nad niem rozwdzić się mogą chyba tylko ekonomiści i filantropi.

Pomówcie z rozzumnym przemysłowcem, a dowiedzie się, że gdyby robotnicy zechcieli oddawać się lenistwu, nie pozostałoby nic innego, jak zwinąć wszystkie fabryki. Albowiem żadne najsurowsze środki, żaden dozór, szpiegostwo i kary na nic by się nie zdały. Trzeba było widzieć popłoch, jaki powstał wśród przemysłowców angielskich, gdy paru agitatorów rzuciło hasło „Co—canny” i zaczęło głosić teorię — „marna płaca — marna praca, pracujcie pomału, nie wysilajcie się, fuszercujcie, gdzie tylko można”. — „Ależ to jest demoralizowanie robotnika, zabijanie przemysłu!” krzyżeli ci sami, którzy jeszcze niedawno ciskali gromy na niemoralność robotników i niską wartość ich pracy. Gdyby jednak robotnik istotnie był takim, jakim go przedstawiają ekonomiści, próżniakiem, którego ciągle trzeba popychać groźbą wydalenia z fabryki, to cóż by miał znaczyć ów wyraz „demoralizacja”?

Otóż, gdy mowa o możliwości próżniactwa, trzeba zawsze pamiętać, iż chodzi o mniejszość, o nieznaczną mniejszość społeczeństwa. Zanim przystąpimy do wydawania praw przeciwko mniejszości, czy nie należałoby przede wszystkim zbadać, skąd się ona bierze. Każdy, kto umie patrzeć uważnie dookoła siebie, wie o tem, iż dziecko, uchodzące w szkole za leniwe, częstokroć wydaje się takim dlatego, że źle rozumie to, co mu źle wykładają. A jeszcze częściej rzekome lenistwo jest wynikiem anemii mózgu, spowodowanej nędzą i wychowaniem niehigienicznym. Chłopak, leniwy w grece i łacinie, okazałby się może pracowity jak wół, gdyby go uczono nauk przyrodniczych, zwłaszcza za pomocą zajęć praktycznych. Dziewczynka, uważana za niezdolną do matematyki, staje się nagle pierwszą matematyczką w klasie, jeśli przypadkiem spotkała kogoś, kto potrafił uchwycić i wytłumaczyć jej wszystko, co było dla niej niezrozumiałe w podstawach arytmetyki. Robotnik niedbały w fabryce, gdy się dostanie na swobodę, na otwarte powietrze, pracuje w swoim ogródku od świtu do nocy.

Powiedział ktoś, że kurz nie jest niczym innym, jak cząsteczkami materii, które trafiły nie na swoje miejsce. Otóż określenie to można by zastosować do dziewięciu dziesiątych ludzi, których nazywamy leniwymi. Są to bowiem najczęściej tacy, którzy trafili na drogę nie odpowiadającą ich zdolnościom i upodobaniom. Czytając życiorysy znakomitych ludzi, nie wychodzimy z podziwu, jak wielu było wśród nich „leniwych” dopóki nie trafili na właściwą sobie drogę, a wówczas stawali się nadzwyczaj pracowici. Darwin, Stephensen i tylu innych należeli właśnie do tego typu próżniaków.

Bardzo często leniwym jest człowiek, któremu obrzydło przez całe życie pracować nad wykonaniem jakiejś jednej osiemnastej części szpilki, lub jednej setnej części zegarka, podczas, gdy czuje w sobie nadmiar energii, którą chciałby zużytkować w jakiejś innej pracy. A jeszcze częściej jest to człowiek którego oburza myśl, że przez całe życie ślęczy, przykuty do warsztatu, nad pracą po to, by zapewnić dobrobyt swemu chlebobdawcy, mimo, że nie czuje się ani głupszym, ani gorszym od niego i nie ma za sobą innej winy prócz tej, że urodził się w norze, a nie w pałacu.

Wreszcie większa część ludzi leniwych nie zna dobrze rzemiosła, którym zmuszoną jest zarabiać. Widząc niedoskonałość wyrobów, które wychodzą z ich rąk, siląc się próżno robić lepiej, zniechęcają się, a nabrawszy przekonania, iż dzięki nabytym złym przyzwyczajeniom nie dojdą nigdy do pożądanego rezultatu, zaczynają nienawidzić swe rzemiosło, a z czasem i pracę w ogóle. Tysiące robotników i artystów wykolejonych należą właśnie do tej kategorii.

Przeciwnie, człowiek, który od dzieciństwa nauczył się dobrze grać na fortepianie, dobrze władać heblem, dętym, pędzlem lub pilnikiem, tak iż czuje, że to, co robi, jest piękne, nie porzuci nigdy ani fortepianu, ani dęta, ani pilnika. Znajduje rozkosz w swej pracy i praca go nie nuży, o ile oczywiście się nie przepracowuje.

Widzimy więc, iż jedną ogólną nazwą lenistwa oznacza się cały szereg stanów, wynikających z różnych przyczyn, z których każda mogłaby stać się źródłem pożytku i dobra społecznego, zamiast być źródłem zła. Jak w kwestiach zbrodniczości, jak w ogóle we wszystkich kwestiach dotyczących zdolności ludzkiej, zwalono na jedną kupę fakty, nie mające ze sobą nic wspólnego. Ludzie wymawiają wyrazy „lenistwo” lub „zbrodnia”, nie zadawszy sobie trudu zbadania ich przyczyn. A następnie śpieszą karać, nie zdawszy sobie sprawy z tego, tak więc sama kara nie zawiera w sobie zachęty do „lenistwa” lub „zbrodni”.¹

Oto dlaczego wolne społeczeństwo, wobec wzrostu liczby próżniaków, pomyślałoby niewątpliwie przede wszystkim o wykryciu przyczyn ich lenistwa i starałoby się wprzód usunąć je, zanim ucieknie się do kary. Oto np. dziecko leniwe z powodu anemii, zanim zacznie nabijać mu głowę mądrościami, napełnijcie mu żyły krwią i wzmocnijcie je, ażeby nie traciło darmo czasu, odwieźcie je na wieś lub nad morze, tu ucicie geometrii, nie z książek, lecz na świeżym powietrzu, mierząc z niem przestrzeń aż do najbliższej skały, ucicie

¹ Patrz naszą pracę o więzieniach. — „Les prisons”. Paryż 1889

nauk przyrodniczych, zbierając rośliny, łowiąc ryby, uczcie fizyki, budując łódkę, którą pojedzie na połów ryb. Ale na litość nie nabijajcie mu głowy pustymi frazesami i językami starożytnymi. Nie róbcie zeń „próżniaka”!

A oto np. inne dziecko, które nie jest wdrożone do porządku i systematyczności w pracy. Pozwólcie dzieciom, by same pomiędzy sobą wyrabiały w sobie dobre przyzwyczajenia. Później w laboratoriach i fabrykach praca na małe: przestrzeni, gdzie trzeba mieć do czynienia z mnóstwem przyborów i narzędzi, nauczy porządku i metody w pracy. Ale nie wszczepiajcie mu sami bezładu waszą szkołą, w której ład wyraża się jedynie w symetrycznym układzie ławek, samo zaś nauczanie jest istnym chaosem, który nie natchnie nikogo zamiłowaniem do harmonii, ładu i metody w pracy.

Czyż nie widzicie, że waszymi metodami nauczania, wypracowanymi przez ministeria dla milionów dzieci, przedstawiających prawie tyleż milionów najróżnorodniejszych zdolności, narzucacie wszystkim pewien system dobry dla miernot i stworzony przez miernoty. Wasza szkoła staje się wszechnicą lenistwa, tak jak wasze więzienie jest wszechnicą zbrodni. Stwórzcie nareszcie wolną szkołę, znieście stopnie naukowe, powołajcie do pracy pedagogów-ochotników, spróbujcie zacząć od tego, zamiast stanowić przeciwko lenistwu prawa, które służą.

Robotnikowi, któremu obrzydło ślęczenie nad wykonywaniem jakiegoś drobnego ułamka szpilki, którego przy maszynie zjada nuda, nuda, przechodząca w końcu w wstręt do pracy, dajcie możliwość uprawiania ziemi, rąbania drzew w lesie, walczenia z burzą na morzu, przebiegania wielkich przestrzeni na parowozie. Ale nie róbcie sami zeń próżniaka, zmuszając do dozoru przez całe życie maszyny do wybijania uszek w igłach.

Usuńcie przyczyny, które stwarzają próżniaków, a wierzcie, że nie będzie ludzi naprawdę nienawidzących pracy, zwłaszcza pracy dobrowolnej. Arseniał praw przeciwko nim okaże się zbyteczny.

Rozdział 13. Praca Najemna w Społeczeństwie Kolektywistycznym

I

Budując plany przekształcenia społeczeństwa, kolektywiści popełniają, zdaniem naszym, błąd podwójny: mówiąc o zniesieniu ustroju kapitalistycznego, chcą jednocześnie zachować dwie instytucje, które są tego ustroju podstawą, mianowicie, rząd parlamentarny i pracę najemną.

Co się tyczy rządu rzekomo reprezentacyjnego, to mówiliśmy już o nim niejednokrotnie. Nie możemy pojąć, jak ludzie rozumni — a nie brak ich wśród kolektywistów — mogą pozostawać zwolennikami parlamentów narodowych czy municypalnych po naukach, które dała nam pod tym względem historia Francji, Anglii, Niemiec, Szwajcarii lub Stanów Zjednoczonych.

Widzimy, że wszędzie parlamentaryzm upada i że zewsząd rozlegają się głosy, krytykujące samą zasadę systemu parlamentarnego, nie tylko jej zastosowania. Jakże więc socjaliści-rewolucjoniści mogą bronić systemu, skazanego na śmierć?

Stworzony przez burżuazję dla zwalczania władzy królewskiej, oraz — dla rozszerzenia swego panowania nad rzeszami robotniczymi, system parlamentarny jest przede wszystkim formą polityczną ustroju burżuazyjnego. obrońcy parlamentaryzmu nawet nigdy nie kusili się dowodzić, iżby parlament lub rada municypalna miały istotnie reprezentować naród lub miasto; najinteligentniejsi z pośród nich wiedzą dobrze, że to niemożliwe. Burżuazja posługiwała się parlamentaryzmem w celu położenia tamy zakusom władzy królewskiej, odmawiając jednocześnie wolności ludowi. Ale w miarę tego, jak różnorodność tych interesów z dniem każdym wzrasta, system parlamentarny okazuje się niezdolny do dalszego funkcjonowania. Dlatego to demokraci wszystkich krajów łamią sobie na próżno głowę nad jego zreformowaniem

i ulepszeniem. Próbuja jak w Szwajcarii, wprowadzić referendum i okazuje się że to nic nie warte; mówią o przedstawicielstwie proporcjonalnym, przedstawicielstwie mniejszości i o różnych utopiach parlamentarnych — słowem, usiłują znaleźć to, czego znaleźć nie można. Wreszcie konieczność zmusza do przyznania, iż błędna wybrano drogę — i wiara w rządy reprezentacyjne coraz bardziej słabnie.

To samo dzieje się z kwestią pracy najemnej. Bo czyż można, ogłosiwszy konieczność zniesienia własności prywatnej i wprowadzenia władania kolektywistycznego narzędziami pracy, żądać jednocześnie zachowania pracy najemnej — mniejsza o to, czy w tej, czy w innej formie? A jednak, zachwalając i zalecając bony pracy, kolektywiści właśnie tak postępują.

Rozumiemy, że mogli to zalecać socjaliści angielscy na początku wieku ubiegłego (Robert Owen), szukali bowiem sposobu pogodzenia pracy z kapitałem. Odrzucali wszelką myśl o naruszeniu gwałtownym własności kapitalistów.

Możemy jeszcze zrozumieć, iż myśl ich podjął później Proudhon. W systemie swoim wzajemnego kredytu dążył on do uczynienia kapitału mniej szkodliwym, pomimo że utrzymywał nietkniętą własność prywatną, którą nienawidził wprawdzie w głębi duszy, ale którą uważał za konieczną, jako podporę jednostki w walce z państwem.

Nie dziwi nas wreszcie i to, że ekonomiści, mniej lub więcej burżuazyjni, przyjmują również bony pracy. Mało ich bowiem obchodzi, czy robotnik płacę swą otrzymywać będzie w postaci bonów, czy też w monecie z wizerunkiem republiki lub cesarza. Chodzi im przede wszystkim o ocalenie od grożącego niebezpieczeństwa własności prywatnej domów mieszkalnych, ziemi, fabryk — a w każdym razie domów i kapitału, niezbędnego dla produkcji fabrycznej. Do tego zaś celu jak najlepiej nadać się mogą bony.

Byle tylko bon pracy mógł być wymieniany na klejnoty i powozy, a niewątpliwie każdy kamienicznik przyjmie chętnie komorne bonami. Dopóki zaś domy, pola i fabryki należeć będą do jednostek, dopóty trzeba będzie płacić w ten czy w inny sposób za prawo uprawiania ich pól, pracowania w ich fabrykach, oraz mieszkania w ich domach. Ale jakże można stawać w obronie bonów — tej nowej formy płacy najemnej, jeżeli się przyjmuje, że domy, pola, fabryki nie są własnością prywatną, lecz należą do gminy lub narodu?

II

Przyjrzyjmy się systemowi wynagradzania pracy, jaki zalecają kolektywiści francuscy, angielscy, niemieccy i włoscy.¹ Przedstawia się mniej więcej w sposób następujący: wszyscy pracują — w polu, w fabryce, szkole, szpitalu itp. Długość dnia roboczego reguluje państwo do którego należą: ziemia, fabryki, drogi komunikacji itd. Za każdy dzień pracy, robotnik otrzymuje bon z napisem, dajmy na to: osiem godzin pracy. W zamian za bon robotnik może zaopatrzyć się w magazynach państwowych lub stowarzyszeniowych, we wszelkie potrzebne przedmioty. Bon może być rozmieniony, jak pieniądź, tak iż można np. za jedną godzinę kupić mięsa, za dziesięć minut — zapalek, za pół godziny — tytoniu. Zamiast mówić: „proszę mydła za dwadzieścia groszy” — po dokonaniu rewolucji kolektywistycznej mówić się będzie: „proszę mydła za pięć minut”.

Nadto, większość kolektywistów przyjmuje, ustanowione przez ekonomistów burżuazyjnych (i przez Marksa), rozróżnianie pomiędzy pracą prostą a pracą złożoną (kwalifikowaną), wymagającą specjalnego przygotowania. Ta ostatnia winna być wynagradzana lepiej, niż praca prosta. Tak np. godzina pracy lekarza będzie uważana za równoważnik dwóch godzin pracy pielęgniarki, trzech godzin pracy robotnika ziemnego. „Praca profesjonalna czyli kwalifikowana, powiada kolektywista Grönlund, posiada wartość, kilkakrotnie przewyższającą wartość pracy prostej”, albowiem wymaga mniej lub więcej długiego okresu przygotowawczego.

Inni kolektywiści, np. marksiści francuscy, nie uznają tego rozróżniania i głoszą „równość zapłaty”. Lekarz, nauczyciel, profesor będą otrzymywali w bonach takie samo wynagrodzenie, co i robotnik. Osiem godzin pracy lekarza w szpitalu warte będą tyleż, co osiem godzin pracy w kopalni lub fabryce.

Niektórzy idą nawet dalej i utrzymują iż praca odrażająca lub szkodliwa dla zdrowia, np. praca przy ściekach, powinna być wynagradzana według wyższej skali, niż praca przyjemna. Godzina pracy w kanałach, powiadają, będzie się liczyła za dwie godziny pracy profesora.

Dodajmy wreszcie że niektórzy kolektywiści dopuszczają system wynagradzania ryczałtowego, podług grup. Tak np. pewna organizacja zawodowa powie: „Oto mamy sto ton stali. Nad wyprodukowaniem jej pracowało nas stu

¹ Anarchiści hiszpańscy, którzy pozwalają jeszcze nazywać się kolektywistami — rozumieją przez to wspólne władanie narzędziami pracy, oraz wolność dla każdej grupy rozdzielania ogólnego produktu pracy według własnego uznania, zgodnie z zasadą komunistyczną, lub w jakikolwiek inny sposób.

w ciągu dziesięciu dni ośmiogodzinnych zatem zużyliśmy 8.000 godzin, 80 godzin na tonę”. Państwo wyda korporacji 8 000 bonów jednogodzinnych, te zaś z kolei podzielą pomiędzy sobą członkowie związku według własnego uznania.

Albo stu górników zużyło np. 20 dni na wydobycie 8.000 ton węgla, czyli jedna tona równoważy 2 godzinom pracy. Górnicy otrzymają 16.000 bonów jednogodzinnych.

Gdyby jednak górnicy zaprotestowali, twierdząc, iż tona stali powinna kosztować 60 godzin pracy, a nie 80 albo gdyby lekarz zażądał, aby godzina jego pracy wynagradzana była tak, jak 2 godziny pracy pielęgniarki, to wówczas państwo rozstrzygnęłoby te nieporozumienia.

Taką jest mniej więcej organizacja, którą kolektywiści pragną wprowadzić w życie po dokonaniu rewolucji. Jak widzimy, zasadą podstawową tej organizacji jest — własność kolektywna narzędzi pracy oraz indywidualne wynagrodzenie każdego według czasu pracy, z uwzględnieniem wydajności pracy. Co się tyczy zalecanego przez kolektywistów ustroju politycznego, to przyjmują oni parlamentaryzm, zreformowany przez mandaty i przez referendum czyli plebiscyt.

Cały ten system wydaje się nam niemożliwy do urzeczywistnienia.

Kolektywiści zaczynają od głoszenia zasady rewolucyjnej — zniesienia własności prywatnej, a zaraz potem zdradzają tę zasadę, zachowując w całości system organizacji produkcji i spożycia, który jest właśnie wynikiem własności prywatnej.

Głoszą zasady rewolucyjne — a jednocześnie zamykają oczy na wyniki, które z urzeczywistnienia tych zasad niechybnie powstać muszą. Zapominają, że sam fakt zniesienia własności prywatnej narzędzi pracy (ziemi, fabryk, środków komunikacji, kapitałów itd.), zmusi społeczeństwo do wejścia na zupełnie nowe tory, że fakt ten musi wywołać przewrót w całej produkcji — zarówno w celach jej, jak i w środkach; że z chwilą, gdy ziemia, maszyny i wszystko inne będzie uważane za własność wspólną — wszelkie codzienne stosunki pomiędzy ludźmi ulec muszą zmianie zasadniczej.

„Precz z własnością prywatną!” — wołają — i śpieszą utrzymać w życiu codziennym wszystko to, co tej własności jest wynikiem, „O ile chodzi o produkcję — tworzyć będziecie gminy komunistyczne: pola, narzędzia, maszyny, wszystko, co dotąd zostało stworzone — fabryki, koleje żelazne, porty, kopalnie itd. — wszystko to wasze, wspólne. Każdy posiada jednakie prawo użytkowania wszystkiego.

„Ale zaraz nazajutrz zaczynacie klócić się o stopień udziału każdego z was w wykonaniu nowych maszyn, w eksploataowaniu nowych kopalń. Będziecie usiłować określić ściśle część nowej produkcji, przypadającą na każdego z was. Będziecie wyliczać minuty waszej pracy i baczyć, aby minuta pracy waszego sąsiada nie była szacowana wyżej, niż wasza.

„A ponieważ czas nie stanowi wcale miary pracy, gdyż w jednej fabryce robotnik nadzoruje jednocześnie sześć warsztatów tkackich w innej zaś — tylko dwa, będziecie zmuszeni ważyć ilość zużytej przez każdego siły mięśniowej, energii umysłowej i nerwowej, a także obliczać możliwie ściśle długość okresu szkolenia każdego pracownika, aby mieć podstawy do oznaczenia stopnia udziału poszczególnej jednostki w produkcji ogólnej. Wszystko to czynić będziecie, pomimo równoczesnego oświadczenia, że środki produkcji stają się spoiną własnością wszystkich, bez względu na to, jaki był udział danej jednostki w ich wytworzeniu”.

Dla nas jest rzeczą oczywistą, że społeczeństwo nie może zorganizować się na dwóch zupełnie sprzecznych i ciągle ze sobą kolidujących zasadach. Kraj lub gmina, która przyjąłaby podobną organizację, stanęłyby wkrótce wobec konieczności powrotu do własności prywatnej, albo do zreorganizowania się na zasadach komunistycznych.

III

Niektórzy kolektywiści wprowadzają zatem różnicę pomiędzy pracą złożoną, a pracą prostą. Mniemają, że godzina pracy inżyniera, architekta, lub lekarza, powinna być szacowana na równi z dwiema godzinami pracy kowala, mularza, lub pielęgniarki. Podobnie rozróżniać należy — powiadają — każdą pracę zawodową, wymagającą mniej lub więcej długiego terminatorstwa, od pracy wyrobniaka.

Otóż wprowadzenie takiego rozróżniania byłoby zachowaniem wszystkich nierówności dzisiejszego społeczeństwa. Jest to przeprowadzenie zawczasu linii przedziału pomiędzy robotnikami a tymi, którzy mają pretensję do rządzenia nimi; jest to dzielenie społeczeństwa na dwie odrębne klasy: arystokratów ducha, oraz plebsu o rękach spracowanych, zmuszonego służyć tamtym, karmić ich, odziewać, zabezpieczać im czas wolny, który tamci zużyją na ćwiczenie się w sztuce panowania nad swymi żywicielami.

Byłoby to uznanie jednego z najbardziej charakterystycznych rysów społeczeństwa burżuazyjnego i usankcjonowanie go przez rewolucję; byłoby to

podniesienie do godności zasady zła, które potępiamy w dzisiejszym starym, rozkładającym się społeczeństwie.

Wiemy z góry, jaką usłyszymy odpowiedź. Zaczną nam prawić o „socjalizmie naukowym”; będą powoływać się na ekonomistów burżuazyjnych — i na Marksa też — żeby dowieść, iż istnienie różnej skali wynagradzania pracy prostej i wykwalifikowanej ma swoją rację bytu, albowiem „siła robocza” inżyniera więcej kosztowała społeczeństwo, niż „siła robocza” robotnika. Istotnie, czyż ekonomiści mało zużyli dowcipu dla przekonywania nas, że jeżeli inżynierowi płacą dwadzieścia razy więcej, niż wyrobnikowi, to dlatego, iż „koszta” nauki inżyniera są większe od „kosztów” przygotowania wyrobnika? I czyż Marks nie twierdził, że z chwilą, gdy praca staje się towarem — rozróżnianie pomiędzy jedną gałęzią pracy a drugą jest po prostu koniecznością logiczną? Musiał zresztą przyjść do takiego wniosku, skoro przyjął teorię wartości Ricarda i zgodnie z nią utrzymywał, iż wartość zamienna towarów zależy od ilości zawartej w nich pracy, społecznie niezbędnej do ich wyprodukowania.

Wiemy dobrze, co o tem myśleć. Wiemy, że jeśli inżynier, uczony lub lekarz otrzymują dziś zapłatę dziesięciokrotnie i stokrotnie przewyższającą płacę robotnika, i że jeśli tkacz ma zarobek trzy razy większy od dochodu chłopca, a dziesięć razy większy od płacy robotnicy z fabryki zapalek, to dzieje się to nie w skutek różnicy jakichś tam „kosztów”, lecz tylko dzięki istnieniu monopolu wiedzy i monopolu prawa produkowania. Inżynier, uczony i lekarz eksploatują po prostu pewien kapitał — swój dyplom, podobnie, jak fabrykant eksploatuje fabrykę, a szlachcic — tytuł szlachecki.

Co się tyczy właściciela fabryki, to płacąc inżynierowi 20 razy więcej, niż robotnikowi, kieruje się prostą rachubą: jeżeli inżynier może zaoszczędzić na produkcji 100.000 franków rocznie to gotów jest dać mu 20.000 fr. A jeżeli znajdzie majstra-nadzorcę, który potrafi zręcznie wyciskać pot z robotników i zaoszczędzić na pracy ręcznej 10.000 fr., to chętnie ofiaruje mu 2 lub 3 tysiące rocznej pensji. Fabrykant jest zawsze gotów wydać tysiąc franków tam, gdzie ma widoki zarobić dziesięć tysięcy. W tem tkwi istota ustroju kapitalistycznego. To samo powiedziec można o różnicach w wynagradzaniu rozmaitych rodzajów pracy ręcznej.

Jakże tedy mówić o jakichś „kosztach produkcji”, mających jakoby określać wartość siły roboczej? Czyż student, który spędził wesołość swą na uniwersytecie, ma prawo do płacy dziesięciokrotnie przewyższającej zarobek górnik, więdnącego od dziesiątego roku życia w podziemiach kopalni? Czyż tkacz może z czystym sumieniem pobierać wynagrodzenie trzykroć

lub czterekroć większe od robotnika lub robotnicy rolnej? Koszta niezbędne dla przygotowania tkacza nie są wcale trzykroć lub czterekroć większe od kosztów wychowania robotnika rolnego: tkacz w danym wypadku korzysta po prostu ze sprzyjających warunków, w jakich znajduje się przemysł europejski w porównaniu do krajów rolniczych, gdzie przemysł się jeszcze nie rozwinął.

Nikt nigdy nie zdołał obliczyć tych kosztów produkcji. I jeśli próżniak w ogóle przysparza społeczeństwu większe koszty, niż robotnik, to jeszcze wielkie pytanie, zali wyhodowanie silnego wyrobnika nie jest dla społeczeństwa kosztowniejsze, niż wychowanie pracownika wykwalifikowanego, jeżeli weźmiemy pod uwagę całokształt warunków, w których pierwszy żyje (śmiertelność dzieci robotniczych, ich anemię, gruźlicę itp.).

Czyż można np. uwierzyć, że te 1,5 franka, które otrzymuje dziennie robotnica paryska, że te 30 centów, które pobiera chłopka w Auvergne za, niszczącą wzrok, pracę nad koronkami, albo te 2 franki, zarobione przez włościanina — że to są istotnie koszta ich produkcji? Wiemy dobrze, że często pracuje się nawet za mniejszą zapłatę, ale wiemy również, że czyni się to jedynie dlatego, iż dzięki naszej cudownej organizacji społecznej bez tego znikomego zarobku trzeba by mrzeć z głodu.

Dla nas wieloraka skala wynagrodzenia pracy jest bardzo skomplikowanym wynikiem całego szeregu warunków jak: podatki, opieka państwowa, koncentracja kapitalistyczna, monopole — kapitału i państwa. Dlatego twierdzimy, że wszelkie teorie o skali płacy zarobkowej wynalezione zostały post factum w celu usprawiedliwienia istniejącej niesprawiedliwości i że wobec tego możemy ze spokojnym sumieniem przejść nad nimi do porządku dziennego.

Odpowiedzą nam prawdopodobnie, że kolektywistyczna skala płacy zarobkowej będzie bądź co bądź, pewnym postępem. „Lepiej już, powiedzą nam, ażeby przynajmniej niektórzy robotnicy otrzymywali dwa lub trzy razy większą zapłatę od innych robotników, niż ażeby ministrowie zgarniali do swych kieszeni w ciągu jednego dnia tyle, ile robotnik nie zdoła zarobić w ciągu całego roku. W każdym razie jest to już wielki krok w kierunku równości”.

Naszym zdaniem będzie to, przeciwnie, krok wstecz. W prowadząc do nowego społeczeństwa różnicę pomiędzy pracą prostą a pracą kwalifikowaną — znaczyłoby to, jak rzekliśmy, uświęcać w imieniu rewolucji i podnosić do godności zasady brutalny fakt, któremu dziś ulegać musimy, ale który, w mniemaniu naszym, nie przestaje być niesprawiedliwością. Byłoby to naśladowaniem owych panów, którzy 4 sierpnia 1789 r. w szumnych frazesach gło-

kości, zmierzającego ku nowym światom, odsłoniętym przez rewolucję społeczną.

KONIEC

zamian za trochę pracy radoszej. Niedaleka przyszłość pokaże, jakie zastosowania praktyczne dadzą najnowsze odkrycia naukowe.

Co do nas to ograniczamy się do wytknięcia nowej drogi — drogi badania potrzeb i środków do ich zaspakajania.

Revolucji zbraknąć może jedynie śmiałości inicjatywy.

Ogłupiani w szkołach, w wieku dojrzałym do samej śmierci — niewolnicy przeszłości, zaledwie odważamy się myśleć. Gdy zjawia się jakaś nowa idea, zanim wyrobimy sobie o niej własne zdanie, zwracamy się do ksiąg z przed stu lat, aby dowiedzieć się co o tem myśleli czcigodni mędracy.

Jeżeli rewolucja zdobędzie się na śmiałość myśli i inicjatywy, to nie ma mowy, by zbrakło jej żywności.

Ze wszystkich wielkich dni rewolucji 1789 — 93 najpiękniejszym, najwznioślejszym, który na zawsze utkwił w umysłach, był ten, gdy przybyli zewsząd uczestnicy święta Federacji, pracowali przy robotach ziemnych na polu Marsowym, przygotowując go do święta.

W dniu tym Francja stanowiła jednię. Ożywiona nowym duchem, jakby przewidywała przyszłość, jaka otwiera się przed nią we wspólnej pracy nad uprawą ziemi.

I właśnie ta spólna praca na roli zjednoczy wyzwalające się społeczeństwo, przekreślając nienawiści i jarzma, które je przedtem dzieliły.

Nowe społeczeństwo, świadome potęgi solidarności, tej dźwigni, wzmagającej stokrotnie energię i siły twórcze człowieka — kroczyć będzie z młodzieńczą energią ku zdobywaniu przyszłości. Przestanie wytwarzać dla niezajomego rynku, a będzie zaspakajając potrzeby i upodobania własnego środowiska: zabezpieczy wszystkim swym członkom podstawy dla życia pełnego i dobrobytu, dając im równocześnie zadowolenie moralne z pracy dobrowolnie wybranej i spełnianej bez przymusu, oraz radość z życia, które nie przynosi szkody innym. Pełni odwagi, przepojeni poczuciem solidarności, wszyscy razem skierują swe wysiłki ku zdobywaniu rozkoszy, jakie daje wiedza i twórczość artystyczna.

Spółeczeństwo, ożywione takimi uczuciami, nie potrzebuje obawiać się ani rozterek wewnętrznych, ani wrogów zewnętrznych. Siłom przeszłości przeciwstawi swe przywiązanie do nowego porządku rzeczy, śmiałą inicjatywę każdego i wszystkich, siłę herkulesową, jaką zrodzi przebudzony geniusz narodu.

Wobec tej siły niepokonanej „zjednoczeni monarchowie” będą bezsilni. Będą musieli uchylić się przed nią i wprząc się do ogólnego rydwanu Ludz-

sili zniesienie praw feudalnych, a 8 sierpnia odwoływali się do tychże praw, zmuszając chłopów do płacenia swym panom odszkodowania przy wykupie z poddaństwa, wzięli tym sposobem interesy panów pod opiekuńcze skrzydła rewolucji.

Albo weźmy przykład bardziej znany. Gdy w 1871 r. Komuna Paryska postanowiła płacić członkom swej Rady po 15 fr. dziennie. podczas, gdy robotnicy, walczący na murach, otrzymali tylko 11 fr., uchwała ta witana była, jako akt równości demokratycznej. W rzeczywistości zaś Komuna uświęciła tylko przez to starą nierówność pomiędzy urzędnikiem a żołnierzem, pomiędzy rządzącym a rządonym. Uchwała taka mogłaby jeszcze ująć za nader wspaiałomyślną i piękną, gdyby ją powziął jakiś parlament, ale dla Komuny była ona odstępstwem od zasady rewolucji, a więc jej potępieniem.

W obecnym społeczeństwie minister każe sobie płacić po 100.000 fr. rocznie, podczas, gdy robotnik musi się zadowolić setną częścią tego; nadzorca pobiera płacę dwa i trzy razy większą od robotnika, a nawet dla robotników istnieją rozmaite skale wynagrodzenia. Oburzamy się na to. I to nie tylko z powodu wysokiej pensji ministra, ale także i z powodu różnicy pomiędzy zarobkiem robotnika fabrycznego, a dajmy na to — rolnego. I wołamy: „Precz z przywilejami, które daje wykształcenie, tak samo, jak z przywilejami, które daje urodzenie”.

Jesteśmy właśnie dlatego zwolennikami anarchizmu, że wszelkie przywileje nas oburzają! Ale jeśli potępiamy przywileje w społeczeństwie dzisiejszym, to czyż na to, by zachować je w społeczeństwie, które powstaje pod hasłem równości?

Oto dłaczego niektórzy kolektywiści, zdający sobie sprawę, iż wieloraka skala wynagrodzenia nie będzie mogła się utrzymać w społeczeństwie, przenikniętym duchem rewolucji, śpieszą z oświadczeniem, że płaca ma być dla wszystkich jednakowa. Ale tu znów napotykać nowe trudności, które ich „równą zapłatę” przekształcają w taką samą utopię, jaką jest wieloraka skala wynagrodzenia.

Spółeczeństwo, które obejmie w swe władanie wszystkie bogactwa społeczne i oświadczy, że wszyscy mają równe prawa użytkowania bez względu na to, jaki był udział każdego w pracy nad stworzeniem tych bogactw, takie społeczeństwo będzie musiało wyrzec się wszelkiej myśli o jakiegokolwiek płacy zarobkowej, czy to w postaci pieniędzy, czy bonów pracy.

IV

„Każdemu według jego pracy” — powiadają kolektywiści, czyli innymi słowy — każdy powinien być wynagradzany stosownie do usług, które wyświadcza społeczeństwu. I ta oto zasada powinna być stosowana w życiu właśnie wtedy, gdy dzięki rewolucji, narzędzia pracy i wszystko, co jest niezbędne dla wytwarzania, stanie się własnością wspólną! Gdyby rewolucja społeczna istotnie zechciała kierować się tą zasadą, tem samem stworzyłaby zaporę do dalszego rozwoju ludzkości i pozostawiłaby nierozstrzygniętym olbrzymie zadanie, które wieki ubiegłe złożyły na naszych barkach. Istotnie, w takim społeczeństwie, jak nasze, gdzie im więcej człowiek pracuje, tem mniejsze otrzymuje wynagrodzenie, powyższa zasada na pierwszy rzut oka może się wydawać pewnym porywem w kierunku sprawiedliwości. W gruncie rzeczy zaś jest ona tylko uswięceniem krzywd i niesprawiedliwości czasów przeszłych. Praca najemna wyłoniła się właśnie z tej zasady — „każdemu według jego pracy”, stopniowo doprowadziła do tej krzyczącej nierówności i do tych wszystkich wstrętnych zjawisk, które uderzają nas w dzisiejszym społeczeństwie. Gdy ludzie zaczęli mierzyć i szacować usługi każdego, okazywane społeczeństwu, wynagradzając je pieniędzmi lub jakąkolwiek inną formą płacy zarobkowej, z chwilą, gdy przyjęto, iż każdy za swe trudy otrzymywać będzie taką zapłatę, jaką zdoła sobie wywalczyć — od tej chwili cała historia społeczeństwa kapitalistycznego była z góry przesądzona. Cała jej treść, jak w zarodku, tkwiła już w tej zasadzie.

Czyż mielibyśmy powrócić do pierwotnego punktu wyjścia i znów przebywać na nowo tę samą ewolucję? — Teoretycy nasi właśnie tego pragną. Ale, na szczęście, jest to zgoła niemożliwe: rewolucja, jak rzekliśmy, musi być komunistyczną, inaczej bowiem utonie daremnie w potokach krwi i dzieło jej trzeba będzie znów rozpoczynać na nowo.

Usługi oddane społeczeństwu — czy to będzie praca w fabryce, lub na roli, czy też praca umysłowa nie mogą być szacowane w jednostkach monetarnych. W przemyśle np. niepodobna znaleźć ścisłej miary wartości ani wartości, którą niesłusznie nazywają wartością zamienną, ani też wartości użytkowej. Jeżeli weźmiemy dwóch ludzi, którzy w ciągu szeregu lat pracują dla ogólnego pożytku po pięć godzin dziennie w dziedzinach pracy, zarówno bliskich ich sercu, to śmiało możemy powiedzieć, iż ogólna wartość ich pracy jest mniej więcej jednakowa. Ale rozdrabniać tej pracy niepodobna: niepodobna mówić, iż każdy dzień, godzina, minuta pracy jednego jest zupełnie równa pod względem wartości dniu, godzinie, minucie pracy drugiego.

Niechaj wieś popróbuje. Wielkie miasta obejdą się bez wsi.

Co będą robić setki tysięcy robotników, którzy dziś duszą się po fabrykach i warsztatach, z chwilą wyzwolenia. Czyż i po rewolucji będą przesiadywać w zamknięciu? czyż nadal wyrabiać będą cacka zbytkowne, nawet wówczas, gdy chleb zacznie znikać, gdy mięso będzie coraz rzadsze, a jarzyny będą na wyczerpaniu?

Oczywiście, nie! Wyjdą z miasta pójdą w pole! Przy pomocy maszyn nawet najslabsi wezmą udział w pracy ogólnej. Wniosą do gospodarki rolnej przeszłości niewolniczej rewolucję, dokonaną już w ideach i instytucjach. Setki hektarów zostaną pokryte dachem szklanym i tu młode roślinki będą pielęgnowane przez delikatne ręce paryżan i paryżanek. Gdzie indziej setki hektarów zostaną zorane pługiem parowym i użyźnione przy pomocy nawozów sztucznych i skał sproszkowanych.

W rękach tej radosnej gromady rolników-amatorów pokryją się pola bogatymi plonami. Kierować pracami będą oczywiście zawodowi rolnicy, ale przede wszystkim uczyni to wielki praktyczny rozum ludu, zbudzony z długiego snu, oświetlony promiennym światłem szczęścia powszechnego.

Już w dwa lub trzy miesiące wczesne zbiory przyniosą ulgę potrzebom najpilniejszym i zapewnią żywność ludowi, który po tylu wiekach oczekiwania będzie mógł nareszcie w zupełności zaspokoić swój głód.

A równocześnie geniusz narodowy, geniusz ludu zbuntowanego, świadom swych potrzeb — pracować będzie nad wypróbowaniem nowych metod uprawy, które dziś zaledwie przewidujemy. Przeprowadzone zostaną próby ze światłem, tym czynnikiem jeszcze zapoznanym, dzięki któremu jęczmień dojrzewa w ciągu 45 dni w klimacie Jakuckim. Skoncentrowane światło słońca, lub światło sztuczne rywalizować będzie z ciepłem dla pędzenia młodych roślin. Jakiś Mouchot przyszłości wynajdzie maszynę, która będzie wykonywać pracę przy pomocy promieni słonecznych, zamiast, aby we wnętrzu ziemi szukać ciepła słonecznego w postaci węgla. Wypróbują nasycać grunt kulturami drobnoustrojów — myśl tak racjonalna, acz nowa, której urzeczywistnienie dostarczy roślinom komórki żyjących, potrzebnych zarówno dla odżywiania korzeni, jak i dla rozkładu cząsteczek gleby na składniki, mogące być przez rośliny zasymilowane.

Wypróbują... ale nie idźmy zbyt daleko, gdyż wkroczylibyśmy w dziedzinę fantazji. Pozostajmy na gruncie faktów ustalonych. Metody uprawy rolnej, stosowane już dziś w szerokich rozmiarach i które wyszły zwycięsko z walki konkurencyjnej, będą mogły zapewnić ludzkości dostatek, a nawet zbytek, w

Plony tej pracy wystarczyłyby, jak widzieliśmy, dla zaopatrzenia we wszelkie zwykłe i zbytkowne owoce i jarzyny co najmniej 75.000 — 100.000 ludzi. Przyjmijmy, że pośród nich znalazłoby się 36.000 chętnych do pracy w ogrodach. Na każdego przypadłoby sto godzin pracy w ciągu całego roku. Praca ta stałaby się odpoczynkiem, spędzanym wśród przyjaciół i dzieci w pysznych ogrodach, piękniejszych prawdopodobnie od legendarnych ogrodów Semi-ramidy.

Oto bilans niezbędnej pracy dla uzyskania w obfitości owoców, bez których dzisiaj musimy się tak często obywać, oraz jarzyn, które tak wiele matek musi skrupulatnie wydzielać członkom swej rodziny, wobec haraczu kapitalistycznego, którym są obłożone.

Oh, jeśli ludzkość była świadoma tego, co może i jeśli ta świadomość dała jej siłę chcenia.⁴

Jeśliby wiedziała, że lęk myślenia jest ową rafą podwodną, o którą rozbiły się dotychczas wszystkie rewolucje. Nie trudno objąć nowe horyzonty, otwierające się przed rewolucją społeczną.

Ile razy mówimy o rewolucji z poważnym robotnikiem, który widział w swym życiu głodne dzieci — to, zmarszczywszy brwi, z uporem powtarza: „A chleb. — Czy starczy chleba, gdy każdy jeść będzie do syta? A gdy wieś ciemna, ulegając reakcjonistom, ogołoci miasta, jak to uczyniła w 1793 — co wówczas?”

⁴ Reasumując dane, dotyczące rolnictwa, które wykazują, że mieszkańcy rozpatrywanych dwóch departamentów mogliby doskonale egzystować ze swego terytorium, poświęcając nieznaczny ilość czasu na wytwarzanie żywności, otrzymamy zestawienie następujące:

Departamenty Seine i Seine-et-Oise:

Liczba mieszkańców w 1886 r. 3.600.090

Przestrzeń w hektarach 610,000

Przeciętna liczba mieszkańców na hektar 5,9

Pola zbożowe 200,000 hekt.

Łąki naturalne i sztuczne 200,000

Warzywa i owoce od 7,000—10 000

Reszta (domy, drogi, parki, lasy) 200.000 hekt.

Ilość pracy niezbędnej dla uprawy i melioracji tej przestrzeni w 5-cio godz. dniach pracy:

Zboża 15,000,000

Łąki, mleko, hodowla bydła 10,000,000

Warzywa i owoce zbytkowe 33,000,000

Prace nieprzewidziane 12,000,000

Ogółem 70,000,000

Przyjmując, że pracy na roli oddaje się tylko połowa dorosłej ludności — to owe 70 milionów pół-dni rozdzielone na 1.200.000 ludzi — da na osobę 58 pół-dni pracy.

Tylko ogólnie możemy powiedzieć, że człowiek, który w ciągu całego życia poświęcał pracy po 10 godzin dziennie, dał społeczeństwu więcej, niż ten, który pracował 5 godzin lub nie pracował wcale. Ale nie można twierdzić, że to, co jeden wykonał w ciągu dwóch godzin, warte jest dwa razy więcej, niż to, co inny wykonał w ciągu godziny, i stosownie do tej oceny wynagradzać ich pracę. Świadczyłyby to o zupełnej nieznajomości nadzwyczaj skomplikowanego mechanizmu, jakim jest dzisiejszy przemysł, rolnictwo i w ogóle całe życie społeczne; byłoby to niezdawanie sobie sprawy z tego, jak dalece wszelka praca indywidualna jest rezultatem pracy przeszłych pokoleń i pracy teraźniejszej całego społeczeństwa.

Wejdźcie do kopalni węgla i spójrzcie na człowieka, który stoi przy olbrzymiej maszynie, poruszającej windę. Wystarczy przesunąć kierownik w jedną lub drugą stronę, by w mgnieniu oka klatka windy opuszczała się na dół lub wznosiła w górę z niesłychaną szybkością. Ze skupioną uwagą wpatruje się on w strzałkę, która wskazuje na jakiej wysokości w danej chwili znajduje się klatka; gdy strzałka dobiega do pewnego znaku, robotnik zatrzymuje w mgnieniu oka ruch maszyny — klatka staje na wyznaczonym poziomie — ani o metr wyżej, ani niżej. I zaledwie zdołano wyładować wagoniki z węglem i wtoczyć na ich miejsce puste, robotnik porusza kierownik, i klatka windy pędzi znów w głąb szybu.

W ciągu ośmiu lub dziesięciu godzin robotnik ten musi mieć ciągle uwagę natężoną. Gdyby na jedną tylko chwilę uwaga jego osłabła, wnet klatka windy wyleciałaby w górę, łamiąc koła, rwąc liny, miażdżąc ludzi i cała praca w kopalni zostałaby przerwana. Niech tylko przy każdym przesunięciu kierownika straci trzy sekundy, a ilość dobytego w ciągu dnia węgla zmniejszy się o jakie 25 — 50 ton.

Czyż tego robotnika powinniśmy uznać za najpożyteczniejszego człowieka w kopalni? A może pożyteczniejszym jest ten, który z dołu daje mu sygnał do podnoszenia windy? A może ten, który w głębi naraża ciągle swe życie i wcześniej, czy później ginie od trujących gazów? A może inżynier, który w skutek prostej omyłki w obliczeniach mógłby zmylić drogę, ominąć pokłady węgla i prowadzić roboty w jałowej skale? Czy może wreszcie najpożyteczniejszym jest właściciel kopalni, który włożył w nią swój majątek i który, być może, wbrew wszelkim radom, przy rozpoczynaniu robót, powtarzał: „Kopcie tu, kopcie głębiej, a znajdziemy wspaniałe złoża węgla!”

Wszyscy pracują w kopalni w miarę swych sił, swej energii, wiedzy; w miarę swej inteligencji i zręczności współdziałają w sprawie wydobywania węgla. I również możemy powiedzieć, że wszyscy mają prawo do życia i zaspakaja-

nia swoich potrzeb (a nawet swoich fantazji, o ile najniezbędniejsze potrzeby wszystkich zostały zaspokojone). Ale w jaki sposób możemy obliczyć w pieniądzu udział każdego we wspólnej pracy?

A zresztą, czy wydobyty węgiel, jest wyłącznie ich dziełem? Czyż nie jest również owocem pracy ludzi, którzy zbudowali kolej do kopalni, a także tych, którzy orali i zasiewali pola, rąbali drzewa w lesie, budowali maszyny, w których węgiel będzie się spalał — i tak dalej, bez końca?

Niepodobna wprowadzić jakiegokolwiek rozróżnienia pomiędzy tern, co zrobili jedni, a tem, co zdziałali drudzy. Niedorzecznością byłoby mierzyć zasługi każdego według osiągniętych rezultatów. A rozdrabniać je i mierzyć na godziny byłoby również nonsensem. Pozostaje tylko jedno: potrzeby ludzkie wynieść ponad dzieła ludzkie i uznać przede wszystkim prawo do życia; a następnie prawo do dobrobytu wszystkich, którzy biorą udział w produkcji.

Spójrzmy na inną dziedzinę działalności ludzkiej, weźmy np. całokształt zjawisk życiowych i powiedzmy: kto z nas ma prawo żądać dla siebie większego wynagrodzenia. Czy lekarz, który rozpoznał chorobę, czy pielęgniarka, która swoją troskliwą i pełną poświęcenia opieką uratowała chorego? Czy wynalazca pierwszej maszyny parowej, czy też chłopak, któremu pewnego pięknego poranku, dokuczyło pociągać za sznurek, służący do odmykania kłapy i wpuszczania pary pod tłok, i który wpadł na pomysł przywiązania tego sznura do dźwigni maszyny, a sam pobiegł bawić się z towarzyszami, nie podejrzewając nawet, iż wynalazł w ten sposób główny mechanizm współczesnej maszyny parowej — kłapę automatyczną?

Czy wynalazca lokomotywy, czy ów robotnik z Newcastle, który podał myśl podkładania pod szyny drewnianych podkładów zamiast kamieni, które dzięki brakowi elastyczności powodowały często wykolejenie pociągów? Czy maszynista parowozu, czy człowiek, dający sygnał do zatrzymania pociągu, czy zwrotniczy, skierowujący pociąg na właściwy tor? Komu zawdzięczać mamy przeprowadzenie komunikacji telegraficznej przez ocean Atlantycki? Czy inżynierowi, który uporczywie twierdził, że liny z drutu (kable) służyć mogą do przesyłania depesz, podczas, gdy wszyscy uczeni specjaliści utrzymywali, że jest to niemożliwe? Czy uczonemu Maury, który doradził zastąpić grube kable cienkimi, o grubości zwykłej laski? Czy może tym ludziom, którzy z własnej woli zjawili się nie wiadomo skąd i całe dnie i noce spędzali na pokładzie okrętu, oglądając pilnie każdy łokieć kabla w celu wyjęcia zeń gwoździ, powtykanych w powłokę izolacyjną nie wiadomo przez kogo (powiadają, że przez akcjonariuszów kompanii okrętowych) dla uczynienia ich niezdatnymi do użytku?

wu polegało na przycięciu go raz do roku, co zajmuje pół godziny czasu, oraz na przywiezieniu taczki nawozu, dla obłożenia korzeni, które znajdowały się na zewnątrz budynku w gruncie gliniastym.

Jeżeli wziąć pod uwagę pracę, którą pochłaniają winnice na brzegach Renu lub jeziora Genewskiego, gdzie na stokach górskich trzeba budować tarasy, nosić nawóz a często i ziemię do wysokości 200 lub 300 stóp — to dojdziemy do wniosku, że w sumie więcej pracy wymaga uprawa winogron w Szwajcarii i w Nadrenii, niż hodowla pod szkłem w okolicach Londynu. Na pierwszy rzut oka wydawać się to może paradoksalne. Przywykliśmy myśleć, że na południu Europy krzewy winne rosną same z siebie i wcale nie wymagają pracy. Ogrodnicy specjaliści potwierdzają nasze mniemanie. „Uprawa winogron w Anglii jest najbardziej korzystną” — powiada ogrodnik-praktyk, redaktor angielskiego czasopisma ogrodniczego. To samo daje się wywnioskować z porównania cen.

Tłumacząc te fakty na język komunistyczny, możemy powiedzieć, że 20 godzin pracy za rok, poświęconych hodowli kilkunastu krzewów winnych pod szkłem w jakimkolwiek klimacie Europy zapewniłoby nam dostateczną ilość winogron dla użytku własnego i naszych przyjaciół. Stosuje się to nie tylko do krzewów winnych, ale do wszelkich innych owoców zaaklimatyzowanych.

Jeżeliby zatem jakaś gmina zastosowała powyższą zasadę na wielką skalę, to mogłaby mieć wszelkie owoce i warzywa miejscowe i egzotyczne kosztem kilkudziesięciu godzin pracy rocznie każdego członka.

Są to fakty, które można sprawdzić zaraz. Niech tylko jakaś grupa robotników przerwie na parę miesięcy swą pracę nad wytwarzaniem przedmiotów zbytku i weźmie się do przekształcenia równiny Gennevilliers (100 hekt.) pod Paryżem w ogrody warzywne, z których każdy posiadałby ogrzewane cieplarnie dla ochrony młodych roślin. Niech prócz tego pokryje rzędami ekonomicznie zbudowanych cieplarni owocowych leszcze pięćdziesiąt hektarów, pozostawiając szczegóły urządzenia doświadczonym ogrodnikom i warzywnikom.

Opierając się na przeciętnych danych z Jersey, t. j. przyjmując, że uprawa pod szkłem wymaga — 8 robotników na hektar, t. j. około 24.000 godzin pracy rolnej, możemy powiedzieć, że na te 150 hekt. Trzeba by użyć około 3.600.000 godzin pracy, którą mogłoby wykonać stu ogrodników fachowych, przy pomocy niespecjalistów, umiających się jednak obchodzić z motyką, grabiami, sikawką i obsługą palenisk.

Początkowo bodźcem w tym kierunku było spieniężanie wczesnych ogrodowizn. Stopniowo jednak metody uprawy intensywnej rozpowszechniły się do tego stopnia, że obecnie znajdują zastosowanie nawet względem zwykłych jarzyn, gdyż pozwalają otrzymywać większe plony mniejszym nakładem pracy i ryzyka.

Przekonaliśmy się w rzeczy samej, że otrzymanie kartofli w kwietniu w prostych inspektach, jakie spotyka się na wyspie Jersey wymaga znacznie mniej pracy, niż uprawa na otwartym polu na przestrzeni pięciokrotnej, którą trzeba skopać, podlewać itd. Powtarza się tu to samo, co z narzędziami i z maszynami. Doskonalwsze narzędzia dają możliwość zaoszczędzenia pracy, ale początkowo nabycie ich wymaga większego wkładu.

Wyczerpujących danych, co do uprawy ogrodowizn pod szkłem, brak jeszcze. Jest to, bądź co bądź, metoda nowa, stosowana jeszcze w nieznaczących rozmiarach. Wszakże co do jednego artykułu zbytowego — winogron posiadamy dostateczne dane, ponieważ uprawa winogron pod szkłem jest już wypróbowana od paru dziesiątków lat. Liczby te są wymowne.

W północnej Anglii, na pograniczu Szkocji, gdzie węgiel z powodu pobliskich kopalń jest tani, dawno już hodują winogrona w cieplarniach. Dojrzejają one w styczniu. Jeszcze za czasów Napoleona III kupcy nabywali te winogrona po 25 fr. za funt, by je dostarczać na dwór francuski po cenie podwójnej. Z czasem, pod wpływem konkurencji, cena spadła do 3 fr. Winogrona te całymi tonami zalewają Paryż i Londyn. Dzięki taniemu węglowi i umiejętnej hodowli winogrona dojrzejają w zimie na północy i — w przeciwieństwie do innych owoców — wysyłane bywają na południe. W maju cena winogron angielskich wynosi już tylko 2 fr. i to utrzymuje się na tym poziomie, jak ongiś cena 50 fr., tylko dzięki słabej konkurencji. W październiku winogrona londyńskie, hodowane zawsze pod szkłem przy nieznacznym ogrzewaniu sztucznym, nie są droższe od winogron z winnic szwajcarskich i nadreńskich. Cena ta jest jeszcze wyższa o jakieś dwie trzecie, niżby należało, a to skutkiem wysokiej renty dzierżawnej, oraz kosztów instalacji i ogrzewania, obłożonych ogromnym haraczem na rzecz przemysłowców i pośredników. Zatem doskonale winogrona jesienią pod szerokością Londynu, nawet przy jego niebie zamglonym, otrzymuje się niemal za darmo. Tak np. mieliśmy co roku na jednym z przedmieść Londynu w marnej budzie ze szkła i cementu rozmiarów 2 X 3 metrów, opartej o nasz domek, około 50 funtów wyśmienitych winogron z paroletniego krzewu. Budynek był tak lichy, że deszcz kapł przez dach, a nocą panowała temperatura zewnętrzna. Oczywiście, że nie ogrzewało go, gdyż byłoby to samo, co ogrzewać ulicę. Pielęgnowanie krze-

A przechodząc do innej, szerszej dziedziny — do dziedziny prawdziwego życia ludzkiego z jego radościami, smutkami i biegiem wydarzeń, — czyż każdemu z nas nie zdarzyło się spotkać człowieka, który mu okazał w życiu przysługę tak wielką, iż nawet sama myśl o jakiegokolwiek zapłacie pieniężnej wydaje się po prostu niedorzeczną i ubliżającą? Czasem przysługa taka — to jakieś słowo, we właściwej chwili wypowiedziane, a czasem — to całe miesiące i lata poświęcenia. Czyżbyśmy i owe usługi „nieocenione” chcieli szacować w „bonach pracy”?

„Każdemu według zasług”! Ależ społeczeństwa ludzkie nie mogłyby istnieć nawet w ciągu dwóch pokoleń, gdyby każdy nie dawał innym nieskończenie więcej ponad to, co sam otrzymuje, jako zapłatę bądź w pieniądzu, bądź w „bonach”, lub jakiegokolwiek innej postaci. Ludzkość zginęłaby, gdyby matka nie poświęcała życia dla swych dzieci, gdyby nie dawano nic bez rachuby, gdyby zwłaszcza nie dawano tam, gdzie nie można oczekiwać nagrody.

I jeżeli społeczeństwo burżuazyjne chyli się do upadku i ginie, jeżeli dziś znajdujemy się w położeniu bez wyjścia, z którego wyostać się możemy jedynie, niszcząc ogniem i mieczem wszystkie instytucje przeszłości, to dzieje się to dzięki temu, iż zbyt wiele miejsca w życiu dotychczasowym zajmowało wyrachowanie; że nauczyliśmy się dawać po to, żeby otrzymywać; że chcielibyśmy ze społeczeństwa uczynić spółkę handlową, opartą na „ma” i „winiem”.

Zresztą kolektywiści wiedzą o tym. Rozumieją, że społeczeństwo nie mogłoby istnieć długo, gdyby chciało istotnie ściśle przeprowadzić w życiu zasadę: „każdemu według zasług”. Rozumieją również, że potrzeby człowieka — nie mówimy tu o urojeniach — nie zawsze odpowiadają jego dziełom. Tak np. De-Paepé powiada: „Ta zasada — czysto indywidualistyczna — będzie zresztą z modyfikowaną przez udział społeczeństwa w sprawie wychowania dzieci i młodzieży (wliczając w to pokarm i całkowite utrzymanie), i przez społeczną organizację opieki nad kalekami, chorymi, starcami itd.”. Kolektywiści, zdaje się, rozumieją, że czterdziestoletni mężczyzna ojciec trojga dzieci, ma inne potrzeby, niż chłopak dwudziestoletni; że kobieta karmiąca, spędzająca bezsenne noce przy kołysce dziecka, nie może pracować tyle, co człowiek, który się wyspał. Rozumieją, zdaje się, że mężczyźni i kobiety, wycieńczeni długoletnią nadmierną pracą dla społeczeństwa, nie mogą wykonać tyle pracy, co ci, którzy spędzili swój żywot w próżniactwie i otrzymywali swe „bony”, jako uprzywilejowani urzędnicy państwowi.

Dlatego też śpieszą modyfikować swoją zasadę. Ależ tak, powiadają, społeczeństwo karmić będzie i wychowywać dzieci, opiekować się starcami i chorymi! Ależ tak, potrzeby będą właśnie miarą kosztów, które ponosić będzie społeczeństwo w celu łagodzenia zasady: „każdemu według zasług”.

Słowem, w rezultacie mamy dobroczynność, wciąż dobroczynność chrześcijańską, ale tym razem zorganizowaną przez państwo. Trzeba jeno udoskonalić domy podrzutków, zorganizować ubezpieczenia na starość i na wypadek choroby i oto zasada została złagodzona! — „Ranić, żeby potem goić” — wciąż to samo!

Tak tedy, odrzuciwszy komunizm, wydrwiwszy zasadę „każdemu według jego potrzeb”, wielcy ekonomiści zaczynają spostrzegać, iż zapomnieli o jednym — o potrzebach wytwórców. To też śpieszą uznać je. Zastrzegają tylko, że oceniać je powinno państwo! Państwo musi czuwać nad tym, aby potrzeby każdego odpowiadały jego zasługom.

Państwo zatem rozdawać będzie jałmużnę, opiekować się ślepyimi, kulawymi — a stąd już krok do angielskiego prawa o biednych i do angielskich domów robotniczych, tj. więzień dla ubogich.

Przecież i to okrutne społeczeństwo, przeciwko któremu buntujemy się, również było zmuszone do zmodyfikowania swojego indywidualizmu; również musiało poczynić pewne ustępstwa w kierunku komunizmu i tak samo uczyniło to w formie dobroczynności publicznej.

Ono także rozdaje tanie obiady z obawy, aby głodne rzesze nie rzuciły się na jego sklepy. I ono wznosi szpitale, najczęściej liche, ale niekiedy wspaniałe, żeby zapobiec szerzeniu się chorób zaraźliwych. I ono także, opłaciwszy tylko godziny pracy, roztacza opiekę nad dziećmi tych, których doprowadziło do ostatecznej nędzy. I ono uwzględnia potrzeby, zaspakajając je za pomocą dobroczynności.

Nędza była pierwszym źródłem bogactwa: ona stworzyła pierwszego kapitalistę. Zanim zjawiała się „nadwartość”, o której tak wiele się mówi, trzeba było, aby istnieli nędzarze, zmuszeni sprzedawać swą siłę roboczą, by nie umrzeć z głodu. Ich nędza była pierwszym warunkiem istnienia bogaczy. I jeżeli wzrosła tak szybko w ciągu wieków średnich, to tylko dzięki temu, że wojny, które nastąpiły po utworzeniu się państw i wzbogaceniu się zdobywcami na Wschodzie, zerwały dotychczasowy związek pomiędzy gminami wiejskimi i miejskimi i zmusiły je do zastąpienia zasady solidarności przez pracę najemną, tak cenną dla wyzyskiwaczy.

t. j. 210 godzin rocznie na osobę, jeśli liczyć 500 dorosłych. Dochodzi praca przy wydobywaniu 1000 ton węgla rocznie dla opalania cieplarni na przestrzeni 4 hektarów, co czyni na osobę dodatkowo 6 — 7 godzin rocznej pracy, gdyż średnia wydajność górnika angielskiego wynosi 3 tony na dzień dziesięciogodzinny.

Gdyby więc ludność dorosła poświęcała hodowli jarzyn i owoców pod szkłem corocznie z 50 pół-dni pracy, to wszyscy mieliby wczesne jarzyny i owoce, drugi zaś zbiór dawałby masę zwykłych jarzyn, które w zakładach Ponca wymagają pięćdziesięciu dni pracy.

Wszystko to nie są artykuły pierwszej potrzeby. Ale, jak już zauważyliśmy, cieplarnie wykazują tendencje do zamieniania się w zwykłe ogrody warzywne pod szkłem. Cieplarnie najprostszej budowy, lekko ogrzewane w ciągu trzech miesięcy, dają bajeczne zbiory jarzyn, naprz. 450 hektolitrów kartofli z hektara w końcu kwietnia. Po czym po użyczeniu ziemi, otrzymuje się nowe zbiory od maja do końca października, dzięki temperaturze tropikalnej, jaka panuje pod szkłem.

Obecnie 450 hektolitrów kartofli otrzymuje się z przestrzeni co najmniej 20 hektarów, które trzeba zorać, a potem okopywać. Wiemy, ile to wymaga pracy. W cieplarni początkowo metr kw. pochłania pół dnia pracy, ale ta praca przygotowawcza zaoszczędza połowę, a nawet trzy czwarte pracy późniejszej.

Oto fakty, oto rezultaty otrzymane, sprawdzone, ogólnie znane, z którymi każdy może się zaznajomić, zwiedzając zakłady ogrodnicze. Fakty te wystarczą, by dać pojęcie o tym, co może dać ziemia, gdy obchodzić się z nią umiejętnie.

V

Mówiliśmy dotąd wyłącznie o metodach już znanych, stosowanych w praktyce. Natężona uprawa, nawadnianie pól wodą ściekową, metody kultury ogrodniczej, hodowla cieplarniana — wszystko to w rzeczywistości już istnieje. Leonce de Lavergne miał słuszną rację, gdy przepowiadał jeszcze przed kilkudziesięciu laty, że rolnictwo dąży bezustannie ku zmniejszaniu przestrzeni uprawianej, ku zużywaniu na danej przestrzeni coraz więcej pracy, ku stwarzaniu sztucznie gleby, wszystko to dla dania roślinom pomyślnych warunków rozwoju.

Ongiś cieplarnie były zbyt bogaczy dla hodowli roślin zwrotnikowych i ozdobnych. Dzisiaj rozpowszechniają się ogólnie. Na wyspach Jersey i Guernsey całe hektary znajdują się pod szkłem, obok drobnych cieplarni, które spotyka się przy każdej fermie w każdym ogrodzie. Również i w okolicach Londynu poczynają pokrywać szkłem całe pola, a tysiące małych cieplarni powstaje corocznie na przedmieściach. Spotkać je można w różnych odmianach, poczynając od solidnych gmachów o murach z granitu, kończąc na biednych drewnianych szopach ze szklanym dachem. Koszt tych ostatnich, pomimo całego wyzysku kapitalistycznego nie przewyższa 4 — 5 fr. na metr kw. Opala się je lub nie opala wcale (wystarczy przestrzeń zamknięta, jeśli nie chodzi o nowalje) i hoduje się już nie winogrona lub kwiaty tropikalne, ale kartofle, marchew, groszek itp.

W ten sposób wyzwalamy się od wpływu klimatu. Unika się przy tym ciężkiej pracy układania nawozu warstwami i nie potrzeba nabywać takiej masy nawozu, którego cena wzrasta oczywiście, wraz z zapotrzebowaniem. Wynika stąd oszczędność pracy ludzkiej: dla uprawy hektara pod szkłem i otrzymywania zbiorów, nie mniejszych, jak u Ponca, potrzeba 7 — 8 ludzi. Na wyspie Jersey 7 ludzi, pracując niespełna 60 godzin tygodniowo, otrzymują na minimalnych przestrzeniach plony, które dawniej wymagały całych hektarów.

Moglibyśmy przytoczyć wiele zdumiewających szczegółów. Ograniczymy się do jednego przykładu. W Jersey 34 wyrobników pod kierunkiem ogrodnika uprawia cztery hektary pod szkłem (gdyby pracowali po 5 godzin, potrzeba by było 70 ludzi). Otrzymują następujące zbiory:

- 25.000 kilo winogron w początkach maja;
- 80.000 pomidorów;
- 30.000 kartofli;
- 6.000 groszku;
- 2.000 fasoli

Ogółem 143.000 kilo owoców i warzyw, oprócz drugiego dość pokaźnego zbioru, ogromnej cieplarni roślin ozdobnych, oraz różnych roślin z grządek pomiędzy cieplarniami.

Sto czterdzieści trzy tony owoców i warzyw wystarcza na obfite zaopatrzenie przez cały rok 1500 ludzi. Otrzymanie ich wymaga 21.000 pół-dni pracy,

Czyżby ta sama zasada miała wyłonić się z rewolucji? Czyż ośmielano by się nazywać ją imieniem „rewolucji społecznej” — imieniem tak droгим dla głodnych, cierpiących i uciśnionych?

O, nie! W dniu, kiedy stare, zmurszałe instytucje walić się będą pod ciosami proletariuszy, usłyszymy wołania: „Chleba, dachu i dobrobytu dla wszystkich!” I wołania te zostaną wysłuchane. Lud powie sobie: „Naprzód zaspokoić musimy pragnienie życia, radości, swobody, którego nigdy nie mogliśmy ugasić. A gdy wszyscy zaznają tego szczęścia, wtedy weźmiemy się do dzieła: do zniszczenia wszelkich śladów ustroju burżuazyjnego — jego etyki, opartej na równości buchalteryjnej, jego filozofii „winien” i „ma”, jego pojęć o „mój i twoim”. A „burząc będziemy budować”, jak mówił Proudhon; będziemy budować w imię komunizmu i anarchii!

Rozdział 14. Spożycie i Produkcja

I

Nasz punkt widzenia na społeczeństwo i jego organizację polityczną jest całkiem odmienny od poglądów szkół socjalistycznych opartych na autorytecie, ponieważ za punkt wyjścia bierzemy wolną jednostkę, by od niej wznieść się do wolnego społeczeństwa, zamiast tego, by rozpoczynać od państwa, a kończyć na jednostce. Tej samej metody trzymać się będziemy w roztrząsaniu spraw ekonomicznych. Zbadamy najpierw potrzeby jednostki i środki do ich zaspokojenia, zanim mówić będziemy o produkcji, wymianie, podatkach, rządzie itd.

Na pierwszy rzut oka różnica powyższa może wydać się minimalna, ale w rzeczywistości przewraca do góry nogami wszystkie pojęcia ekonomii urzędowej.

Otwórzmy jakiegokolwiek dzieło treści ekonomicznej. Autor rozpoczyna od produkcji, analizuje środki, używane dziś dla wytwarzania bogactw, podział pracy, rękodzielnictwo, rolę maszyn, nagromadzenie kapitału. Od Adama Smitha do Marksa wszyscy postępowali w ten sposób. Dopiero w drugiej lub trzeciej części swego dzieła ekonomista zajmuje się spożyciem, t. j. zaspokojeniem potrzeb jednostki; lecz tu poprzestaje na wyjaśnieniu, w jaki sposób odbywa się podział bogactw pomiędzy czynnikami, roszczącymi sobie do tego prawo.

Może kto powie, że jest to porządek, zgodny z logiką, że zanim można zaspakajać potrzeby trzeba przedtem stworzyć odpowiednie dobra, że trzeba produkować, aby spożywać. Ale czyż wszelkiej produkcji nie poprzedza odczucie potrzeby? Czyż nie potrzeba pchnęła człowieka kolejno do łowów, chowu bydła, rolnictwa, wyrobu wszelkich narzędzi, wreszcie do maszyn? I czyż badanie potrzeb nie powinno kierować produkcją. W każdym razie nie jest mniej logicznie rozpoczynać od tego, a dopiero później rozpatrywać sposoby zaspakajania tych potrzeb przez wytwarzanie.

W ten właśnie sposób będziemy postępować.

IV

Dla otrzymania tych zbiorów bajkowych ogrodnicy są zatem zmuszeni zamieniać się w maszyny i odmawiać sobie wszelkich radości życia. W każdym razie dzielni ci pracownicy oddali ludzkości nieocenioną usługę, ucząc, że glebę można wytwarzać samemu. Używają do tego nawozu, który już dostarczył potrzebnego ciepła młodym roślinkom w inspektach. Ilość ziemi ogrodowej, którą w ten sposób otrzymują, jest tak znaczna, że część jej co roku sprzedają, gdyż w przeciwnym razie poziom ogrodów podnosiłby się corocznie o 2 do 3 cent. Produkowanie gleby jest wśród ogrodników tak rozpowszechnione, że do kontraktów z właścicielami gruntu wprowadzają zastrzeżenie praw a wywiezienia ziemi przy opuszczaniu dzierżawionej działki (o fakcie tym wspomina Barral w artykule o warzywnikach (ma-raichers) w słowniku rolniczym — Dictionnaire d'Agriculture). Gleba, wywożona na wozach razem z meblami i ramami inspektowymi — oto odpowiedź rolników-praktyków — na wywody Ricarda o rencie, jako środka wyrównania różnic wartości naturalnej gruntu. Ogrodnicy francuscy trzymają się maksymy: "ziemia warta tyle ile wart jest człowiek".

Pomimo to ogrodnicy z pod Paryża i Rouanu dla otrzymania takich samych rezultatów, mozoła się trzy razy więcej, niż ich bracia z Guernesey, którzy, stosując w rolnictwie metody przemysłowe, wytwarzają sztucznie nie tylko glebę, ale także i klimat.

Cała kultura ogrodnicza sprowadza się w istocie do dwóch zasad:

1. Siał pod szkłem, pędzić młode roślinki w żyznej ziemi na ograniczonej przestrzeni, gdzie można je dogodnie pielęgnować. Przesadzać wówczas, gdy korzonki rozrosną się. Postępować, słowem, tak, jak z młodymi zwierzątkami: otaczać opieką za młodu,
2. Dla otrzymania wczesnych zbiorów, ogrzewać grunt i powietrze przez pokrywanie roślin szkłem w formie ram, lub kołpaka, oraz przez wytwarzanie ciepła w gruncie za pomocą fermentacji nawozu.

Przesadzanie i temperatura wyższa od temperatury powietrza — oto istota kultury ogrodniczej przy sztucznym wytwarzaniu gleby. Pierwszy z tych warunków, jak widzieliśmy, jest już stosowany i wymaga tylko drobnych udoskonaleń. Dla wypełnienia drugiego trzeba ogrzewać ziemię i powietrze, zastępując nawóz przez ciepłą wodę, krążącą w rurach w inspektach, lub cieplarniach.

czynsz dzierżawny wynoszą horrendalną sumę 2500 fr., a drugie tyle kosztuje go nawóz, nabywany w koszarach, zmuszony jest wyzyskiwać. „Sam będąc wyzyskiwany — muszę być wyzyskiwaczem” byłaby jego odpowiedź. Koszty jego instalacji wyniosły 30.000 fr., z czego połowa dostała się niewątpliwie kapitalistom przemysłowym i finansowym. W sumie wkład początkowy nie przewyższa 3000 dni pracy, a prawdopodobnie wynosi daleko mniej.

A teraz spójrzmy na roczne plony: 10.000 kg. marchwi, tyleż cebuli, rzodkwi i innych drobnych ogrodowizn, 3.000 sztuk kalafiorów, 5.000 koszów pomidorów, 5.000 tuzinów owoców wyborowych, 154.000 głów sałaty, słowem, 125.000 kilo ogrodowizn i owoców. **Zatem 11 ton z hektara.** Człowiek w ciągu roku nie spożywa warzyw i owoców ponad 300 kilo, zatem hektar takiego ogrodu zaopatruje obficie 350 osób dorosłych. A więc 24 ludzi, pracując w ciągu roku po 5 godzin dziennie, wytwarza ogrodowizn dla 350 dorosłych, czyli dla 500 mieszkańców.

Innymi słowy, przy uprawie takiej, jak u Ponca — a rezultaty jego zostały już prześcignięte — 350 ludzi winno poświęcać rocznie około 100 (103) godzin pracy każdy, aby wyprodukować warzywa i owoce dla 500 osób.

Zauważmy, iż uprawa podobna bynajmniej nie stanowi wyjątku. Stosowana już jest pod murami Paryża na przestrzeni 900 hektarów przez 5000 ogrodników. Tylko, że robotnicy ci doprowadzeni są do stanu bydła roboczego, dzięki rencie dzierżawnej, która wynosi przeciętnie 2000 fr. z hektara.

Czy fakty powyższe, które każdy może sprawdzić, nie dowodzą, że 7000 hektarów, (z 210.000, które nam pozostały) wystarczyłoby dla zapewnienia ludności naszych dwóch departamentów wszelkich warzyw i dostatecznej ilości owoców?

Co się tyczy ilości pracy, niezbędnej dla otrzymania tych zbiorów, to takowa wynosi, jeżeli, przyjmując za miarę pracę ogrodników — 50 milionów dni pięciogodzinnych, t. j. około 50 dni pracy na każdego dorosłego. Czas ten jednak da się znacznie skrócić, jak zobaczymy niebawem, jeżeli stosować metody używane na wyspach Jersey i Guernesey. Zwracamy przy tym uwagę, że nadmierne przepracowanie ogrodnika współczesnego spowodowane jest głównie tym, że po większej części produkuje nowalie, których ceny dają mu możliwość spłacania niesłychanie wysokiego czynszu dzierżawnego — a hodowla nowalii wymaga bardzo wiele pracy. Przy tym ogrodnik-przedsiębiorca, nie mając dostatecznych środków na instalację, wobec wysokich cen szkła, drzewa, żelaza, węgla, zmuszony jest wytwarzać sztuczne ciepło za pomocą nawozu, pomimo, że jest bardziej racjonalnie czerpać je z węgla w cieplarniach.

Z chwilą jednak, gdy z tego punktu widzenia spojrzeć na ekonomię, zmienia się całkowicie jej wygląd. Przestaje być prostym opisem faktów i staje się nauką, analogiczną do fizjologii człowieka. Można ją określić w sposób następujący: badanie potrzeb ludzkich i środków do ich zaspokajania przy możliwie najmniejszym wysiłku ludzkim. Nazwać by ją wypadało fizjologią społeczeństwa. Jest to gałąź wiedzy równoległa do fizjologii zwierzęcej i roślinnej, która również bada potrzeby organizmów oraz drogi najskuteczniejszego ich zaspakajania. W szeregu nauk społecznych ekonomia społeczeństw zająć winna miejsce, które wśród nauk biologicznych zajmuje fizjologię jestestw organicznych.

Powiadamy: „Oto są ludzie, żyjący w społeczeństwie. Wszyscy odczuwają potrzebę zdrowego mieszkania. Szałas dzikiego już im nie wystarcza. Żądają schroniska trwałego, wygodnego. Należy rozstrzygnąć pytanie, czy przy danym stopniu wydajności pracy ludzkiej, dostarczenie każdej rodzinie domku jest możliwe, a jeżeli nie, to dlaczego?”

I zaraz zdamy sobie sprawę, że w Europie każda rodzina mogłaby doskonale mieć wygodny domek w rodzaju tych, jakie budują dla robotników w Anglii, lub Belgii w osadzie Pulmana. A jeśli nie domek oddzielny — to odpowiednie mieszkanie. Względnie niewielkiej liczby dni roboczych potrzeba na zbudowanie dla rodziny z siedmiu czy ośmiu osób ładnego, wygodnego domku, zdrowego i jasnego.

Tymczasem dziewięć dziesiątych Europejczyków nie ma należytego mieszkania, albowiem od wieków człowiek z ludu zmuszony był pracować z dnia na dzień, niemal bez ustanku, dla zaspokajania potrzeb klas rządzących i nie miał nigdy ani czasu, ani środków, by móc zbudować, lub wynająć wymarzony domek. I dopóki istniejące stosunki społeczne nie zostaną z gruntu zmienione, pozostanie bezdomny i będzie zmuszony zamieszkiwać pierwszą lepszą norę.

Postępujemy, jak widzicie, metodą wręcz odwrotną jak ekonomiści, którzy ustanawiają rzekomo wieczne prawa produkcji, i, obliczywszy przeciętną liczbę domów, wznoszonych co roku, dowodzą za pomocą danych statystycznych, że istniejące domy nie mogą zaspokoić wszystkich zapotrzebowań na mieszkania, przeto dziewięć dziesiątych Europejczyków musi zamieszkiwać sutereny i poddasza.

Przejdźmy do sprawy żywności. Wyliczywszy dobrodziejstwa, płynące z podziału pracy, ekonomiści wnioskuje, że właśnie ten podział wymaga, by jedni oddawali się wyłącznie rolnictwu, drudzy zaś pracy przemysłowej. Następnie stwierdzili, że rolnicy produkują tyle, fabryki tyle, wymiana od-

bywa się w taki sposób, przechodzą do analizowania sprzedaży, zysku, nadwartości, płacy zarobkowej, podatków, banków i tym podobne.

Śledząc badania ekonomistów, nie posuniemy się jednak naprzód. I jeżeli zadamy im pytanie: „Dlaczego tyle rodzin pozbawionych jest chleba, kiedy tymczasem każda mogłaby produkować zboże dla wyżywienia dziesięciu, dwudziestu, a nawet stu ludzi na przeciąg roku?” — to znów zaczną nam opowiadać od początku o podziale pracy, płacy zarobkowej, nadwartości, kapitale itd. by dojść do wniosku, że produkcja jest niedostateczna dla zaspokojenia wszystkich potrzeb. Wniosek ten, nawet, gdyby był prawdziwy, nie daje odpowiedzi na pytanie: „Czy człowiek może własną pracą wyprodukować potrzebną dla niego ilość pożywienia, czy też nie może? A jeśli nie może, to dlaczego?”

Oto 350 milionów mieszkańców Europy. Potrzeba im co roku tyle mięsa, tyle chleba, jaj, masła mleka. Tyle domów, tyle odzieży. Jest to minimum ich potrzeb. Czy mogą wyprodukować to wszystko? Jeśli mogą — to czy pozostanie im jeszcze pewna ilość wolnego czasu na produkowanie przedmiotów zbytku, dzieł sztuki, na oddawanie się sztuce, nauce, zabawie, słowem, na to, co wybiega poza kategorie rzeczy niezbędnych?

Jeżeli odpowiedź wypadnie twierdząca, to cóż stoi na przeszkodzie, że się dzieje inaczej? Jak te przeszkody usunąć? Jeżeli to jest kwestią czasu — to bądźmy cierpliwi, ale nie traćmy nigdy z oczu celu wszelkiej produkcji, — zaspakajania potrzeb ludzkich. Jeżeli elementarne potrzeby człowieka nie są zaspokojone, co trzeba zrobić w celu podniesienia wydajności pracy? Ale czy nie grają tu roli inne jeszcze przyczyny? Czy nie dzieje się to np. skutkiem faktu, iż produkcja straciła z oczu potrzeby ludzkie, weszła na drogę zupełnie fałszywą? A ponieważ stwierdzamy, że tak jest w istocie, usiłujmy przekształcić wytwarzanie w taki sposób, aby odpowiadało swemu celowi.

Taki jest, zdaniem naszym, jedyny słuszny punkt widzenia i jedyny, który pozwoli ekonomii stać się nauką — nauką fizjologii społecznej.

Rozdziały, poświęcone obecnie istniejącym formom produkcji u narodów cywilizowanych, w gminach induskich oraz u ludów dzikich, nie będą mogły oczywiście być traktowane inaczej jak w sposób opisowy. Stanowiąc będą dział opisowy, analogiczny do podobnych działów zoologii i botaniki. Zauważmy jednak, że i ten dział zyskałby wiele na jasności i wartości naukowej, gdyby był opracowany z punktu widzenia ekonomii sił w sprawie zaspakajania potrzeb. Wykazano by wówczas do jakich potwornych rozmiarów dochodzi marnotrawienie sił ludzkich przy dzisiejszych warunkach społecznych,

która częściowo zastępować będzie rogaciznę. Przeznaczmy zatem na hodowlę bydła 160.000 nawet 200.000 hekt., jeśli chcecie, z liczby 400.000, które pozostały po zaopatrzeniu ludności w chleb.

Poświęciwszy więc w ciągu roku dwadzieścia milionów dni pracy, z których połowa idzie na melioracje — zabezpieczamy się w zboże i mięso, nie licząc drobiu, nierogacizny, królików i t. p. i nie biorąc pod uwagę okoliczności, że ludność, mając piękne jarzyny w obfitości, będzie używać znacznie mniej mięsa, niż Anglicy, którzy potrawami mięsnymi zapełniają braki pożywienia roślinnego. Dwadzieścia milionów dni pięciogodzinnych — ileż to przypada na mieszkańca? Bardzo niewiele istotnie. Ludność 3.5 miljonowa posiada 1.200.000 ludzi dorosłych płci obojga zdolnych do pracy. Dodajmy jeszcze trzy miliony dni na mleko, a drugie tyle na wszelki przypadek, a otrzymamy zaledwie 25 dni pięciogodzinnych na mieszkańca. Parę tygodni przyjemnie spędzonych na wsi zapewnią zatem trzy główne produkty żywnościowe: zboże, mięso i mleko, które dzisiaj obok mieszkania — stanowią ciągłą nieustanną troskę dziesięciu dziesiątych ludzkości.

Raz jeszcze przypominały, że nie wkroczyliśmy w sferę fantazji. Mówimy wyłącznie o rzeczach już istniejących, wypróbowanych, na szeroką skalę. Rolnictwo mogłoby chociażby jutro zreformować się w tym sensie, gdyby nie przeszkody natury prawno — własnościowej i ogólnej niewiedza.

Rewolucja zostanie dokonana w dniu, w którym paryżanie zrozumieją, iż kwestia chleba, jest sprawą publiczną, o wiele ważniejszą od wszystkich debat w parlamentach i radach miejskich. Paryż obejmie grunta dwóch departamentów i zacznie je uprawiać. Paryżanin, który dotychczas poświęcał jedną trzecią swego życia dla zdobycia lichej i niedostatecznej strawy, będzie ją teraz sam wytwarzał tuż pod murami miasta, kosztem kilkunastu dni zdrowej, pociągającej pracy.

Przejdźmy do warzyw i owoców. Opuśćmy Paryż i zapoznajmy się z jednym z tych zakładów ogrodniczych, które w odległości kilkunastu kilometrów od różnych akademii, robią cuda, ignorowane przez uczonych ekonomistów.

Zatrzymajmy się naprz. u p. Ponca, autora znanego dzieła o ogrodnictwie (Ponce. „La culture Maraichere”. Paryż 1869), który nie ukrywa dochodów, jakie mu przynosi ziemia, ale szczegółowo je opisuje.

Ponce, a szczególnie jego robotnicy pracują jak Murzyni. W ośmiu uprawiają nieco ponad hektar. Pracują niezawodnie po 12 i 15 godzin dziennie, t. j. trzy razy więcej niżby należało. Znalazłaby się tu zatem dostateczna praca dla 24 ludzi. Pan Ponce powie Wam niezawodnie, że ponieważ podatki i

„Dość już jubilerstwa! Dość strojenia lalek!” — powiedzą robotnicy paryscy. „Pójdziemy nabrać hartu w pracy na roli — znajdziemy w niej nowe siły, żywe wrażenia przyrody i „radość życia”, zagubioną w ponurych warsztatach przedmieść”.

W wiekach średnich pastwiska alpejskie, bardziej, niż rusznice, pomogły Szwajcarom uwolnić się od królów i panów. Rolnictwo współczesne pozwoli miastom powstańczym obronić swą wolność przed zjednoczoną burżuazją. Załatwiwszy sprawę zboża — przejdźmy do hodowli bydła.

III

Anglicy spożywają na ogół dużo mięsa. Na każdego dorosłego przypada rocznie około 100 kilo, co, w założeniu, że to wołowina, wynosi około jednej trzeciej wołu. Jeden wół na pięć osób (razem z dziećmi) stanowi więc normę zupełnie wystarczającą. Dla trzech z połową milionów mieszkańców potrzeba zatem 700.000 sztuk rocznie.

Przy obecnym systemie pastwisk, dla wyżywienia tej ilości bydła potrzeba przynajmniej dwóch milionów hektarów, ale już przy skromnym nawodnieniu łąk, jakie się stosuje w szerokich rozmiarach w południowo-zachodniej Francji — 500.000 hekt. wystarczy. Przy natężonej kulturze, przy użyciu buraków pastewnych, czwarta część tej przestrzeni, t. j. 125 tysięcy hektarów, okaże się dostateczną. Jeżeli zaś używać kukurydzy i paszę poddawać prasowaniu, tak jak czynią to Arabowie, to wystarczyłoby 85.000 hektarów.

W okolicach Mediolanu, gdzie obszar 9000 hekt. łąk jest nawodniony przez wodę ściekową, jeden hektar daje pożywienie dla 4 — 6 sztuk. Na niektórych zaś wyjątkowo pomyślnie położonych działkach z hektara otrzymuje się 49 ton suchego siana, czyli paszę dla 9 krów dojnych. Trzy hektary na jedną sztukę i 9 sztuk bydła na hektar — oto punkty skrajne dzisiejszego rolnictwa.

Na wyspie Guernesey, na ogólnej liczbie 4.000 hekt. ziemi ornej, około połowy zajmują pola zbożowe i ogrody. Druga połowa przeznaczona jest na pastwiska, na hektar których przypada trzy sztuki bydła, nie licząc baranów, świń i koni. Zbyteczne dodawać, że urodzajność gruntu jest potęgowana przez stosowanie wodorostów i nawozów sztucznych. Powróćmy do naszych 3 i pół miliona mieszkańców Paryża i okolicy. Przestrzeń potrzebna dla hodowli bydła z 2.000.000 h. zredukowała się, jak widzieliśmy, do 85.000. Nie będziemy się jednak opierać na danych najniższych. Weźmy te, jakie daje zwykła gospodarka intensywna. Dodajmy szczerze ziemi dla nierogaci-

które dopóki istnieją, niema widoków, by potrzeby ludzkie mogły być zaspokojone.

Punkt widzenia na zjawiska ekonomiczne byłby zatem zupełnie inny. W robotniku, stojącym za warsztatem tkackim, obsługującym piłę mechaniczną, lub czuwającym nad kasą, do której napływają zyski i dywidendy, wypadłoby widzieć człowieka — twórcę produkcji, wykluczonego zazwyczaj od udziału w uczcie, którą przygotowuje dla innych. Zrozumielibyśmy także, iż t. zw. prawa wartości, wymiany i t. p. są wyrazem — i to często fałszywym, dzięki błędnemu punktowi wyjścia — faktów, odgrywających się przy obecnych warunkach, ale które mogłyby i będą odbywać się inaczej wówczas, gdy produkcja zorganizowaną zostanie w celu zaspokajania potrzeb społeczeństwa.

II

W całej ekonomii politycznej nie znajdzie się ani jedna zasada, która nie zmieni całkowicie wyglądu, gdy przyjąć nasz punkt wyjścia.

Weźmy np. nadprodukcję. Jest to wyraz, który codziennie obija się o uszy. Czy jest chociaż jeden ekonomista, członek akademii lub kandydat do tego tytułu, który by nie twierdził, iż przesilenia ekonomiczne są wynikiem nadprodukcji: w danym momencie wytwarza się płótna, sukna lub zegarków więcej niż potrzeba! Czyż nie oskarżano przy tym kapitalistów o zbytnią „chciwość”, za to, że upierają się produkować ponad możliwość spożycia? Otóż powyższe rozumowanie okaże się zupełnie błędne, gdy zastanowić się głębiej nad tą sprawą. Niechaj nam wskażą choć jeden artykuł pierwszej potrzeby, którego produkcja przewyższa istotne zapotrzebowanie. Przejrzyjcie po kolei listę towarów, wywożonych z krajów o silnym eksporcie, a przekonacie się, że ani jeden z nich nie jest produkowany w ilości wystarczającej dla zaspokojenia potrzeb swego kraju.

Chłop rosyjski np. dostarcza Europie zboże bynajmniej nie dlatego, że ma go za dużo: w Rosji europejskiej bowiem najlepszy urodzaj daje zaledwie tyle zboża, ile potrzeba dla wyżywienia ludności. Sprzedając zboże dla zapłacenia podatku, lub raty dzierżawnej, włościanin pozbawia siebie i swe dzieci niezbędnej ilości pożywienia.

Podobnie nie nadmiar węgla wysyła Anglia do wszystkich części świata. Z tego co pozostaje dla wewnętrznego użytku przypada rocznie na każdego Anglika 750 kilogramów. Miljony Anglików zatem obchodzą się bez ognia w

ciągu zimy, lub też rozpalają go tylko dla ugotowania strawy, W rzeczywistości, jeżeli pominąć przedmioty zbytku, to w Anglii, kraju o największym eksporcie, wymienić można jeden tylko towar powszechnego użytku, którego produkcja przewyższa nieco, być może, zapotrzebowanie — to tkaniny bawełniane. Ale, gdy przypomnimy sobie lachmany, które zastępują odzież i bieliznę przynajmniej jednej trzeciej mieszkańców Zjednoczonego Królestwa, to nasuwa się pytanie, zali te wywiezione tkaniny nie są właściwie równoważnikiem niezaspakajanych realnych potrzeb ludności krajowej. Gdyby wszyscy Anglicy mieli niezbędną odzież i bieliznę, może ów „nadmiar” okazałby się nieznaczny.

W ogóle to, co się wywozi, nie jest nadmiarem, pomimo, iż początkowo eksport powstał istotnie z posiadania nadmiaru jakiegoś produktu. Bajka o bosym szewcu jest prawdziwą w stosunku do narodów tak, jak była niegdyś prawdziwą w stosunku do rzemieślnika. Wywozi się rzeczy niezbędne dla kraju, a to dlatego, że robotnicy za swą płacę zarobkową nie mogą nabyć tego, co sami wyprodukowali, zmuszeni opłacać rentę, zyski i procenty kapitalistom i bankierom.

Nie tylko, że pozostaje niezaspokojona wciąż wzrastająca potrzeba dobrobytu, lecz częstokroć zbywa ludziom rzeczy niezbędnych. Nadprodukcja — przynajmniej w znaczeniu wyżej wymienionym — nie istnieje. Jest tylko wymysłem teoretyków ekonomii politycznej.

Ekonomiści twierdzą, iż ze wszystkich „praw ekonomii najbardziej pewnym jest prawo, iż człowiek produkuje więcej, niż sam spożywa”, czyli, że człowiekowi, który spożywa owoce własnej pracy, pozostaje w końcu pewien nadmiar. Jedna rodzina, trudniąca się rolnictwem, wyprodukuje żywność dla kilku rodzin itd.

Frazes ten, tak często powtarzany, jest, zdaniem naszym, pozbawiony sensu. Słusznym byłby wówczas, jeśliby wyrażał myśl, iż każde pokolenie pozostawia część swego dorobku pokoleniom następnym. Istotnie, włościanin np. zasadzi drzewo, które żyć będzie 30, 40, a nawet 100 lat, darząc owocami jeszcze jego wnuków. Jeżeli zajął pod uprawę hektar nieużytków, o tyle powiększy bogactwo przyszłych pokoleń. Drogi, mosty, kanały, domy z ich urządzeniami, — wszystko to są bogactwa, które kolejno pokolenia żyjące przekazują następnym.

Ale tym, co wygłaszają ten frazes, chodzi o co innego. Powiadają, że włościanin wyprodukuje zboża więcej, niż sam spożywa. Należałoby raczej powiedzieć, że ponieważ państwo zabierało zawsze znaczną część plonów, w postaci podatku, duchowieństwo — w postaci dziesięciny, właściciel — w

Zatem 15 milionów dni pracy dostarczy chleba 3.600.000 ludności. Przy tym wszystkie rodzaje pracy będą mogły być z łatwością wykonywane przez ludzi, nie mających stalowych mięśni i którzy uprzednio nie pracowali nigdy na roli. Inicjatywa i podział ogólny prac będzie w ręku tych, którzy wiedzą, czego wymaga ziemia. Co się tyczy samej pracy, to paryżanin lub paryżanka nie są tak słabi lub niezręczni, aby w ciągu kilkunastu godzin nie nauczyć się kierować maszyną lub spóldziałać przy robotach rolnych.

Przy obecnym chaosie społecznym Paryż i jego okolice liczą zazwyczaj około 100.000 ludzi pozbawionych pracy w swych zawodach (nie uwzględniając próżniaków z wyższych sfer społecznych). Siły, które przy obecnej organizacji społecznej giną beżużytecznie, wystarczyłyby zatem, aby przy umiejętnej uprawie wytworzyć żywność dla owych 3–4 milionów mieszkańców wymienionych dwóch departamentów.

Powtarzamy raz jeszcze, że to nie jest utopia. Nie wspomnieliśmy jeszcze o istotnie intensywnej kulturze, dającej rezultaty daleko bardziej zdumiewające. Nie mówiliśmy dotąd o doświadczeniach Halletta, który po trzechletnich próbach z jednego ziarna otrzymywał wiązki kłosów z paroma tysiącami ziaren.³ Pozwoliłoby to otrzymać zboże dla rodziny z pięciu osób na przestrzeni stu metrów kwadratowych. Nie opieramy jednak naszych obliczeń na wynikach Halletta, ale na tem, co już istnieje u wielu rolników we Francji, w Anglii, w Belgii, we Flandrii i t. d. i co można by urzeczywistnić w każdym czasie przy tym doświadczeniu i wiedzy, jaka została nabyta nie tylko na działkach doświadczalnych, ale w praktyce rolnej na wielką skalę.

Bez rewolucji jednak reforma ta nie da się dokonać w bliskiej przyszłości, gdyż nie jest w interesie właścicieli ziemi i kapitału; włościanin zaś, dla którego byłaby korzystna, nie posiada ani wiedzy, ani pieniędzy, ani czasu na wkłady, jakich kultura intensywna początkowo wymaga.

Społeczeństwo współczesne do tego jeszcze nie dorosło. Ale, gdy paryżanie ogłoszą komunę anarchistyczną, to zmusi ich do tego siła konieczności. Gdy grozić będzie brak chleba, nie będą wszak tak niemądry, by w dalszym ciągu wyrabiać cacka zbytkowne (które również dobrze fabrykuje Wiedeń, Warszawa, Berlin).

Zresztą praca rolna przy pomocy maszyn stanie się niebawem najbardziej pociągającym i przyjemnym ze wszystkich zajęć.

³ W swej książce „Fields”, Wyd. II, 1912. Doświadczenia te Kropotkin opisuje szczegółowo w „Factories and Workshop”, str. 178 i następn. (przyp. red.)

z kolei wyjałowia. Ale istnieje także gospodarka napięta, w której coraz większy udział biorą maszyny: dąży ona przede wszystkim do dobrego uprawiania ograniczonej przestrzeni, użyźniania jej, skoncentrowania na niej pracy i otrzymania możliwie najobfitszego zbioru. Ten rodzaj gospodarki upowszechnia się z rokiem każdym. Gdy w wielkich majątkach południowej Francji i na urodzajnych ziemiach Wschodnich Stanów Ameryki przeciętny plon wynosi 10 — 12 hektolitrów z hektara, to na północy Francji drobni fermerzy otrzymują regularnie 46—50 hektolitrów, a czasem 56. Dla wyżywienia człowieka w ciągu roku wystarcza więc 0,5 hektara.

Im bardziej natężona jest kultura ziemi, tym mniej pracy wymaga każdy hektolitr pszenicy. Maszyna zastępuje człowieka w pracach przygotowawczych, które uskutecznia się raz na zawsze, — jak melioracje, drenowanie gleby, usunięcie kamieni — a które podwajają zbiory w przyszłości. Czasami wystarcza głęboka orka, by otrzymać z ziemi średnio-urodzajnej, bez nawożenia, — doskonałe zbiory. Metoda ta była stosowana przez dwadzieścia lat w Rothamstead pod Londynem.

Ale nie chcemy zapuszczać się w romanse rolnicze. Zatrzymajmy się na urodzajach 40 hektolitrów z hektara, nie wymagających wyjątkowej gleby, lecz jedynie umiejętnej uprawy. Zobaczmy konsekwencje takiej wydajności gruntu.

Mieszkańcy (w liczbie 3.600.000) dwóch departamentów Seine i Seine-et-Oise spożywają rocznie niespełna 8 milionów hektolitrów zboża. Dla otrzymania tej ilości, przy przyjętej przez nas normie wydajności ziemi, należałoby uprawiać 200 tysięcy hektarów z 610.000, którymi rozporządzają. Oczywiście, że nie będą posługiwać się szpadlem. Wymagałoby to zbyt wiele czasu. (240 dni pięciogodzinnych na hektar). Podniosą kulturę ziemi raz na zawsze: wydrenują to, co potrzeba, zrównają grunt, usuną kamienie, choćby ta praca przygotowawcza miała pochłonąć pięć milionów dni pięciogodzinnych, t. j. przeciętnie 26—27 dni na hektar.

Następnie zorzą ziemię za pomocą pługa parowego, co wyniesie 4 dni pracy na hektar. Poświęcą jeszcze po cztery dni na powtórne przeoranie. Nasion nie wezmą na oślep, ale uprzednio rozgatkują je za pomocą odpowiedniej maszyny. Nie będą ich też rzucać na wiatr, lecz posieją rzędami, i na to wszystko zużyją nie więcej niż 25 dni pięciogodzinnych na hektar, jeśli praca odbywać się będzie w warunkach pomyślnych. A jeżeli w ciągu trzech lub czterech lat poświęcą około 10 milionów dni na ulepszenie kultury ziemi, to zapewni im to zbiory 40—50 hektolitrów z hektara przy pracy do połowy zredukowanej.

postaci renty gruntowej, utworzyła się pewna klasa ludzi, którzy ongi spożywali to, co wyprodukowali (z wyjątkiem tego, co odkładali na czarną godzinę lub przekazywali potomkom w postaci dróg, drzew itp, lecz, którzy dziś zmuszeni są karmić się byle czym, gdyż lwia część ich plonów zabiera państwo, właściciel ziemski, ksiądz i lichwiarz. Dlatego wolimy mówić włościanin spożywa mniej, niż produkuje, ponieważ jest zmuszony sprzedawać pierze a spać na słomie, sprzedawać wino a pić kwas, sprzedawać pszenicę a jeść żyto.

Zauważmy również, że, biorąc za punkt wyjścia potrzeby jednostki, niechybnie dojść musimy do komunizmu jako do organizacji społecznej, która pozwala zaspakajać potrzeby ludzkie w sposób najbardziej pełny i ekonomiczny. Przeciwnie, jeżeli za punkt wyjścia weźmiemy produkcję współczesną, mieć będziemy na widoku jedynie zysk przedsiębiorcy lub nadwartość, nie zastanawiając się nad tym, o ile dane produkty zaspakajają potrzeby społeczeństwa, to niewątpliwie zatrzymać się musimy na kapitalizmie — co najwyżej na kolektywizmie — jako organizacjach produkcji, opartych na pracy najemnej.

Istotnie, jeżeli zwrócimy uwagę na potrzeby jednostki i społeczeństwa i na środki, za pomocą których człowiek na rozmaitych stopniach rozwoju kulturalnego, potrzeby te zaspakaja, to przekonamy się o konieczności łączenia rozproszonych pojedynczych wysiłków i skierowywania ich ku jednemu celowi — zaspokojeniu potrzeb wszystkich członków społeczeństwa. Przy dzisiejszej produkcji indywidualnej, osiągnięcie tego celu co chwila narażone jest na tysiące nieprzewidzianych przypadków. Zrozumiemy wówczas, że przywłaszczanie przez nieliczne jednostki wszystkich niespożytych bogactw, przekazywanych z pokolenia na pokolenie, bynajmniej nie leży w interesie społeczeństwa. Albowiem w takim razie potrzeby społeczeństwa zostają nie zaspokojone, a olbrzymie marnotrawstwo sił ludzkich staje się jeszcze bardziej bezmyślne i okrutne.

Zrozumiemy wreszcie, iż najkorzystniejszym użytkiem ze wszelkich bogactw jest zaspokajanie najbardziej naglących potrzeb ludzkich, oraz że wartość użytkowa nie zależy bynajmniej od jakiegoś kaprysu, jak to częstokroć twierdzą, lecz jest miarą zaspokojenia potrzeb rzeczywistych.

Komunizm — t.j. synteza spożycia, produkcji i wymiany oraz odpowiadająca tej syntezie organizacja — staje się logiczną konsekwencją powyższego pojmowania rzeczy, jedyne, które, zdaniem naszym, jest istotnie naukowe.

Spółeczeństwo, które zaspakajać będzie potrzeby wszystkich swych członków i potrafi zorganizować w odpowiedni sposób produkcję, będzie musiało ponadto odrzucić pewne przesady, dotyczące przemysłu, a przede wszystkim tak zachwalaną przez ekonomistów teorię podziału pracy, którą rozpatrzemy w rozdziale następnym.

rzeczywistości do bankierów. Obszarnik, państwo i bankier niszczą rolnika przez rentę, podatki i procenty. Grabież ta w różnych krajach nie jest jednokowa, lecz nigdy nie wynosi mniej od ćwierci produkcji brutto włościanina, a często osiąga nawet połowy. We Francji rolnictwo wypłaca państwu 44% produkcji brutto.

To nie wszystko. Udział obszarnika i państwa wciąż wzrasta. Gdy włościaninowi, za cenę niepojętych wysiłków, wynalazczości i przedsiębiorczości, uda się otrzymać większe zbiory — to haracz, nakładany przez państwo, obszarników i banki odpowiednio wzrasta. O ile rolnik zdwoi liczbę hektolitrów z hektara, natychmiast zostanie dwukrotnie podniesiony czynsz dzierżawny, a z nim podatki, które państwo pośpieszy dalej podnieść w razie wzrostu cen. I tak dalej. Wszędzie rolnik pracuje 12–16 godzin dziennie i wszędzie te trzy sępy zabierają mu wszystko, co mógłby odłożyć i użyć dla udoskonalenia swej gospodarki. Tu jest przyczyna zastoju rolnictwa.

Jedynie w wypadkach zupełnie wyjątkowych, gdy trzy sępy pokłócą się pomiędzy sobą, lub przy nadzwyczajnych wysiłkach i inicjatywie drobnego rolnika udaje mu się niekiedy uczynić krok naprzód. A jeszcze nie wzięliśmy pod uwagę daniny, którą spłacać musi przemysłowcowi: każdą maszynę, rydel, czy beczkę sztucznego nawozu przepłaca trzy lub czterokrotnie. Nie zapominałmy też o pośrednikach, którzy zabierają lwią część ceny sprzedażnej płodów rolnych.

Oto dlaczego w ciągu wieku XIX, wieku wynalazków i postępu, rolnictwo rozwijało się tylko w niewielu miejscowościach, przypadkowo, niesystematycznie.

Na szczęście gdzieśgdzie znajdowały się zawsze oazy, zapomniane na razie przez sępów-wyzyskiwaczy. Tu właśnie dowiadujemy się, co dać może ludzkości gospodarka intensywna. Przytoczmy parę przykładów.

W preriach amerykańskich (które wykazują zresztą skromną wydajność 7–12 hektolitrów z hektara, a przy tym cykliczne posuchy często szkodzą zbiorom), pięciuset ludzi, pracując przez osiem miesięcy w roku, wytwarza żywność dla pięćdziesięciu tysięcy ludzi. Rezultaty te osiąga się dzięki wielkiej ekonomizacji pracy. Na tych rozległych, nieobjętych dla oka, równinach, praca przy orce, żniwach i młócce zorganizowana jest niemal po wojskowemu: niema niepotrzebnego chodzenia, próżnego tracenia czasu. Wszystko odbywa się z dokładnością parady wojskowej.

Jest to wielka gospodarka ekstensywna, która bierze rolę w stanie takim, jakim ją daje przyroda, nie dążąc do jej udoskonalenia. Gdy ziemia da wszystko, co może, porzucają ją, szukając gdzie indziej dziewiczych gruntów, które

powodu warunków klimatycznych wymagałoby sztucznej hodowli. Pragnęliśmy tylko zwrócić uwagę na fakt, że teoria wymiany, w postaci w jakiej bywa dziś głoszona, jest mocno przesadzona. Znaczna część uskutecznianych „wymian” jest bezużyteczna, a nawet szkodliwa. Sądzymy poza tym, że nikt nie brał dotąd w rachubę sumy pracy, jaką zużywają południowcy na uprawę winnic, lub chłopcy rosyjscy i węgierscy na uprawę zbóż, nawet na urodzajnej glebie. Przy ich obecnej gospodarce ekstensywnej tracą bez porównania więcej wysiłków, niż wymaga wyprodukowanie tego samego plonu przy natężonym systemie gospodarki, nawet przy gorszych warunkach klimatu i gleby.

II

Niepodobieństwem przytoczyć wszystkich faktów, na jakich się opieramy. — Jesteśmy zmuszeni skierować czytelnika po bliższe szczegóły do innej naszej pracy, wydanej po angielsku.¹Tym zaś, którzy poważnie interesują się tą kwestią radzimy zapoznać się z odnośną literaturą, zwłaszcza francuską.²Mieszkańcom wielkich miast, którzy nie mają pojęcia o tym, czym może być rolnictwo, radzimy wybrać się pieszo w okolice podmiejskie, by zapoznać się z pracą ogrodników tamtejszych. Nowe widnokreśli otworzą się przed nimi. Zdadzą sobie sprawę z tego, czym mogłoby być rolnictwo europejskie i zrozumieją, jaką siłą rozporządzać będzie rewolucja społeczna, gdy posiadzie tajemnicę otrzymywania z ziemi wszystkiego, co od niej zażąda.

Kilka faktów wystarczy dla wykazania, że twierdzenia nasze nie są bynajmniej przesadzone. Uważamy za pożądane poprzedzić je uwagą ogólną.

Wiadomo, w jak smutnym położeniu znajduje się rolnictwo europejskie. O ile rolnika nie grabi właściciel ziemi, to gnębi go państwo. Jeśli zaś państwo czyni to w rozmiarach nieznaczących, to opanowuje go lichwiarz, który za pomocą weksli sprowadza włościanina do roli dzierżawcy gruntu, należącego w

¹ P. Kropotkin, *Fields, Factories and Workshops or industry combined with agriculture and brain work with manual work* (Pola, fabryki i warsztaty, czyli przemysł, skombinowany z rolnictwem, a praca umysłowa z pracą ręczną). II wyd. 1912 Londyn (istnieje przekład francuski, niemiecki, rosyjski). Zauważmy, że, kiedy wygłosiłem powyższe poglądy w Anglii (w r. 1888–90 w „Nineteenth Century”), to nie tylko nie spotkały zaprzeczeń, lecz przeciwnie zostały potwierdzone przez redaktora Czasopisma Ogrodniczego ogrodnika-praktyka, który nawet posunął się jeszcze dalej ode mnie. Przekonany jestem, że również i ogrodnicy francuscy podzielają to zapatrywanie.

² Przyp. Red. Opuszczamy listę prac z dziedziny ogrodnictwa, przytoczoną w oryginale, ponieważ pochodzi z lat 1880–90.

Rozdział 15. Podział Pracy

I

Ekonomia polityczna poprzestawała zawsze na stwierdzaniu faktów, odgrywających się w życiu społecznym i na usprawiedliwianiu ich w interesie klasy panującej. Taką też postawę przyjęła względem podziału pracy w przemyśle: widząc, iż jest korzystny dla kapitalistów, uczyniła zeń zasadę.

Oto wiejski kowal, — jeśli nie ma wprawy w robieniu gwoździ — powiada Adam Smith, ojciec ekonomii współczesnej, — to w ciągu dnia zdoła wyrobić zaledwie 200 — 300 sztuk i to jeszcze będą marne. Ale jeżeli kowal ten nie robił nigdy nic innego, prócz gwoździ, to bez trudu dostarczy przez dzień do 2300 sztuk. I Smith pośpiesza wnioskuje: „Stosujmy podział pracy, specjalizujmy ją, wciąż specjalizujmy; miejmy kowali, umięjących robić jedynie główki, lub ostrza gwoździ, a tym sposobem produkować będziemy więcej. I wzbogacimy się”.

O tem zaś, że człowiek, skazany na dożywotnie wyrabianie łepków u gwoździ, straci wreszcie chęć i zainteresowanie do pracy, że, dzięki ograniczości swego fachu, będzie oddany na łaskę i niełaskę przedsiębiorcy, że po cztery miesiące na rok będzie bez pracy, że zarobek jego zmniejszy się, gdy można go będzie zastąpić przez pierwszego lepszego terminatora — o tem wszystkim Smith zgoła nie myślał, gdy wołał: „Niech żyje podział pracy! Oto jest prawdziwa kopalnia złota, dla wzbogacenia narodu!” I wszyscy powtarzali to za nim.

I nawet wówczas, gdy Sismondi i J. B. Say spostrzegli, że podział pracy zamiast wzbogacać ogół, wzbogaca jedynie bogatych i że robotnik, skazany przez całe życie na fabrykowanie jakiejś osiemnastej części szpilki, dziczał i wpadał w nędzę — jakąż ekonomistów oficjalni znaleźli na to radę? Żadnej! Nie zastanawiali się nad tym, że robotnik, wykonując przez całe życie jedną i tę samą pracę mechaniczną, musi zgłupieć i zatracić wszelki zmysł wynalazczy, a że przeciwnie, urozmaicenie zajęć mogłoby niesłychanie spotęgować siłę

produkcyjną narodu. Zagadnienie to dopiero obecnie wchodzi na porządek dzienny.

Zresztą, gdyby tylko jedni ekonomiści wznosili hymny pochwalne na cześć podziału pracy, można by ich zostawić w spokoju. Ale idee, głoszone przez doktorów nauki przenikają do umysłów i szerzą znieprawienie. Słyszac ciągle o podziale pracy, zysku, rencie, kredycie, jako o sprawach dawno już rozstrzygniętych, wszyscy, nawet robotnicy, zaczynają w końcu klepać za ekonomistami pacierz i modlić się do tych samych bożków.

Tak np. nie brak socjalistów, tych samych, którzy mają odwagę wytykać nauce jej błędy, odzywających się z wielkim szacunkiem o zasadzie podziału pracy. Pomówcie z nimi o organizacji społeczeństwa podczas rewolucji, a powiedzą wam, że podział pracy powinien być utrzymany, że jeśli wyrabiałeś główki u szpilek przed rewolucją, to i po rewolucji czynić będziesz to samo. Wprawdzie pracować będziesz tylko pięć godzin na dobę, ale przez całe życie nie będziesz robił nic innego, jak tylko główki u szpilek, gdy inni pracować będą nad projektami i konstrukcją maszyn, które umożliwią ci wyrobić w ciągu życia miliard szpilek. Inni zaś specjalizować się będą w szlachetnych zawodach literackich, naukowych, artystycznych itd. Urodziłeś się już na wykonawcę główek u szpilek, tak jak Pasteur urodził się wynalazcą szczepienia wścieklizny i rewolucja pozostawi was obu przy waszych czciogodnych zajęciach. Rozpatrzmy teraz różne skutki tej ohydnej, szkodliwej dla społeczeństwa, a ogłupiającej jednostkę, zasady, źródła tylu krzywd.

Znane są skutki podziału pracy. Podzieleni jesteśmy w sposób wyraźny na dwie klasy: na wytwórców, którzy spożywają mało i których zwalnia się od obowiązku myślenia, albowiem muszą pracować; pracują zaś marnie, bo umysł ich jest w uśpieniu; oraz na spożywców, którzy mało wytwarzają, lub wcale nie wytwarzają, posiadają przywilej myślenia za innych i myślą źle, albowiem cały świat pracy ręcznej, jest im nieznany. Pracownicy roli nie wiedzą nic o maszynie, dla tych zaś, co obsługują maszynę, obcą jest praca na roli. Ideałem przemysłu współczesnego jest dziecko, obsługujące maszynę, której mechanizmu nie może i nie powinno rozumieć, oraz dozorca, nakładający nań kary za chwilę nieuwagi. Istnieje nawet dążność do uczynienia zbyteczną pracę rolnika zawodowego. Ideałem rolnictwa uprzemysłowionego jest wzięty na trzy miesiące najemnik do młockarni, lub pług parowego. Podział pracy sprawia, że każdy człowiek posiada pewną etykietkę, którą nosi przez całe życie. Ten, jako związywacz nici w fabryce, ów jako dozorca, dziesiąty jako górnik Ale żaden z nich nie ma pojęcia o całokształcie maszyny, pracy w przemyśle, czy w kopalni. Dzięki temu, robotnik traci zamiłowa-

Taka jest tendencja rolnictwa współczesnego.

Podczas gdy uczeni z Liebigiem, twórcą chemicznej teorii rolnictwa na czele, popełniali częstokroć grube błędy w swych zapędach teoretycznych rolnicy nieoświeceni, otworzyli nowe horyzonty dla dobrobytu ludzkości. Warzywnicy z pod Paryża, Troyes, Rouanu, ogrodnicy angielscy, fermerzy flamandzcy, rolnicy z wysp Jersey, Guernesey i Scilly odsłoniли przed nami widokokręgi rozległe, nieobjęte dla naszego wzroku. Dawniej rodzina włościańska, aby żyć z plonów rolnych, a wiadomo, jak żyją włościanie, potrzebowała 7–8 hektarów. Obecnie wobec niesłychanej wydajności ziemi przy kulturze intensywnej — trudno nawet oznaczyć minimum obszaru, niezbędnego dla wyżywienia jednej rodziny i zapewnienia jej dobrobytu. Minimum to kurczy się z dniem każdym. I gdyby nas zapytano, ilu ludzi może dostаточно żyć z plonów jednego kilometra kwadratowego, nie umielibyśmy dać na to odpowiedzi. Szybkie postępy rolnictwa w czasach ostatnich bez ustanku liczbę tę zwiększają.

Już w latach pięćdziesiątych XIX stulecia można było twierdzić, że stu milionowa ludność mogłaby doskonale żyć z plodów ziemi francuskiej, nic nie importując. Atoli wobec ostatnich postępów rolnictwa, zarówno we Francji jak w Anglii, i wobec odsłaniających się dzięki temu nowych horyzontów, możemy powiedzieć, że dla wyżywienia stu milionów ludności terytorium francuskie jest za obszerne. Gdyby wszędzie ziemię uprawiano w sposób, stosowany już w wielu miejscowościach nawet przy najmniej urodzajnej glebie, to 100 milionów ludzi na 50 milionach hektarów terytorium Francji, stanowiłoby nieznaczny tylko część ludności, którą obszar ten mógłby wyżywić. Gęstość zaludnienia rośnie w miarę tego, jak człowiek stawia ziemi większe żądania.

W każdym razie uważać możemy za rzecz dowiedzioną — jak to zobaczymy dalej, — że gdyby Paryż i dwa sąsiednie departamenty (Seine i Seine-et-Oise) zorganizowały się jutro w komunę anarchistyczną, w której wszyscy oddawaliby się pracy ręcznej i gdyby świat cały nie dostarczał im ani jednego korca zboża, ani jednej sztuki bydła, ani jednego kosza owoców — to i tak z uprawy ziemi tych dwóch departamentów komuna miałaby dosyć zboża, mięsa, warzyw, a nawet wytwornych owoców dla całej ludności miast i wsi.

Twierdzimy nadto, że ogólny wydatek pracy byłby daleko mniejszy niż ten, jakiego dziś wymaga wyżywienie tejże ludności zbożem z Auverni lub Rosji, warzywami przywożonymi z zewsząd po trochu i owocami z Południa. Nie chcemy przeto powiedzieć, iż wszelka wymiana powinna być zniesiona i że każda miejscowość powinna produkować u siebie wszystko, nawet to, co z

biorstwa przemysłowe dla dobywania węgla i rud, fabrykacji stali i wyrobów stalowych, sporządzania tkanin itp. aby przekonać się, że co do produktów kopalnianych i wyrobów fabrycznych żadnej wątpliwości pod tym względem być nie może. Już obecnie moglibyśmy zwiększyć produkcję czterokrotnie, zaoszczędzając przy tym znaczną ilość pracy.

Co do nas, to idziemy dalej. Twierdzimy, mianowicie, że w takim samym położeniu znajduje się rolnictwo, że rolnik, podobnie jak przemysłowiec, ma już dziś w swym ręku możliwość zwiększenia produkcji rolnej czterokrotnie, jeżeli nie dziesięciokrotnie i że uczynić to może w każdej chwili, gdy odczuje tego potrzebę. Można powiększyć czterokrotnie produkcję zboża i owoców w ciągu roku lub dwóch przy społecznej organizacji pracy.

Gdy mowa o rolnictwie, ma się zwykle na myśli włościanina, pochylonego nad pługiem, rzucającego w rolę na chybił-trafił ziarno lichego gatunku i oczekującego z trwogą, co przyniesie „dobry” lub „zły” rok. W wyobraźni naszej widzimy rodzinę włościańską, zapracowaną od świtu do nocy za nędzny barłóg i chleb suchy. Słowem przedstawiamy sobie włościanina jeszcze zawsze jako „dzikie zwierzę” („la bete fauve”), o którym pisał La Bruyere w XVIII-ym stuleciu.

Gdy się chce ulżyć doli tego człowieka, to co najwyżej ma się na myśli obniżenie podatków i renty dzierżawnej. Nikt nie ma odwagi, wyobrazić sobie choćby w myśli, włościanina, któryby wyprostował wreszcie swe zgarbione barki, używał wczasów i, pracując po kilka godzin dziennie, produkował tyle, iżby wystarczyło dla stu ludzi prócz jego rodziny. Socjaliści nie odważają się przekroczyć w swych najśmielszych marzeniach wzorów gospodarki wielkich ferm amerykańskich, która w gruncie rzeczy nie wyszła z niemowlęctwa sztuki rolniczej.

Rolnik współczesny ma już szersze i dalej sięgające koncepcje. Niespełna hektar starczy mu do produkowania dostatecznej żywności roślinnej dla jednej rodziny. Potrafi hodować dwadzieścia pięć sztuk bydła na takiej przestrzeni, jaka dawniej była niezbędna dla wykarmienia jednej sztuki. Rolnik dzisiejszy usiłuje sam tworzyć glebę i wyzwala się z pod wpływu pór roku i klimatu przez ogrzewanie powietrza i ziemi dookoła młodej rośliny. Słowem, dąży do produkowania bez nadmiernego wysiłku na przestrzeni jednego hektara tego, co dawniej zbierano co najmniej z pięćdziesięciu hektarów i to z daleko większym nakładem pracy. Twierdzi przy tym, że produkcja płodów rolnych w ilości dostatecznej dla zaspokojenia potrzeb ogółu, wymagałaby od każdego nie więcej pracy, niż ta, która zdolna jest sprawić przyjemność i zadowolenie.

nie do pracy, oraz zdolności twórcze, którym w zaraniu ery przemysłowej zawdzięczamy wynalazki, stanowiące do dnia dzisiejszego naszą dumę.

To, co uczyniono z człowiekiem, chciano również uczynić z narodami. Ludzkość miała być podzielona na fabryki narodowe, z których każda posiadałaby swą specjalność. Rosja jest przeznaczona przez przyrodę — mówiono — do uprawy zboża, Anglia — do wyrobów bawełnianych, Belgia tkąć powinna sukna, podczas, gdy zadaniem Szwajcarii jest hodowla bon i guwernantek. Z kolei w każdym narodzie istniałaby dalsza specjalizacja: Lion będzie fabrykował jedwabie, Auwernia — koronki, Paryż — artykuły fantazyjne. Byłoby to zdaniem ekonomistów otwarciem niezmiernego pola zarówno dla produkcji, jak dla spożycia. Nowa era pracy i niezmiernych bogactw miała się rozpocząć dla całego świata.

Atoli wszystkie te świetne nadzieje topnieją w miarę rozpowszechniania po całym świecie wiedzy technicznej. Dopóki jedna Anglia, produkowała wyroby bawełniane i żelazne dopóki Paryż był jedynym twórcą cacek artystycznych, wszystko było w porządku, można było wysławiać zasadę podziału pracy pomiędzy narodami, bez obawy spotkania się z jakimkolwiek zarzutem.

Ale oto, narody cywilizowane porwał nowy prąd, zmierzający ku temu, by każdy naród uprawiał wszystkie gałęzie przemysłu. Przedstawia bowiem większe korzyści na miejscu produkować to wszystko, co dawniej sprowadzano z innych krajów. Nawet kolonie ujawniają dążność do uniezależnienia się pod tym względem od swych metropolii. Odkrycia naukowe sprzyjają rozpowszechnieniu wiedzy technicznej, wobec czego okazuje się zbyt drobnym płacić zagranicy ceny kolosalne za to, co można bez trudu wyprodukować u siebie. Czy ta rewolucja w przemyśle nie zadaje ciosu zasadzie podziału pracy, która wydawała się być ugruntowaną tak solidnie?

Rozdział 16. Decentralizacja Przemysłu

I

Pod koniec wojen napoleońskich udało się Anglii zniszczyć niemal do szczętnie wielki przemysł, który się narodził we Francji w końcu XVIII wieku. Stała się ona wszechwładną panią na morzu bez poważnych współzawodników. Skorzystała z tego stanowiska, by zmonopolizować przemysł i zmuszać swych sąsiadów do nabywania towarów, przez nią wyłącznie wyrabianych, po cenach dowolnie wyznaczanych. Dzięki temu gromadziła niesłychane bogactwa i potrafiła wszechstronnie wykorzystać swe położenie uprzywilejowane.

Atoli Wielka Rewolucja, znosząc poddaństwo we Francji, stworzyła tam zastępy proletariatu. Wielki przemysł, chwilowo stłumiony w swym rozwoju, począł się dzięki temu rozwijać z nową siłą. Poczynając od drugiej połowy ubiegłego stulecia, Francja wyzwalała się niemal zupełnie od Anglii, z więzów zależności przemysłowej. Staje się sama krajem eksportującym wyroby przemysłowe. Przy czym dwie trzecie jej eksportu stanowią tkaniny. Przy fabrykacji i handlu towarami, przeznaczonemu na wywóz, pracuje około trzech milionów Francuzów.

Francja uniezależniła się zatem od Anglii i z kolei sama zaczęła dążyć do zmonopolizowania niektórych artykułów handlu wywozowego np. tkanin jedwabnych i gotowej odzieży. Osiągnęła na tym potężne zyski, ale niebawem została zagrożona utratą tego monopolu, podobnie jak Anglia, która musiała się wyrzec monopolu tkanin bawełnianych, a nawet nici.

Przemysł, podążając ku wschodowi, zatrzymał się w Niemczech. W połowie XIX stulecia Niemcy większą część wyrobów przemysłowych otrzymywały z Anglii i z Francji, lecz od tego czasu, zwłaszcza od wojny prusko-francuskiej całkowicie przekształciły swój przemysł. Fabryki niemieckie, zaopatrzone w najdoskonalsze urządzenia, dostarczają najnow-

Rozdział 17. Rolnictwo

I

Ekonomii politycznej często stawiano zarzut, że wszystkie swe wnioski wyprowadza z niewątpliwie fałszywego założenia, iż jedynym czynnikiem, pobudzającym człowieka do wytężenia swych sił produkcyjnych, jest, ciasno rozumiany, interes osobisty.

Zarzut ten jest zupełnie słuszny. Epoki wielkich odkryć i prawdziwego postępu w dziedzinie przemysłu, przypadają właśnie na czasy, kiedy ludzie najczęściej marzyli o szczęściu powszechnym, a najmniej myśleli o wzbogaceniu osobistym. Wielcy badacze i wynalazcy pragnęli przede wszystkim wyzwolić ludzkość i gdyby Watt, Stephenson, Jacquard (wynalazcy maszyny parowej, parowozu i warsztatu tkackiego) i inni mogli przewidzieć jaką straszną nędzę wśród klas pracujących spowodują owoce ich bezsennych nocy, spaliliby niewątpliwie swe plany i poniszczyli modele.

Również fałszywe jest i drugie założenie ekonomii politycznej, mianowicie zasada, że aczkolwiek często zdarzają się w niektórych gałęziach przemysłu wypadki nadprodukcji, to jednak na ogół społeczeństwo nigdy nie będzie posiadało dostatecznej ilości dóbr dla zaspokojenia potrzeb wszystkich i że dzięki temu człowiek zawsze będzie zmuszony do sprzedawania swej siły roboczej za płacę najemną. Milczące przyjęcie tego przypuszczenia za pewnik odnajdujemy u podstaw wszystkich teoryj, wszystkich rzekomych „praw“, którym i nas raczą ekonomiści.

Tymczasem jest rzeczą pewną, że gdyby jakieś społeczeństwo cywilizowane zastanowiło się nad potrzebami wszystkich swych członków oraz rozważyło jakie posiada środki dla ich zaspakajania, to przekonałoby się, że, zarówno w zakresie rolnictwa jak i przemysłu, istnieje zupełna możliwość zaspokojenia wszystkich potrzeb, pod warunkiem, że środki użyte będą «w sposób umiętny na pokrycie potrzeb rzeczywistych.

Nikt nie może zaprzeczyć, że, w zastosowaniu do przemysłu, jest to pewnik niezbity. Dość jest zapoznać się z metodami, jakie stosują wielkie przedsię-

Nie snujemy bynajmniej utopii. Wystarczy zastosować rzeczy już znane, wypróbowane i uznane, zapłodnione przez śmiały podmuch rewolucji, przez samorzutny poryw mas ludowych.

szych wyrobów sztuki tkackiej, nieustępujących wyrobom bawełnianym z Manchesteru, a jedwabnym z Lyonu. Przemysł niemiecki miał możliwość skorzystania z gotowych już maszyn, podczas gdy Lion czy Manchester musiały poświęcić na wynalezienie każdej maszyny współczesnej pracę paru pokoleń. Zatem przemysł niemiecki wyruszył z tego punktu, do którego przemysł angielski i francuski doszły dopiero po pięćdziesięciu latach wysiłków, prób, niepowodzeń. Szkoły techniczne w Niemczech, dostosowane do potrzeb przemysłu, dostarczają fabrykom tamtejszym armii inteligentnych robotników i inżynierów-praktyków, umiejących czynić użytek zarówno ze swych rąk jak i z głowy.

W rezultacie Niemcy mogą produkować u siebie wszystko. Z każdym rokiem zmniejsza się ilość towarów, które importują z Francji i z Anglii, przy tym współzawodniczą z tymi krajami na rynkach w Azji i w Afryce, a nawet w samym Paryżu i Londynie. Ludzie krótkowzroczni oburzać się mogą na traktat frankfurcki, mogą objaśniać triumf niemieckiej konkurencji przemysłowej drobnymi różnicami taryf kolejowych lub tym, że robotnik niemiecki pracuje jakoby „za darmo”. Gubiąc się w szczegółach drugorzędnych, przeczają wielkie fakty historyczne fakt, iż przemysł wielki — ongiś wyłączny przywilej Anglii i Francji — przesunął się ku wschodowi i że w Niemczech znalazł kraj młody, żywotny, posiadający burżuazję inteligentną, żądną wzbogacenia się z kolei na handlu wywozowym.

Podczas gdy Niemcy wyzwalali się z pod opieki francuskiej i angielskiej i wzięły się same do produkowania tkanin, maszyn, słowem, wszystkich wyrobów przemysłowych, wielki przemysł zaczynał również zapuszczać korzenie w Rosji. Tutaj rozwój przemysłowy jest tym bardziej uderzający, że jest tak bardzo młody.

W czasach zniesienia poddaństwa, w roku 1861, przemysł w Rosji nie istniał niemal. Całe zapotrzebowanie maszyn, rels, lokomotyw, tkanin wytworzonych dostarczał Zachód. Dwadzieścia lat później Rosja posiada już z górą osiemdziesiąt pięć tysięcy fabryk, ogólna wartość produkowanych przez nią towarów wzrasta czterokrotnie.

Przestarzałe urządzenia techniczne zostały zastąpione przez nowoczesne. Niemal całą stal, trzy czwarte żelaza, dwie trzecie węgla, wszystkie lokomotywy, wagony, relsy, większą część statków Rosja wytwarza na miejscu.

Z kraju, który, w mniemaniu ekonomistów, miał na wieki pozostać krajem rolniczym, Rosja przedzierzgnęła się w kraj przemysłowy. Import z Anglii i z Niemiec stał się nieznaczny.

Ekonomiści szukają wyjaśnienia tych faktów w cłach ochronnych. Tymczasem wyroby przemysłowe sprzedawane są w Rosji po tych samych cenach, co w Londynie. Kapitał nie ma ojczyzny: kapitaliści niemieccy i angielscy, ze swymi inżynierami i majstrami, zakładają w Rosji i w Polsce fabryki, których wyroby współzawodniczą z najlepszymi wyrobami angielskimi. Na zniesieniu ceł wwozowych fabryki rosyjskie mogą tylko wygrać. Sami inżynierowie angielscy zadali cios importowi do Rosji sukna i wełny z Zachodu, wznosząc na południu Rosji ogromne fabryki, zaopatrzone w najdoskonalsze maszyny. Niedługo sukno angielskie i francuskie tkaniny wełniane Rosja sprowadzać będzie tylko po parę sztuk na próbki.

Przemysł wielki posuwa się nie tylko na wschód, ale obejmuje również półwyspy południowe. Wystawa w Turynie w r. 1884 wykazała wielkie postępy, jakie uczynił przemysł włoski. Nienawiść pomiędzy burżuazją francuską a włoską, niema, zdaniem naszym, innego źródła, jak ich współzawodnictwo handlowe. Włochy wyzwalają się z pod opieki Francji i współzawodniczą z jej kupcami na morzu Śródziemnym i na Wschodzie. Oto dłaczego dojść musi z czasem na granicy Włoch do krwawego starcia, o ile rewolucja nie zapobiegnie temu.

Moglibyśmy wskazać także na szybki rozwój wielkiego przemysłu w Hiszpanii. Weźmy jednak Brazylię. Ekonomiści skazali ten kraj na wieczne produkowanie bawełny, wywożenie jej w stanie surowym i otrzymywanie w zamian z Europy tkanin bawełnianych. Istotnie w r. 1860 było tylko dziewięć nędznych przędzalni o 385 wrzecionach. W r. 1890 było ich już 46, z których pięć liczyło 40.000 wrzecion. Produkcja roczna wynosiła 3.0 milionów metrów tkanin bawełnianych.

Nawet Meksyk wziął się do wyrobu tkanin bawełnianych, aby nie importować ich z Europy. Co do Stanów Zjednoczonych, wyzwoliły się one w zupełności z zależności europejskiej, i rozwój wielkiego przemysłu był tutaj bezprzykładny.

Indie zadają w sposób najbardziej jaskrawy kłam teorii specjalizacji przemysłów narodowych. Teoria ta jest znaną. Dla wielkich narodów europejskich niezbędne są kolonie, dostarczające surowców: bawełny, wełny, korzeni itp. Metropolia wysyła im w zamian wyroby przemysłowe: zbutwiałe tkaniny, stare żelastwo, w postaci wycofanych z użycia maszyn, słowem to, co nie ma już dla niej wartości, a za to żąda jednak cen wysokich.

Teoria ta była przez długi czas stosowaną w praktyce. W Londynie i Manchesterze, na ruinie Indii dorabiano się ogromnych fortun. Dość jest zwiedzić

Mając na swych usługach wiedzę, dokonają tego w sposób rozumny. Zorganizowani w grupy, oddawać się będą pracy z takim zapałem, jaki ongiś, w czasie W. Rewolucji, ożywiały rzesze, które pracowały na polu Marsowym dla przygotowania Świąta Federacji. Praca na roli, zorganizowana umiejętnie, dawać może istotnie dużo zadowolenia, gdy nie przeciąga się do wyczerpania sił, gdy człowiek ulepsza narzędzia i czyni wynalazki, mając świadomość, że jest pożytecznym członkiem społeczeństwa.

Wypadnie zatem jąć się uprawy roli. Ale obok tego trzeba będzie wytwarzać tysiące przedmiotów, które przywykliśmy sprowadzać z zagranicy. A nie zapominajmy, że dla mieszkańca terytorium, objętego rewolucją, „zagranicą” będą wszystkie miejscowości, które nie dały się porwać prądowi rewolucyjnemu. Tak w r. 1793 i 1871 „zagranica” zaczynała się dla Paryża tuż przy jego bramach. Spekulant zbożowy z sąsiedniego miasteczka gnębił głodem biedaków paryskich równie dobrze, a nawet lepiej, niż hordy niemieckie, sprowadzone na terytorium francuskie przez spiskowców wersalskich. Trzeba będzie umieć obejść się bez tej „zagranicy”. I niewątpliwie obejdzie się. Francja wynalazła cukier buraczany, gdy, wskutek blokady kontynentalnej, ustał dowóz cukru trzcinowego. Gdy w czasie oblężenia zabrakło w Paryżu saletry, znaleziono ją w piwnicach. Czyżbyśmy mieli okazać się gorsi od naszych dziadów, którzy stawiali pierwsze zaledwie kroki na polu nauki? Bo rewolucja jest czymś więcej, niż zburzeniem danego ustroju. Jest to zbudzenie umysłu ludzkiego, spotęgowanie jego wynalazczości, dziesięciokrotnie, stokrotnie. Jest to świt nowej nauki, nauki Laplądów, Lamarcków, Lavoisierów. Jest to rewolucja umysłów, więcej nawet, niż instytucji.

A tymczasem mówią nam o powrocie do dawnych naszych zajęć, tak jak gdyby chodziło o powrót do domu z przechadzki po sąsiednim lesie.

Sam fakt zniesienia własności prywatnej spowoduje zupełną dezorganizację całego życia ekonomicznego w fabrykach, warsztatach, kopalniach.

Rewolucja dokona tego. Niechaj tylko Paryż, objęty płomieniem rewolucji społecznej, zostanie przez rok lub dwa odcięty od reszty świata przez obrońców ustroju burżuazyjnego, a paryżanie pokażą niebawem światu co dokonać może umysł ludzki z pomocą ożywczej siły słońca, siły wiatru, który oczyszcza atmosferę oraz tajemniczych sił życia organicznego.

Zobaczymy wówczas, jak posunie się sprawa zapewnienia dwóm milionom istot inteligentnych żywności, odzieży, mieszkania i możliwego dobrobytu, tam, gdzie skupiają się najróżnorodniejsze, wzajem uzupełniające się, gałęzie przemysłu, przy podnoszącym ducha nastroju rewolucyjnym.

się wzajem dla wspólnego celu — oto prawdziwe źródło postępu ekonomicznego.

Wyobraźmy sobie teraz jakieś miasto, jakieś terytorium wielkie czy małe — mniejsza o to — które stawia pierwsze kroki na drodze rewolucji społecznej.

„Nic się nie zmienia — powiadają nam niekiedy. Fabryki i warsztaty zostaną odebrane właścicielom, ogłoszone jako własność narodowa lub komunalna, po czym każdy wróci do swej zwykłej pracy. Rewolucja będzie dokonana.”

Otóż nie. Nie da się to zrobić w sposób tak prosty.

Mówiliśmy już o tym, że z chwilą, gdy, w Paryżu, Lionie, czy którymkolwiek innym mieście, wybuchnie rewolucja, gdy fabryki, domy, banki przejdą w ręce ludu — cała produkcja dzięki temu faktowi będzie musiała być z gruntu przekształcona.

Handel zewnętrzny i dowóz zboża z zagranicy ustanie; obieg towarów i produktów żywnościowych zostanie zatamowany. Miasto lub kraj, objęty rewolucją, dla zapewnienia sobie środków niezbędnych do życia, będzie zmuszony przekształcić całkowicie swą wytwórczość. Jeżeli nie potrafi tego uczynić — zginie. Jeżeli tego dokona, będzie to znak, że rewolucja została przeprowadzona w całości kształcie życia ekonomicznego.

Dowóz produktów żywności skurczy się, przy równoczesnym wzroście spożycia. Trzy miliony Francuzów, pracujących w przemyśle wywozowym, pozostaną bez pracy, brak będzie tysięcy przedmiotów, które Francja otrzymuje z zagranicy, produkcja przedmiotów zbytku zostanie chwilowo wstrzymana — cóż uczynią mieszkańcy, by nie zginąć z głodu za parę miesięcy?

Gdy zasoby żywności zaczną się wyczerpywać, większość obywateli zabierze się, oczywiście, do uprawy ziemi. Trzeba będzie w Paryżu samym i jego okolicach zająć się rolnictwem w połączeniu z produkcją przemysłową, zaniechać wytwarzania tysięcy drobnych artykułów zbytku, aby zdobyć rzecz najniezbędniejszą — chleb.

Paryżanie zatem zajmą się rolnictwem, nie na wzór, oczywiście, włościanina, który ciężką pracą zdobywa zaledwie liche utrzymanie, lecz zwrócą się do metod uprawy intensywnej, ogrodniczej, z zastosowaniem na szeroką skalę wszelkich udoskonaleń i maszyn, które człowiek wynalazł i może wynaleźć. Będą pracować na roli, lecz nie jak bydłęta juczne; złotnik paryski nie zgodziłby się na to. Zreorganizują uprawę ziemi i to nie w ciągu dziesiątek lat, lecz natychmiast, w ogniu walki rewolucyjnej, inaczej zostaną pokonani przez wrogów.

muzeum Indyjskie w Londynie, aby przekonać się, jakie niesłychane, szalone bogactwa gromadzili kupcy angielscy w Kalkucie i Bombaju.

Ale inni kupcy i inni kapitaliści, również Anglicy, wpadli na prosty pomysł eksploatacji mieszkańców Indii bezpośrednio, wyrabiając na miejscu tkaniny bawełniane, zamiast importować je z Anglii na sumę 500 czy 600 milionów fr. rocznie.

Początkowo projekt ten doznał szeregu niepowodzeń. Tkacze indyjscy, artyści w swoim zawodzie, nie mogli wdrożyć się do produkcji fabrycznej. Maszyny, sprowadzane z Liverpoolu, okazały się nic nie warte. Trzeba było uwzględnić wpływ klimatu, przystosować się do warunków lokalnych. Wszystkie trudności zostały przewyżczone i Indie angielskie stały się coraz groźniejszym współzawodnikiem dla przemysłu metropolii. W r. 1895 było w Indiach 147 wielkich przędzalń, zatrudniających około 146.000 robotników i eksportujących do Chin, do Indii Holenderskich, do Afryki białe tkaniny bawełniane, poczytywane ongiś za wyłączną specjalność angielską, na sumę około 100 milionów fr. rocznie. Robotnik angielski staje wobec klęski bezrobocia, gdyż tkaniny bawełniane, które zalewają miasta portowe dalekiego Wschodu, wyrabia maszynowo za nędzną płacę kobieta hinduska. Słowem, niedaleki jest czas — inteligentniejsi z pośród przemysłowców doskonale zdają sobie z tego sprawę, — w którym ręce robocze, wykonujące tkaniny na eksport, pozostaną bez pracy. To jeszcze nie wszystko. Na zasadzie poważnych danych można przewidywać, że w niedługim czasie Indie nie będą sprowadzały z Anglii ani jednej tony żelaza. Trudności, związane z uruchomieniem kopalń węgla i żelaza w Indiach zostały przewyżczone i na pobrzeżach oceanu Indyjskiego powstały fabryki, które współzawodniczą z fabrykami angielskimi.

Kolonie, konkurujące ze swoją metropolią wyrobami własnego przemysłu — to zasadniczy objaw życia ekonomicznego XIX stulecia.

I dlaczego kolonie nie miałyby współzawodniczyć? Czego im brak? Kapitałów? Ale kapitał znajdzie się zawsze tam, gdzie są biedacy do wyzyskiwania. Wiedzy? Ale wiedza nie zna granic narodowościowych. Może więc, brak robotnikom tamtejszym wykształcenia technicznego. Czyżby robotnik induski miał być pod tym względem gorszy od zastępów dzieci poniżej lat piętnastu, które w liczbie dziesiątków tysięcy pracują w tkalniach angielskich?

II

Uzupełnimy ten pobieżny rzut oka na rozwój przemysłu w różnych krajach, rozpatrzeniem niektórych jego specjalnych gałęzi.

Weźmy np. tkaniny jedwabne, które w pierwszej połowie wieku ubiegłego były niemal wyłącznie wyrabiane we Francji. Wiadomo, w jaki sposób Lion stał się głównym ogniskiem przemysłu jedwabniczego; jedwab surowy przywożony z początku, z południowej Francji, sprowadzano następnie z Włoch, z Hiszpanii, z Austrii, z Kaukazu, z Japonii. Na 5 milionów kilo surowego jedwabiu, przerabianego w Lionie w r. 1875. było francuskiego surowca tylko 400.000 kilo. Ale skoro Lyon przerabiał jedwab zagraniczny, czemuż nie mogły czynić tego samego Szwajcaria, Niemcy, Rosja? Wyrabianie tkanin jedwabnych zaczęło rozwijać się stopniowo w wioskach kantonu zurychskiego. Bazyleja stała się ważnym ogniskiem przemysłu jedwabniczego. Administracja kaukaska sprowadziła robotnice z Marsylii i robotników z Lyonu w celu nauczania Gruzynów racjonalnej hodowli jedwabników, a miejscowych włóścian sztuki wyrabiania tkanin jedwabnych. Za tym przykładem poszła i Austria. Również Niemcy, przy pomocy robotników liońskich, wzniosły ogromne fabryki jedwabiu. Stany Zjednoczone uczyniły to samo w Petersonie.

I oto przemysł jedwabniczy przestał być wyłączną specjalnością Francji. Tkaniny jedwabne wyrabiane są w Niemczech, w Austrii, w Stanach Zjednoczonych, w Anglii. Włóścianie kaukascy wyrabiają w zimie fulary jedwabne za taką lichą zapłatę, iż przy niej robotnik lioński zginąłby z głodu. Włochy wysyłają swe wyroby do Francji. Lion, który w latach 1870 — 74 wywoził tkanin jedwabnych za 460 milionów fr. już w dwadzieścia lat później wywoził o połowę mniej. Dojdzie do tego, że będzie eksportował tylko materię jedwabne wyższych gatunków, lub nowości, służące za wzory dla Niemiec, Rosji, Japonii.

To samo dzieje się w innych gałęziach przemysłu. Belgia straciła już swój monopol na sukno, które wyrabiają Niemcy, Rosja, Austria, Stany Zjednoczone. Szwajcaria i Jura francuska przestały być jedynym dostawcą zegarków, które robią teraz wszędzie. Szkocja nie rafinuje już cukru dla Rosji, natomiast cukier rosyjski importowany jest do Anglii. Włochy mimo, że nie mają żelaza ani węgla, same budują swe pancerniki. Przemysł chemiczny nie jest już wyłącznie zogniskowany w Anglii: soda i kwas siarczany wyrabiane są wszędzie. Na wystawie międzynarodowej w Paryżu w r. 1889 zwracały powszechną uwagę maszyny, wykonane w okolicach Zurychu. Okazuje się, iż Szwajcaria, nie posiadając ani żelaza ani węgla — wyrabia, dzięki swym do-

skonałym szkołom technicznym, maszyny tańsze i lepsze niż angielskie. — Oto co pozostaje z teorii specjalizacji przemysłowej.

Zarówno w przemyśle, jak i we wszystkich innych dziedzinach, ujawnia się tendencja ku decentralizacji.

Każdy naród uważa dla siebie za korzystne uprawianie obok rolnictwa możliwie różnorodnych gałęzi przemysłu. Specjalizacja, którą wysławiają ekonomiści, wskazana była, być może, z punktu widzenia poszczególnych kapitalistów, którzy się na niej z bogacali, ogóle jednak pozbawiona jest racji bytu. Przeciwnie, pożądanym jest, by każdy kraj, każda jednostka geograficzna, uprawiała potrzebną ilość zboża i owoców oraz wytwarzała możliwie wszystkie artykuły przemysłowe, które spożywa. Różnorodność jest najlepszą rękomią rozwoju produkcji i postępu. Specjalizacja natomiast — to zastój.

Rolnictwo kwitnąć może jedynie w połączeniu z przemysłem. A każda fabryka powinna stać się pobudką do powstania szeregu innych, które się wzajem uzupełniają i pobudzają do udoskonaleń technicznych i wszechstronnego rozwoju.

III

Istotnie wywożenie zboża a przywożenie mąki, wywożenie wełny a przywożenie sukna, wywożenie żelaza a sprowadzanie maszyn, pozbawione jest sensu. I to nie tylko z powodu niepotrzebnych kosztów transportu, ale szczególnie dlatego, że kraj, w którym niema przemysłu, jest również zacofany pod względem rolnictwa. Kraj, gdzie niema wielkich fabryk dla wyrobu stali — jest również zapóźniony w innych gałęziach przemysłu. W kraju takim mnóstwo zdolności technicznych i przemysłowych marnuje się.

W świecie produkcji wszystko jest ze sobą powiązane. Dziś uprawa roli nie jest możliwą bez maszyn, bez sztucznego nawodnienia, bez kolei żelaznych, bez nawozów sztucznych. Ale dla stworzenia tego wszystkiego musi rozwinąć się pewien zmysł wynalazczy, musi istnieć pewien zasób wiadomości technicznych, a to nie może się ujawnić póki rydel i socha stanowią jedyne narzędzia rolnicze.

Aby ziemia mogła być dobrze uprawiana, aby wydawała plony tak obfite, jakich człowiek ma prawo od niej żądać, potrzeba, by w najbliższym sąsiedztwie wznosiły się komin fabryczny, dużo kominów fabrycznych. Różnorodność zajęć, różnorodność wynikających z tego uzdolnień, kojarzących